

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**CEDİTÇİLİK HAREKETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE
TÜRKİSTAN ÂLİMLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ:
MAHMUD HOCA BEHBUDİ VE MÜNEVVER KÂRİ
ÖRNEĞİ**

İzzetullah ZEKİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL**

Konya - 2014

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	İzzetullah ZEKİ		
	Numarası	128110021001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi Sanatları / İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Türkistan Âlimleri Üzerindeki Etkisi: Mahmud Hoca Behbudi ve Münevver Kâri Örneği			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

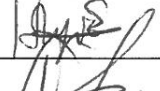

İzzetullah ZEKİ

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	İzzetullah ZEKİ
	Numarası	128110021001
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi Sanatları / İslam Tarihi
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL
	Tezin Adı	Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Türkistan Âlimleri Üzerindeki Etkisi: Mahmud Hoca Behbudi ve Münevver Kâri Örneği

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Türkistan Âlimleri Üzerindeki Etkisi: Mahmud Hoca Behbudi ve Münevver Kâri Örneği” başlıklı bu çalışma 30.15.14 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Ahmet Turan YÜKSEL	
2	Prof. Dr.	Hayri ERTAN	
3	Yrd. Doç. Dr.	Ali DADAN	

ÖNSÖZ

Asırlar boyunca ilim ve medeniyetin beşiği konumunda olan Türkistan Timurlular döneminden sonra bu konumu kaybetmiş, yükselen batı medeniyetine karşı yenilmekle karşı karşıya kalmıştır. İcatlarıyla, fikirleriyle dünyaya ışık tutan İbn-i Sina, Farabi, Nevai, Ali Kuşçu gibi büyük zatların diyarı Türkistan daha sonra işgale uğramış, bu zatlara yetiştiren ilim yuvaları olan medreseler ilim yuvası olmaktan çıkmış, yerini taklitçilik ve şerhçiliğe bırakmıştır. Artık bilgi üreten, düşünce üreten o medreseler gün geçirme, inzivaya çekilme dünya hayatından umudunu kesme durumunu almıştır.

Bu yıllardan sonra Rus ve İngilizler tarafından işgal edilen Türkistan ve İslâm coğrafyası, bölgedeki âlimleri harekete geçirmiş, bazıları bu işgal ve geri kalmışlıktan kurtulmak üzere, eskiden sahip oldukları ilim ve medeniyeti geri elde etmek için bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Bu girişime Tatar ıslahatçısı Şehâbeddin Mercânî'nin ıslahatçılığını, Seyyid Cemâleddin Afganî, Seyyid Ahmet Han, Muhammed Abduh'un dini tecditçiliğini, İsmail Bey Gaspıralı'nın usul-ı cedit reformculuğunu örnek verebiliriz.

Türklerin ve Türk coğrafyası olan Türkistan'ın Müslüman olması İslam Tarihi açısından ne kadar önemliyse, bu toprakların gayrimüslimler tarafından işgal edilmesi, Müslüman Türkistan halkının buna karşı milli din, milli dil, milli kimliklerini korumak için mücadele vermeleri o kadar önemlidir. İşte bu açıdan bakıldığında ceditçilik hareketi hurafecilikten kurtulup İslam'ın özüne dönme, İslam coğrafyasının büyük bir bölümünü oluşturan ve işgal altında bulunan Türkistan topraklarına sahip çıkma, dini ve milli değerlerini yaşatmak için ortaya çıkmış, bir kültürel ve siyasal bir hareket olduğu sonuncuna varılmıştır.

Tezimizin kaynakları konusuna gelince ilk önce araştırmaya dâhil edilen kişilerin kendi eserlerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Nitekim onların birçok eserlerine ulaştım. Bu çerçevede Türkiye'de bulunmayan veya Türkiye'de hiç yayımlanmayan Mahmud Hoca Behbudi ve Münevver Kâri'nin eserleri Özbekistan'dan getirilmiştir. Mahmud Hoca Behbudi'nin usul-ı cedit okullarında okuyan öğrencilerin sosyal, kültürel bilgilerini geliştirmek üzere 1908 yılında yazdığı şuna kadar ABD'de bulunan Terbiyetü'l-Etfâl eserine Kömen Yayınları aracılığıyla ulaşılmıştır ve

elimizde bulunmaktadır. Tezimizle ilgili ulaştığımız tüm eserler incelenmiş, ulaşılmadığı bazı eserler hakkında ise elimizde bulunan kaynaklardan edinilen bilgiler çerçevesinde kısa bilgiler sunularak ulaşamadığını ifade edilmiştir. Tezimizde daha çok araştırma yaptığımız kişilerin bizzat kendi eserlerinden referans verilmiştir.

Giriş kısmında araştırmanın amacı, önemi, yöntemi ve ceditçilik öncesi dönemden bahsedilen tezimizin birinci bölümünü ceditçilik hareketinin ortaya çıkışı, tarihsel gelişimi, etkilediği ve etkilendiği alan ve şahıslar, ikinci bölümü ise ceditçilik hareketinden etkilenmiş ve Türkistan ceditçiliğinin öncüsü olmuş Mahmud Hoca Behbudi'nin hayatı, faaliyetleri, eserleri, düşünceleri ve vefatı, nc bölümünü ise Taşkent ceditçilerinin öncüsü Münevver Kari'nin hayatı, faaliyetleri, eserleri, düşünceleri ve vefatı oluşturmaktadır.

Tezimle ilgili bu kısa bilgiyi sunarken araştırma yaptığım sırada benden her türlü desteğini esirgemeyen danışman hocam sayın Prof. Dr. Ahmet Turan Yüksel Bey'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

İzzetullah ZEKI

Konya- 2014

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	İzzetullah ZEKİ		
	Numarası	128110011002		
	Ana Bilim / Bilim	İslam Tarihi Sanatları / İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL		
Tezin Adı	Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Türkistan Âlimleri Üzerindeki Etkisi: Mahmud Hoca Behbudi ve Münevver Kâri Örneği			

ÖZET

Ceditçilik hareketi 19. Yüzyılın ikinci yarısında Müslüman Türkistan halkının başlattığı eğitimde, dini düşüncede yenileşme ile birlikte siyasal ve kültürel bir hareketten ibarettir. Dini düşüncede yenileşme fikri üzerinde çokça duran Tatar ceditçileri Abdurrahim Otuzimeni, Abdunnâsir Kursavi, Şehâbeddin Mercâni iken, eğitimde yenileşme fikri üzerinde kafa yoran İsmail Bey Gaspıralı olmuştur. Gaspıralı, 1884 yılında Kırım Bahçesaray’da açtığı ilk Usûl-i cedit okuluyla ceditçilik hareketinin ilk somut adımını atmıştır.

Gaspıralı, daha sonra çıkarttığı “Tercüman” gazetesiyile ceditçilik düşüncesini Rusya dışındaki ülkelere yaymaya çalışmıştır. Bunun için Türkistan’a öğrencilerini göndermiş ve daha sonraları, bizzat kendisi Türkistan seyahatleri çerçevesinde Buhara emirliğine uğramış, Buhara emirine usûl-ı cedit okullarını anlatmış, Buhara emirini Tercüman’a abone yapmıştır.

Gaspıralı’nın Türkistan seyahatleri, ceditçilik hareketinin Türkistan’a yayılması ve Türkistan âlimlerinin bu düşünceden etkilenmesinde önemli rol oynamıştır. Gaspıralı, Türkistan seyahati sırasında Mahmud Hoca Behbudi ile

karşılaşmış, daha önceden de Tercüman üzerinden ceditçilik fikrine aşina olan Behbudi, İsmail Bey Gaspıralı'nın yenilikçi fikirlerinden derinden etkilenmiş, 1903 yılında Semerkant'ta ilk cedit okulunu açarak Türkistan ceditçilerinin öncülerinden olmuştur.

Semerkant'ta eğitim faaliyetlerini sürdüren Behbudi, eğitim faaliyetini tüm Türkistan'a yaymak için Semerkant, Buhara, Taşkent âlimleriyle irtibat halinde olmuştur. Bu sırada daha önceden de Tercüman'ı sürekli takip eden, 1901 yılında Taşkent'te ilk cedit okulunu açan Taşkentli Münevver Kâri ile yakından irtibat kurmuştur. Türkistan ceditçilerinin iki önemli siması olan Mahmud Hoca Behbudi ve Münevver Kâri sadece okul açmakla yetinmemişlerdir. Bunun yanı sıra, bu okullarda okutulmak üzere eser, makale yazarak, gazete ve dergi çıkartmışlar, matbaa ve şirket açmışlar, Türkistanlı öğrencileri ücretsiz okutmak, yurtdışına göndermek için dernek ve vakıflar kurmuş, hatta Türkistan Özerkliği'ni ilan etmişleridir.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

Author's	Name and Surname	İzzetullah ZEKİ		
	Student Number	128110011002		
	Department	İslam Tarihi Sanatları / İslam Tarihi		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL		
Title of the Thesis/Dissertation	The Jadidist Movement And Impact To The Turkistan Scholars: Mahmoud Hodja Behbudi and Munawer Qari			

ABSTRACT

The Reformist Movement of Turkistan is an educational, religious, political and cultural movement, which began by the Muslims of Turkistan in the second half of the 19th century. Tatar reformist scholars such as Abdurrahim Otuzimeni, Abdunnasir Kursavi and ShahabeddinMarjani have stressed on the notion of religious reform, while Crimean Tatar Ismail Bey Gaspirali has put emphasize on the idea of educational reform. By opening the first reformist school in Bahchasaray, Crimea, in 1884, Gaspirali had initiated the first tangible step toward the educational reform.

Later on, by founding “Tarjuman” newspaper, Gapirali attempted to spread his reformist ideas to the countries outside of Russia. For that purpose, he sent students to Turkistan for education, and then he himself travelled to Bukhara where he visited the king of Bukhara. In that visit, he gave information to the King about the new and modern schools and he even subscribed the King to Tarjuman newspaper.

Gaspirali's journeys to Turkistan played a crucial role in spreading the reformist ideas and influencing the local scholars in the region. During his journey to Turkistan, Gaspirali met with Mahmud Khoja Behbudi who was already familiar with the notion of reformism through Tarjuman. Behbudi was deeply influenced by the modernist thoughts of Ismail Bey Gaspirali, and in 1903, by opening the first modern school in Samarkand; he became one of the pioneers of the Turkistanian Reformism.

While continuing to his educational activities, Behbudi contacted numerous scholars of Samarkand, Bukhara, and Tashkent in order to spread his educational reform to the whole Turkistan. Meanwhile, he established a close connection with Munawwar Qari of Tashkent who was already a follower of Tarjuman and opened the first modern school in Tashkent, in 1901. The two influential figures of Turkistanian modernisms, Mahmud Khoja Behbudi and Munawwar Qari, not only just opened schools, but they also wrote books and articles to be read in those schools. In addition, they published academic journal and newspaper, established printing press and incorporation, founded associations and charitable institutions in order to educate the Turkistanian students and send them abroad, and even they declared the independence of Turkistan.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	I
YÜKSEK LİSANS TEZ KABUL FORMU	II
ÖNSÖZ	III
ÖZET	V
ABSTRACT	VII
İÇİNDEKİLER	IX
KISALTMALAR	XIII
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	1
3. Araştırmanın Yöntemi	1
4. Ceditçilik Öncesi Döneme Genel Bir Bakış.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

CEDİT HAREKETİ VE TÜRKİSTAN'DAKİ ETKİLEDİĞİ ÂLİM VE ŞAİRLER

1.1. Cedit Kavramı, Cedit Hareketinin Ortaya Çıkışı, Tarihsel Gelişimi ve Beslendiği Kaynaklar	6
1.1.1.Cedit Hareketinin Beslendiği Dış Kaynaklar.....	10
1.1.2.Cedit Hareketinin Beslendiği İç Kaynaklar.....	11
1.1.2.1. Abdurrahim b. Osman Otuzimeni (1754–1834).....	11
1.1.2.2. Abdünnasîr b. İbrahim el-Kursavî (1776–1812)	12
1.1.2.3. Ahmet Can b. İbrahim (1813-ö?)	13
1.1.2.4. Şehâbeddin Mercânî (1818–1889).....	13
1.1.2.5. Musa Cârullah (1875–1949).....	15
1.1.2.6. Hüseyin Feyizhânî (1821–1866)	15
1.2. Cedit Hareketinin Temel Kurumları	16
1.2.1. Cedit Okulları.....	16
1.2.2. Cedit Gazeteleri.....	18
1.2.3. Cedit Dergileri.....	22

1.3. Cedit Hareketinin Lideri İsmail Bey Gaspıralı'nın Biyografisi ve Düşünceleri .	23
1.3.1. İsmail Bey Gaspıralı'nın Hayatı	23
1.3.2. İsmail Bey Gaspıralı'nın Faaliyetleri	25
1.3.3. İsmail Bey Gaspıralı'nın Eserleri.....	26
1.3.4. İsmail Bey Gaspıralı'nın Şerh ve Neşrettiği Eserleri	28
1.3.5. İsmail Bey Gaspıralı'nın Makaleleri	29
1.3.6. İsmail Bey Gaspıralı'nın Düşünceleri	33
1.3.6.1. İsmail Bey Gaspıralı'nın Genel Düşünceleri	33
1.3.6.2. İsmail Bey Gaspıralı'nın Dilde, Fikirde, İşte Birlik Düşünceleri..	33
1.3.7. İsmail Bey Gaspıralı'nın Şahsiyeti.....	36
1.3.8. İsmail Bey Gaspıralı'nın Vefatı	37
1.4. Ceditçilikten Etkilenen Türkistan Âlim ve Şairleri	38
1.4.1. Ahmed Zeki Velidî Togan (1890–1970).....	38
1.4.2. Sadriddin Aynî (1878–1945)	40
1.4.3. Seyit Heybetullah Hislet (1880–1945).....	41
1.4.4. Abdurrauf Fitrat (1886–1938).....	42
1.4.5. Abdülhamit Çolpan (1897- 1938	43
1.4.6. Muhammed Şerif Sofizâde (1880–1937)	45
1.4.7. Gulam Halil Miskin (1880–1937).....	45
1.4.8. Tölegan Hocamyarov Tevalla (1883- 1937).....	46
1.4.9. İshak Han İbret (1862–1937).....	47
1.4.10. Übeydullah Hoca Esadullah Hocaev(1878- 1937.....	47
1.4.11. Musa Said Canov (1893–1937).....	49
1.4.12. Pehlivan Niyaz Hacı Yusufov (1861–1936).....	50
1.4.13. Abdullah Avlanî (1878–1934).....	51
1.4.14. Sirâciddin Sıdkî (1884–1934).....	53
1.4.15. Mir Muhsin Şîr Muhammedov (1895–1929).....	54
1.4.16. Hamza Hakimzâde Niyazi (1889–1929)	55
1.4.17. Sıddikî Aczî(1864–1927).....	57
1.4.18. Nazime Hanım (1870–1924)	58
1.4.19. Hacı Muin (1883–1924).....	59
1.4.20. Mir Molla Şîr Muhammedov (1886–1923).....	60

İKİNCİ BÖLÜM
MAHMUD HOCA BEHBUDİ'NİN BİYOGRAFİSİ VE DÜŞÜNCELERİ

2.1. Mahmud Hoca Behbudi'nin Hayatı.....	62
2.2. Mahmud Hoca Behbudi'nin Faaliyetleri.....	63
2.2.1. Mahmud Hoca Behbudi'nin İsmail Bey Gaspıralı İle Görüşmesi	63
2.2.2. Tiyatro Sanatı İle İlgili Faaliyetleri.....	65
2.2.3. Yayın-Basım İle İlgili Faaliyetleri	66
2.2.4. Siyasi Faaliyetleri.....	67
2.3. Mahmud Hoca Behbudi'nin Eserleri	68
2.3.1. Risale-i Esbabı- Sevad (1904)	68
2.3.2. Risale-i Coğrafya-i Rusya (1905)	68
2.3.3. Risale-i Coğrafya-i Ümraniye (1906)	68
2.3.4. Kitâb-ı Muntehab-ı Coğrafyay-ı Umumi (1906)	69
2.3.5. Kitabetü'l-Etfâl (1908)	69
2.3.6. Pederkuş (1911)	69
2.3.7. Ameliyat-ı İslam (1909)	70
2.3.8. Seyahat Hatıraları (1911).....	70
2.3.9. Tarih-i İslam (1911)	70
2.4. Mahmud Hoca Behbudi'nin Makaleleri.....	70
2.5. Mahmud Hoca Behbudi'nin Düşünceleri.....	71
2.5.1 Cehalet Derdinden (Cehaletten Kurtulma Anlayışı).....	71
2.5.2. Dil Meselesi	72
2.5.3. Milletler Nasıl Terakki Ederler (Milletin Gelişmesi Meselesi).....	73
2.5.4. Türkistan Tarihi Gerek (Tarih Anlayışı)	74
2.5.5. İki Değil Dört Dil Lazım (Behbudi'nin Yabancı Dil Anlayışı).....	75
2.5.6. İhtiyacı Millet (Milletin Kurtulması Konusundaki Fikirleri)	76
2.5.7. Bizi Sömüren İletler (Çöküşün Sebepleri).....	77
2.5.8. Kazak Kardeşlerime Açık Mektup.....	78
2.5.8. Vasiyetnamesi ve Gençlere Tavsiyeleri	80
2.6. Mahmud Hoca Behbudi'nin Şahsiyeti.....	81
2.7. Mahmud Hoca Behbudi'nin Vefatı.....	82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MÜNEVVER KÂRİ’NİN BİYOGRAFİSİ VE DÜŞÜNCELERİ

3.1. Münevver Kâri’nin Hayatı	85
3.2. Münevver Kâri’nin Faaliyetleri	87
3.2.1. Eğitim ve Sanat Alanındaki Faaliyetleri.....	87
3.2.2 Yayın-Basım Faaliyetleri.....	88
3.2.3. Siyasi Faaliyetleri.....	89
3.3. Münevver Kâri’nin Eserleri.....	97
3.3.1. Hâtıralarımdan	97
3.3.2. Edib-i Evvel	98
3.3.3 Edibu’s- Sâni.....	98
3.3.4. Usul-ı Hesap.....	98
3.3.5. Tecvide’l- Kur’an	99
3.3.6. Tarih-i Kavmi Türk	99
3.3.7. Tarih-i Enbiya	99
3.3.8. Tarih-i İslâmiye	99
3.3.9. Dârunnecat	99
3.3.10. Sabzazar	99
3.3.11. Yer Yüzü.....	100
3.3.12. Müslümanlık	100
3.3.13. Bedîf Eserler.....	100
3.4. Münevver Kâri’nin Makaleleri.....	100
3.5. Münevver Kâri’nin Düşünceleri.....	102
3.5.1. Sebebi Tertip.....	102
3.5.2. Neşri Maarif.....	103
3.5.3. Bizim Cehalet Cehli Mürekkep	105
3.5.4. Türkistan Gençlerine Hitabesi	107
3.5.5. Moskova’ya Gidişimin, Afgan Konsolu İle Görüşmemin Sebepleri.....	109
3.6. Münevver Kâri’nin Şahsiyeti	111
3.7. Münevver Kâri’nin Vefatı.....	112
SONUÇ.....	114
BİBLİYOGRAFYA	116

KISALTMALAR

ASSR	: Merkezi İcra Komitesi
BH.	: Basıma Hazırlayan
Bkz.	: Bakınız
BXSR	: Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Edt.	: Editör
ESER	: Sosyalist Devrimciler
Haz.	: Hazırlayan
KADET	: Anayasacı Demokratlar Partisi
OGPU	: Birleşik Devletin Siyasi Matbaası
RSFSR	: Sovyetlerin Cınai İşlerinden Sorumlu Teşkilatı
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
s.a.v.	: Sellallahu Aleyhi Vesellem
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSSR	: Sovyet Sosyalist Halk Cumhuriyeti
Vd.	: Ve Diğerleri
XXSR	: Harezim Halk Sovyet Cumhuriyeti

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Araştırmamız genel olarak Timurlular döneminin sona ermesiyle, Türkistan'da bilim ve medeniyet alanındaki durgunluğu, bilim üretmesi gereken medreselerin tembellik yuvası haline gelmesi ve buna binaen 1850 yılları sonrasında Türkistan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi, buna karşın Müslüman Türkistan halkının özgürlükçü ve yenilikçi taleplerini dile getirmek üzere oluşturdukları eğitim yuvalarını esas alan Türkistan Cedit Hareketinin başlaması, tarihsel gelişimi ve özel olarak bu özgürlükçü ve yenilikçi hareketin Türkistan din âlimleri üzerindeki etkisi, Münevver Kâri ve Mahmud Hoca Behbudi örneğinde ele alınmıştır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırma, eski Sovyetler gibi bir işgalci güç ve sömürgeci devlete karşı, Müslüman Türkistan halkının ve özellikle din âlimlerinin verdikleri fedakâr mücadelelerini, özgürlükçü ve yenilikçi fikirlerini tarafsız ve bilimsel bir şekilde gün ışığına çıkarmayı hedeflemektedir.

Araştırma, İslam Tarihi'nin bir parçası olan Müslüman Türk Tarihinden, Türk milletinin bağımsızlık mücadelesinde ve yenilikçi hareketin ortaya çıkışında oynadığı rolü ve etkinliğini elverdiğince ortaya koymaktadır.

Ayrıca Türkistan ceditçilik hareketi içinde yer almış, mücadele vermiş ve günümüze kadar Türkiye'de haklarında çok fazla resmi çalışma yapılmayan iki din âlimi Mahmud Hoca Behbudi ve Münevver Kâri'nin hayatı, faaliyetleri, eserleri ve şahsiyetlerini gün ışığına çıkması ceditçilik hareketin anlaşılmasına ilmi açıdan önemli katkı sağlayacaktır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada öncelikli olarak, araştırmaya dâhil edilen kişilerin orijinal eserlerine ulaşılmaya çalışılmış ve bu eserlerden referans verilmiştir. Bu çerçevede doğrudan tezimizin ana fikrini oluşturan İsmail Bey Gaspıralı, Mahmud Hoca Behbudi ve Münevver Kâri'nin birçoğuna ulaşılmıştır.

İkinci aşamada ise araştırmaya dâhil ettiğimiz kişilerin öğrencileri, arkadaşları ve onlarla ilgili çalışman yapan kişilerin eser ve makaleleri incelenmiş ve kaynak olarak gösterilmiştir.

4. Ceditçilik Öncesi Döneme Genel Bir Bakış

Medeniyet ve ilim beşiği olma şerefini tarihe mal eden Türkistan, 18. Yüzyılın ilk yarısında hanlıklara bölünmüştür.¹ Türkistan, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Timurlular döneminde altın çağını yaşamış, büyük Türk düşünürleri, âlimleri, şairleri, mucitleri bu dönemde yetişmiştir. Örneğin Kaşgarlı Mahmud, Ali Şir Nevai, Uluğ Beg, Harezmi, Ali Kuşçu bu dönemlerde yetişmiştir. Dolayısıyla bunlar, dil, kültür, siyaset, bilim öncüleri olmuş ve ilim, medeniyet zirveye çıkmıştır. Ne yazık ki Timurlulardan sonra, özellikle Şeybânilerin son dönemlerinde bu faaliyetlerden bahsetmek neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Artık o bilim üreten medreselerde tasavvuf hâkim olmuş, inzivaya çekilme dönemi başlamıştır.²

Özellikle 1868’li yıllara gelindiğinde Türkistan hanlıkları işgale uğramış,³ hanlıklara bölünmüş ülkenin medreseleri de tamamen bilim yapma üreticiliğini kaybetmiş, sadece var olan şerh edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra kendisinden ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz Musa Cârullah bu durumu ağır bir şekilde eleştirmiş, selef dönemine dönüp bakmamız gerektiğini vurgulamıştır. İslam’ın, ilk dönem Müslümanlarınca anlaşıldığı şekliyle algılanmasını amaçlar ve bunun için sık sık selef geleneğine atıf yapar. Çünkü Kur’ân’ın mesajını en iyi anlayan onlar ve Hz. Muhammed(s.a.v)den sonra Kur’ân’ı en iyi yorumlayanlar onların olduğunu ifade eder.⁴

Rus Çarlığının oyununa gelen Kadimciler, eski hece metodundan ses metoduna geçen Usul-ı Ceditçileri ağır bir şekilde eleştirmişler bunu Kur’ân-ı Kerîm harflerine ters olduğunu dile getirmişlerdir.⁵ Sadece hece değişikliği konusunda değil aksine Usul-ı Ceditçilerin tüm faaliyetlerini eleştirmişler ve hatta tekfir noktasına kadar gitmişlerdir. Daha beteri Ruslara şikâyet bile etmişler.⁶

Kadimci âlimlerden İlacüddin b. Muhyiddin es- Serdevi el-Kazânî 1899 yılında Ceditçileri reddederek “en-Nusûlü’l-Hadide Fi Hilâfi’l-Usûli’l-Cedide”yi, meşhur Kadimcilerden İşmuhammed b. Din Muhammed Tünteri, “Muhâdarât ve

¹ Abdullah Recep Baysun, **Türkistan’da Milli Hareketler**, İstanbul, 1945, s. 5.

² Muhammed Zahir Bigi, **Mâverâünnehir**, Basıma haz.: Ahmet Kanlıdere, İstanbul, 2009, s. 92.

³ Ahad Andican, **Ceditizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, İstanbul, 2003, s. 70.

⁴ Ahmet Kanlıdere, **Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah**, İstanbul, 2001, s. 204.

⁵ Yavuz Akpınar, **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Fikri Eserleri**, İstanbul, 2008, s. 279.

⁶ İbrahim Maraş, **Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)**, İstanbul, 2002, s. 93.

Mutaharât Alâ bazî Mevâdii'l- Futûhat”ını ve “İkametü'l- Burhan”ı, yine aynı yazara atfedilen ve Ceditçileri tekfir eden “*Mizan*” adlı diğer bir eseri de yazmışlardır.⁷

Usul-ı Ceditçilere geçmeden, Usul-ı Kadimciler ve dönemleri hakkında çalışmamıza ışık tutacak kadar önemli olan Tatar Ceditçisi Muhammed Zahir Bigi'nin “Mâverâünnehir'de Seyahat” adlı izlenimlerinden yola çıkarak açıklık getirmek istiyoruz. 1893 yılında Kazan'dan kalkıp Mâverâünnehir'a seyahate çıkan Bigi, adım adım Mâverâünnehir'i gezmiş, izlenimlerini bir kitap haline getirmiştir. O, özet olarak o dönemi şöyle tasvir eder: Türkistan adetleri Rusya topraklarındaki Kazan adetleri gibi değilmiş, orada dini yaşam çok güzel, hanımlar örtülü, âlimler ise değerliymiş. Medreselerde Arapça okutuluyormuş, Buhara'da ehl-i ilme Damla (Mele) ile kâtip deniliyor, en aşağı rütbelisi beş vakit namaz kıldırabiliyormuş. Buhara imamlarının ekseriyeti cahilmiş. Nahiv bilgisi biraz fazla olanı varsa kadı, müderris oluyormuş. Buhara Medreselerindeki odalar para ile satılıyor, zengin olan talebe daha güzelini alabiliyor, bu vakıf mallarını kontrol eden herhangi bir mercinin olmadığı belirtilmektedir.⁸

O, şöyle devam etmektedir: “Semerkant medreselerinden birine girdim, medresede talebelerle sohbet ettim. Onlara Rus İstilasından sonra medreselerin durumunun nasıl olacağını sordum maalesef onlar dünyadan habersizlerdi. Onlar bu konuda asla düşünmezlerdi. Bu usûl ile kalacak medreselerin istikbali nasıl olur diye kendi kendime düşündüm. Medreseden pazara çıktım. Etrafta genç yiğitler çay verir, misafirler talebeler ile dans ederlerdi. Kısacası eski ilim ve medeniyet şehri olan Buhara bu özelliğini tamamen kaybetmişti.”⁹

Bigi başka bir gözlemine şöyle devam eder: Pazarda gezerken “Yol Verin” “Ayağa Kalkın” diye bir ses duydum. Çayhanede oturanlar ayağa kalktılar ve el bağladılar. Bir dakika sonra araba ile bir Rus geldi geçti gitti. Bu duruma vakıf olmamıştım. Oradaki halka bunu sordum. Onlar bana, biz şeyhlerimize karşı böyle

⁷ Seyfettin Erşahin, “*Buhara'da Ceditçilik- Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fitrat*” (XX. Yüzyıl Başları), Dini Araştırmalar, Ocak-Nisan, 1999, c., 1, s. 235-238

⁸ Bigi, s. 95.

⁹ İbrahim Kalkan, “*Sovyet Dönemi Öncesi Orta Asya Aydınları ve Değişim*” A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S., 4., Erzurum, 2000, s. 278-279.

saygı duruşu yapıyoruz. Bunu gören Ruslar da kendileri için bunu talep etmişler diye cevap verdi.¹⁰

Ceditçilik öncesi dönemle ilgili ceditçilik hareketinin öncüsü İsmail Bey Gaspıralı'nın da 1909 yılında kaleme aldığı "Kadimcilik-Ceditçilik" adlı yazıları Muhammed Zahir Bigi'nin seyahat izlenimlerini destekleyici bir nitelik taşımaktadır. Gaspıralı bu dönemle ilgili gözlemlerini şöyle betimler: "Bizim Kırım ve vilayetlerimizde yaylı açık fayton, ökçeli potin veya bot, demiryolu vagonu görüldüğünde "Kadimciler" muhalefet göstermeye başlayınca bunlara bizim "Ceditçiler" de tek tük karşı çıkmaya başladı. Yani "Kadimcilere" göre hanım ve hacıların kilim veya keçe örtülü muggedek araba (üstü örtülü araba) ile gezmeleri edebin; açık faytona binmeleri bozukluğun alametiydi. Dahası sarı mest ile sarı pabucu terk edip bot giymiş bir kadın yolda görülürse, mutlak fenalardan sayılırdı. Kadimciler on- on beş sene işlemeli bota, demiryolunda yürüyen trenlere yaklaşmadılar. Tâ ki, İstanbul'dan gelen işlemeli botlar gelene kadar. Bundan sonra İstanbul'da giyer diye botu giymeye, İstanbul'da binerler diye trene binmeye başladılar"¹¹.

Kadimcilikle daha ilginç olan başka bir hadise ise 1884 yılında Usul-ı Savtiye (Usul-ı Cedit) mekteplerinin açılmasıdır. İsmail Bey Gaspıralı bu olayı şöyle anlatıyor: "Tercüman gazetesi, asırlardan beri okutulan "Heftyek" kıratını yetersiz olduğunu, okullarda tecvit, yazı, hesap, ilmihal, Türkçe, derslerinin okutulması gerektiğini yazdı. Buna karşın kadimciler 'Halklardan utanmayıp, Allah'tan korkmayıp harflerin sesine bağlı olarak çocuklara gösterilse iki senelik okuma-yazma iki ayda elde edilirmiş "Kimmiş bu Tercüman?' denilmeye başlandı. Kısacası kadimciler yeni çıkan her şeye karşı çıkıyorlardı. Çünkü her çıkan yeni onların toplum içindeki otoritesine bir darbe sayılırdı. Medreselerindeki ders müfredatının değişmesini asla istemezlerdi. Muhammed Zahir Bigi'nin izlenimlerine göre bu medreselerde genel olarak Arapça olan "Kâfiye Şerhi", "Molla Câmi" ile başlanır "Akâid Şerhi", "Molla Celâl"le tamamlanırdı.¹²

¹⁰ Bigi, s. 287.

¹¹ Akpınar, **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri** s. 278.

¹² Bigi, s. 81.

19. yüzyılda Türkistan'da bu vaziyet devam ederken işgalci Rus devleti bölgenin süper gücü haline gelmiş günden güne Türkistan topraklarını bilfiil işgal ediyordu. Çar hükümeti Türkistan'daki emirleri baskısıyla kendi egemenliği ve hegemonyası haline getirmiş, Türkistan halkını koyun gibi yönetebilmek için dünyaya göz açtırmıyordu. İlim yuvası medreseleri eğlence yerine, halkın rehberi olan müderrisleri at gözüyle bakan birer robot haline dönüştürmüştür.

Kısacası bu hareket kadimcilere bir tepki olarak, 19. yüzyılın başlarında din, eğitim ve siyaset alanlarında bir uyanma dönemi başlamıştır. Bu uyanışa “Usul-ı Cedit” veya “Ceditçilik” adı verilmiştir. Kökleri her ne kadar geriye gitse de pratik olarak ilk defa İsmail Bey Gaspıralı'nın Kırım Bahçesaray'da açtığı “Usul-ı Savtiye” yani “Usul-ı Cedit” mektebinin açılmasıyla duyulmaya başlanmıştır.¹³

Bu hareketin temel ilkeleri, okulu medreseden ayırmak, ilkokullara ayrı öğretmenler tayin etmek, öğretmenlere maaş bağlamak, okuma, yazma öğretmek, kız çocukları için ayrı ilkokullar açmak, belli bir programa göre öğretim yapmak gibi konulardan ibarettir.¹⁴

Cedit hareketi her ne kadar başlangıçta eğitimde bir reform olarak görünse de çok kısa bir sürede toplumun tüm kesimini etkilemiş ve eğitim, din, siyaset gibi alanlarda yayılmıştır. Hatta o kadar ileri gitmiş ki klasik medreselerde eğitim görmüş, kadimci dediğimiz ulemanın içinden, daha sonra Türkistan Ceditçiliğinin öncüleri olacak Müftü Mahmud Hoca Behbudi, Hafız Münevver Kâri gibi büyük zatlar yetişmiş, Türkistan'da Cedit okulları açmış, Cedit öğrencileri yetiştirmiş, Cedit gazete ve dergileri çıkartmış, Türkistan'ın özgürlüğü için mücadele vermiş, bu şekilde Müslüman Türk kültür ve medeniyetini koruyarak, başta Özbekistan olmak üzere, bugünkü Türk Cumhuriyetlerinin temel taşlarını atmışlardır.¹⁵

¹³ Begali Kasımov, **Milli Uyanış**, çev: Fatma Açık, Ankara, 2009, s. 161.

¹⁴ Nadir Devlet, **İsmail Bey Gaspıralı**, Ankara, 1988, s. 67.

¹⁵ Böri Bey Ahmedov, Zahidullah, Münirov, **el-Arab ve'l- islâm Fî Özbekistan**, Beyrut, 1996, s. 417.

BİRİNCİ BÖLÜM

CEDİT HAREKETİ VE TÜRKİSTAN'DAKİ ETKİLEDİĞİ ÂLİM VE ŞAİRLER

1.1. Cedit Kavramı, Cedit Hareketinin Ortaya Çıkışı, Tarihsel Gelişimi ve Beslendiği Kaynaklar

Cedit kelimesi, lügat anlamı itibarıyla; eskinin zıddı olarak, yeni anlamına gelmektedir. Aynı kelimenin bir başka türevi olan tecdit ise; yenilenmek, bir şeyi eki haline kavuşturmak gibi anlamları içermektedir.¹⁶ Usûl-i Cedit, eğitimde yenileşme veya diğer bir tabirle maarif reformu ile ilgili bir kavramdır. Her ne kadar kavram olarak Usûl-i Cedit, önceleri Osmanlı ıslahat hareketleri çerçevesinde kullanılmış ise de İsmail Bey Gaspıralı ile birlikte, Kırım, Rusya, Sibiryaya ve Türkistan'da yaşayan Müslüman Türklere mal edilmiştir.¹⁷

Daha sonra bu hareket yani “Usûl-ı Cedit” Türkistan Müslüman Halkının özgürlükçü, reformcu, ilerlemeci hareketinin ismi olup, 19. Yüzyılın sonlarında bugünkü Türk Cumhuriyetlerinin coğrafyası olan Türkistan'da ortaya çıkmış, 20. Yüzyılın başlarında şekillenip çok kısa bir zamanda yüksek seviyelere ulaşmış, 1917 yılında Bolşevik devrimi sonrasında daha da güçlenmiş, kendi mevki ve yönelişini korumuş mücadelecî, özgürlükçü, yenilikçi, siyasal ve sosyal bir hareket haline dönüşmüştür.¹⁸

Ceditçilik hareketinin çıkış noktasını daha geriye götürüp aslında 1828–1866 yılları arasında Mercânî'nin talebesi ve meslektaşı Hüseyin Feyizhani'nin “İslah-ı Medaris” adlı eserinde tartışıldığı fikrini savunanlar da bulunmaktadır.¹⁹

Her ne kadar anlam olarak yeni ve yenilik manalarına gelse de sadece yenilik taraftarı değildir. Yeni tefekkür, yeni insan, yeni evlat gibi geniş anlamları da içermektedir. Cedit hareketi, eski kültürel değerlerini koruyarak ve bu değerlerin kalıcı olmasını sağlamak için güncel gelişmeleri, siyasal olayları da takip eden bir harekettir.

¹⁶ Maraş, s. 31.

¹⁷ Maraş, s. 39.

¹⁸ Begali Kasımov, **Milli Uyanış**, çev: Fatma Açık, Ankara, 2009, s. 1.

¹⁹ Nadir Devlet, **1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1998, s. 45.

Kısacası bu terimin sistemli olarak ortaya çıkışı İsmail Bey Gaspıralı'nın 1884 yılında Bahçesaray'da "Usul-i Cedit" adında yeni bir okul açmasıyla başlamıştır. Bu bir eğitim faaliyetinin başlangıcı olmakla beraber bir hareketin de ilk kıvılcımı olmuş, faaliyet alanı genişlemiş, engelleri aşmış, bir hareketten öte bir ideolojiye dönüşmüştür. Uyuyan halk arasında yeni-eski fikirlerini doğurmuş, fikir hürriyeti, düşündüğünü ifade edebilme kabiliyeti kazandırmıştır.

Bu dönemde eski geleneğin temsilcileri olan mollalar, kendileri gibi düşünmeyenleri, yani gazete okuyan ve yeni usulde eğitenleri ceditçilikle itham etmiştir.²⁰ Ceditçiler Osmanlı yurdundaki siyasi oluşumlar (Genç Osmanlılar, Genç Türkler) etkisiyle Genç Buharalılar, Genç Hiveliler, Genç Türkistanlılar diye siyasi ve özgürlükçü oluşumlar içine girmişlerdir. Bu konuyla ilgili 1919 yılında Türkistan ceditçilerinden ve tiyatro yazarı Abdullah Badri'ye kim bu Genç Buharalılar sorusuna şöyle cevap vermiştir: " Onlar fikirleri, hayalleri ve arzuları biz zavallı ve garipleri emirler, beyler ve zenginlerin zulmünden azat etmek üzere kurulmuş bir harekettir."²¹

Yukarıdaki ifadelerden açıkça anlaşılmaktadır ki, genel olarak cedit hareketi ve özel olarak Genç Buharalılar, Genç Türkistanlıların asıl hedefleri zorbacıların zulmünden kurtulmak ve özgürlüklerine kavuşmaktır. Tarihi verilerden edinilen bilgilere göre ceditçilik bir akım değil, bir harekettir. Hem de sosyal, siyasi ve kültürel bir harekettir. Son zamanlara kadar bu hareket sadece eğitim hareketi olarak gösterilmiştir.²²

Özet olarak bu hareket şu hedefleri başarıyla gerçekleştirmiştir;

1. Toplumdaki tüm kesimlerin dikkatini çekmiş ve bir uyanış ideolojisi olarak rol oynamıştır.
2. Kültür ve toprak özgürlüğü için mücadele etmiştir.
3. Bu hareket, eğitimi ve medeniyeti sosyal ve siyasi amaçlara uygun hale getirmiştir.

²⁰ Abdullah Avlani, **Seçilmiş Eserler, II**. Taşkent, 1988, s. 288.

²¹ Abdullah Badri, **Yaş Buharalılar Kimler?**, Moskova, 1919, s. 3.

²² Erşahin, s. 2.

Ceditçilik, XIX. yüzyılın sonuna doğru Rusya Müslümanları arasında eğitim ve kültür alanında başlayan yenileşme hareketidir.²³ Tabii ki bu hareketin gelişme sürecinde bahsi geçen İsmail Bey Gaspıralı'nın "usul-î cedit" okulu başrolü oynamıştır. Bu okullarda okumuş cedit adamları çoğalmış, başta Kırım Bahçesaray olmak üzere Semerkant, Taşkent, Buhara, Kazan gibi birçok Türkistan illerinde yeni cedit okulları açılmış, buna tepki olarak usul-î kadimciler de sesiz kalmamış, bu okullarda okuyan ceditçileri tekfir etmiş ve idam sehpalarına götürmüşlerdir.²⁴

"Milli Uyanış" adlı eserin sahibi Begali Kasımov, ceditliğin tarihsel gelişimi ve aşamaları hakkında şu tarihleri bize sunmaktadır: Ceditçilik fikri esasen 1900–1925 yılları arasında ortaya çıkmış ve bu yıllar arasında da gelişmiş, genişlemiş, özellikle 1917 yılı Bolşevik devriminin gerçekleşmesiyle biraz derin nefes almaya başlamıştır. 1920'lere kadar bu hareket hakkında gözle görünen bir çalışma yapılmamıştır. 1920 yılında neşredilen "Buhara İnkılâbı Tarihinde Materyaller" ile Feyzullah Hocaev'in "Buhara İnkılâbına Dair" eseri, bu konuda yapılan ilk temel eserlerdir. 1929–1937 yılları arası ceditçilerin karanlık yılları denilebilecek yıllardır. Bu yıllarda ceditçilerin liderlerinden Münevver Kari ve gurubu hakkında tutuklama kararı çıkartılmış, 1931 yılında OGPU'nun kararıyla 56 ceditçi mahkemeye çıkartılmış, 18'i idama mahkûm edilmiştir. 1937 yılına gelindiğinde ceditçiler hakkında toplu tutuklama emri çıkartılmış, millet, vatan diyen herkes hainlikle suçlanmış ve bu suçlamalarla katledilmiştir.²⁵

1938–1956 yıllar arasında cedit hareketi ve mensuplarına acımasızca karalama propagandası başlatılmış, cedit hareketi temsilcileri halkın ve yeni neslin gönlünden silinmeye çalışılmıştır. Ancak 1956 yılı sonrası zalim Stalin tutuklama siyasetini yumuşatmış ve bazı cedit önderleri temize çıkartılmış ve halk, vatan, millet düşman suçlamalarından kurtulmuş, "Ötken Künler" gibi en meşhur romanlar sansürlenerek yayınlanmaya başlamıştır.²⁶

1960-1970'li yıllarında yine her şey eskisi gibi olmaya başlamış, yine tutuklamalar, yine suçlamalar ve yine karamalar devam etmiştir. Cedit temsilcileri marifetçilikle suçlanmıştır. Bu durum 1985 yılı demokratik uygulamalar

²³ Taha Akyol, "Ceditçilik", DİA, İstanbul, 1993, VII, 211.

²⁴ Coşkunasan, s. 121.

²⁵ Kasımov, s. 7.

²⁶ Abdullah Kadiri, **Ötken Künler**, Taşkent, 1958, s. 30.

çerçevesinde, yeniden yapılanma ve açıklık politikası başlayana kadar devam etmiştir. Gorbaçov'un bu yeni açılımı, ceditçileri bir nebze olsun rahatlatmış ve ceditçiliği ilmi yollarla ve planlı bir şekilde öğrenme zeminini yaratmıştır. 1987 yılında Özbekistan'da ceditçilere ithaf edilen bir toplantı yapılmıştır.²⁷

1995 yılında Özbekistan'ın Fransa elçiliği binasında "Merkezi Asya'yı Öğreniş İلمي Tetkikat Enstitüsünde bu konu ile ilgili bir sempozyum yapılmıştır. bu Fransa'daki bir ilmi dergide yayınlanmıştır. Yine aynı şekilde 1999 yılında Özbekistan'da Almanya Konrad Adenauer Derneği işbirliği ile cedit hareketinin ortaya çıkışı, şartları, milli bağımsızlıkla ilişkisi, kadın hakları ve özgürlüğü gibi konuları kapsayan "XIX. Yüzyılın başında Merkezi Asya: Ceditçilik, Muhtariyetçilik, İstiklalecilik" adı altında bir uluslararası toplantı yapılmıştır.²⁸

Kısacası Cedit hareketinin tarihsel gelişim sürecine baktığımızda birçok olumlu ve olumsuz olaylar ve gelişmeler gözümüze çarpmaktadır. Cedit hareketi 1920'li yıllara kadar faaliyetlerine devam ettirmiştir. Ancak 1930'den 1980'lere kadar ciddi bir duraklama yaşamış, 1917 yılında ilan edilen Türkistan Muhtariyeti ortadan kaldırılmış, Mahmud Hoca Behbudi, Münevver Kâri gibi büyük liderleri şehit edilmiştir. Bu dönemlerde ceditçiler hep karalanmış, halkın gönlünden çıkartılmaya çalışılmıştır.

Daha önce bahsettiğimiz gibi 1980'li yıllara gelindiğinde yumuşama dönemi başlamış, Gorbaçov'un göreve gelmesi ve açıklık şeffaflık politikasıyla daha da perçinleşmiştir. Bu dönemde az da olsa Sovyet işgali altındaki milliyetlere bazı haklar tanınmıştır. Bu çerçevede Ceditçiler aklanmış, istiklal kahramanları unvanını almışlardır. Bu da doğal olarak, her siyasal ve sosyal hareketin gerçekte kat etmesi gereken merhalelerdendir. Burada önemli olan sosyal ve siyasal hareketin temel görüşlerinin baki kalması, gözle görünebilecek sonuçlar elde etmesidir.

Cedit hareketinin tarihine baktığımızda şu noktaya şahit olmaktayız ki cedit hareketi ilimden, fenden yana özgürlükçü bir hareket olmuş ve bunu şiddete

²⁷ Alâeddin Yalçınkaya, **Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856'den Günümüze**, Ankara, 2006, s. 393.

²⁸ Kasimov, s. 13.

başvurmaksızın başarmaya çalışmıştır. Türk cumhuriyetlerinin bağımsız devletler olarak kurulması bunu açıkça kanıtlamıştır.²⁹

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, gerçekten Ceditçilik hareketinin Sovyetler dönemindeki milli uyanış ve aydınlanma hareketi, milli istiklal için önemli bir girişimdir. Bu yönü ile Türkistan tarihinde önemli izler bırakmıştır.

1.1.1.Cedit Hareketinin Beslendiği Dış Kaynaklar

Tabii olarak her hareket ve ideolojinin bir etkilendiği ve bir de etkilediği alanın olması muhakkaktır. Şüphesiz Cedit hareketinin de etkilendiği ve etkilediği alanlar bulunmaktadır. Buna binaen 18. ve 19. Yüzyıl ilim ve teknoloji bakımından İslam Dünyasının geri kaldığı bir dönem olduğu açıktır. Aynı zamanda İslâm dünyası karşısında batının da yükselmesi ve birçok doğu ülkelerini işgal edilmesi Ceditçilik gibi birçok siyasi ve kültürel hareketin çıkmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı İslam dünyasında birçok tecdit, ıslahat hareketleri kurulmuş ve bu geri kalmışlığın çıkış yolları aranmıştır.

Bizim çalışma konumuz olan Ceditçilik hareketinin de doğmasına sebep olan bu şartlar ve zeminlerdir. Cedit hareketi de hiç şüphesiz genel olarak batı ve özel olarak batıya meyilli olan Osmanlı devletinin Tanzimat reformu³⁰, Jön Türkler (Genç Osmanlılar), Yeni Osmanlar gibi reform ve reformcu hareketlerinden etkilenen, ilmi, siyasi, içtimai ve kültürel bir harekettir.³¹ Nitekim cedit hareketinin kurucusu İsmail Bey Gaspıralı “Tercüman” gazetesinde Osmanlı devletindeki reformlardan övgüyle bahsetmiş, “Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî”³² başlığı altında yazılar yazmıştır. Bu etkilenme konusunda Tatar tüccar ve öğrencileri önemli rolü oynamışlardır. Ceditçilik hareketinin etkilendiği ve beslendiği dış kaynakları özet olarak üçe ayırabiliriz.

Birinci olarak, ceditçilik hareketini etkilemede, Avrupa ve Rusya’da dini düşünce ve eğitim alanındaki gelişmeler büyük rol oynamıştır.³³ Ceditçiler, Mercânî’den başlayarak Avrupa ve Rusya’daki gelişmeleri takip etmiş ve bu

²⁹ Altaylı, s. 439.

³⁰ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, çev: Mümtazer Türköne, Fahri Uyan, İrfan, Erdoğan, İstanbul, 2012, s. 247.

³¹ Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908**, İstanbul, 1996, s.62.

³² Akpınar, s. 23.

³³ Kalkan, s. 285.

gelişmelere atıfta bulunmuşlardır. Özellikle Avrupa’da ortaya çıkan fen bilimlerinin öğrenilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Avrupa’dan eğitim ve kültürün alınması gerektiğini savunmuşlardır.³⁴

İkinci olarak Osmanlı Devletindeki ıslahatlardan etkilenmiştir. Söz konusu ıslahatlar, Tanzimat-İslahat Fermanı ile başlamış, Avrupa’ya gönderilen öğrencilerin Türkçeye çevirdikleri eserler, Ahmet Cevdet Paşa’nın Mecelle’si ve diğer eserleri, Ahmet Mithat Efendi ve Şemseddin Sâmî’nin eserleriyle gelişmiş, daha sonra Tatar ceditçilerinin dikkatini çekmiş ve adeta onlar için rehber olmuştur.³⁵

Üçüncü olarak, 19. Yüzyılda Mısır’da gelişen ıslahat hareketi ceditçilik hareketini yakından etkilemiştir. Seyyid Cemâlledin Afganî, Muhammed Abduh, Reşit Rıza’nın eser ve makaleleri İdil-Ural bölgesinde ciddi manada etkili olmuştur. Hatta Musa Cârullah, Ziya Kemali gibi büyük ceditçiler zikredilen âlimlerin ders halkasına katılmış, özellikle fikirlerinden etkilenmişlerdir. Seyid Cemâlledin Afganî 1888 yılında St. Petersburg’a geldiğinde Rızaeddin b. Fahreddin gibi bazı ceditçiler onunla görüşmüş, sohbetinde bulunmuş, daha sonraları onun hakkında müstakil kitap bile yazmışlardır.³⁶

1.1.2. Cedit Hareketinin Beslendiği İç Kaynaklar

Ceditçilik, ıslahatçılık fikrinden yüzeysel olsa da ilk defa bahseden Tatar ceditçisi Abdurrahim b. Osman Otuzimeni, Abdünnasîr b. İbrahim el-Kursâvî, Ahmet Can b. Emir Han, Şehâbeddin Mercânî, Musa Cârullah, Hüseyin Feyzhânî gibi zatlar Tatar ceditçilik hareketinin ilk temsilcileri ve iç kaynakları olmuştur. Şimdi sırasıyla bu âlimlerin hayatları, düşünceleri hakkında kısaca bilgi vermeye çalışacağız.

1.1.2.1. Abdurrahim b. Osman Otuzimeni (1754–1834)

Abdurrahim b. Osman Otuzimeni, 1754 yılında Bügülme bölgesinin civarında bulunan Otuz İmen köyünde doğdu. O, annesinin köyü olan Otuz İmen’le tanınmış, bu köyde Molla Vildan medresesinde okumuş, daha sonraları Orenburg’un yakınlarında olan Kargalı Velid b. Muhammed el-Emin medresesinde okumuştur.

³⁴ Maraş, s. 66.

³⁵ Maraş, s. 68.

³⁶ Maraş, s. 70.

1788 yılında bilinmeyen bir sebepten Türkistan'a gider, Buhara başta olmak üzere Semerkant, Afganistan'da ilmi araştırmalarda bulunmuştur.³⁷

Türkistan'da birçok âlimle görüşen farklı düşüncelerle karşılaşan Otuzimen 1798 yılında Türkistan'dan köyü Otuzimen'e dönmüş ancak köyü baba tarafından olmadığı için köye alınmamış, komşu köylere sırasıyla Kara Çeşme, İsley ve Ebi köyelerine gitmiştir. Gittiği köyün medresesi olmadığı için Kuakbaş köyüne gitmiş ve bir medrese açmış, ömrünün sonuna kadar talebe yetiştirmiştir. O, 1834 yılında 80 yaşında vefat etmiştir. İlginç bir kişiliğe sahip olan Otuzimen iyi bir âlim ve iyi bir şairdi. Eserlerini Arapça, Türkçe yazan Otuzimeni, Buhara medreselerindeki bozuklukları anlatmak üzere Cenâhü'l-Felâh Fi Zemmi Mubâh, Tühfetü'l- Gurebâ, ve Letâifi'l – Ezâ eserlerini yazmıştır.³⁸

Onun ceditçilik yönü, toplumun içindeki hurafeleri, aksaklıkları, âlimlerin, yöneticilerin, cahil ve adaletsizliğini eleştirmekle başlamıştır. Bu sıkıntıların yegâne çözümü olarak İslâm'ı fihkî ve tefsiri anlamada bağlamış, medreselerde faydalı ilimlerin okutulmasını savunmuş, Rusçayı öğrenmenin farz mertebesinde olduğunu ileri sürmüştür. Dini düşünce ve eğitimle ilgili ıslahatçı fikirlerini sağlam bir düzene koyamadığı için diğer ceditçiler gibi bir sistem oluşturmadıysa da Tatar ceditçilik düşüncesinin gelişiminde önemli rol oynamıştır.³⁹

1.1.2.2. Abdünnasîr b. İbrahim el-Kursâvî (1776–1812)

Abdünnasîr b. İbrahim el-Kursâvî 1776 yılında Kazan şehrinin Kursa köyünde doğdu. İlk eğitimini Viyatka bölgesine bağlı Mamij kasabasındaki âlim Âşitî el- Meçkervî'den aldı. Daha sonra eğitimini yükseltmek üzere Buhara'ya gitti. Buhara'da Nakşibendî şeyhi Niyaz Kulu Han Türkmânî'ye intisap ederek dört sene ona itaat ettikten sonra ilmini tamamlayarak köyü Kursa'ya dönüp müderrislik etmeye başladı. Bir müddet sonra Buhara'ya dönen Kursavî farklı fikirlerinden dolayı fitne çıkarmakla itham edildi. Hocası Niyaz Kulu Han Türkmânî'nin tavsiyesi üzerine Buhara'yı terk etti. İdil-Ural bölgesinde de benzer sıkıntılarla karşı karşıya

³⁷ Maraş, s. 47.

³⁸ Maraş, s. 48.

³⁹ Yusuf Avcı, Fitrat ve Eserleri, Ankara, 1997, s. 51.

kalan Kursavî 1812 yılında hacca gitmek üzere yola çıkar. Ancak hacca varamadan 1812 yılında İstanbul'da vefat eder, Üsküdar Sultan Camiinde defnedilir.⁴⁰

Kursavî daha çok fıkıh, hadis ve kelamla ilgili görüşleriyle öne çıkmış, ilk defa Türkçe "Haftyek" adında Türkçe tefsir basmıştır. O, ayrıca ceditçilik düşüncesinin ilk orijinal eserlerinden olan "Kitâbü'l-İrşâd li'l-İbâd" eserini yazmıştır. Dini düşüncedeki ıslahatçı fikirleriyle gündeme gelmiş,⁴¹ toplumdaki her türlü hurafe ve bidati reddetmiş, dönemin ulemasını cahillikle suçlamış, âlimlerin orijinal ve birinci kaynak olan Kur'ân-ı Kerim'i bırakıp, hadisi bırakıp sonraki dönem âlimlerinin (halef) fikirlerinin peşinden koştuklarını dile getirmiştir.⁴²

1.1.2.3. Ahmet Can b. Emir Han (1813-Ö?)

1813 yılında Mamij bölgesinin Uşma köyünde doğan Ahmet Can b. Emir Han ile ilgili ulaştığımız kaynaklara göre Kursavî ile benzer düşünceleri taşımaktadır. O da her türlü bidat ve taklitçiliğe karşı çıkmıştır. O, eğitimini babası Emir Han Hazret'ten almış, ilim öğrenmek için yurtdışına çıkmamıştır. Hadis ve sünnette ihtisasıyla bilinen Ahmet Can'ın "Seniyyetü'l Beşâre fi Sünniyeti'l İşâre" adlı bir eser yazdığı, daha çok Aliyyü'l-Kârî'nin eserlerini okuduğu ve bu eserlerden çokça faydalandığı bilinmektedir. Onun basılmamış "Fethu'l-Celîl fi Tevsîmi'l-Avâsim fi Cemîi'l-Ahvâl", "Risâle fi Enne Kıraati'l- Kur'ân bi'l-Ücre Bid'atün", "Risâle fi'l-Cülûs bi'l-Hikka" gibi eserleri de bulunmaktadır.⁴³

1.1.2.4. Şehâbeddin Mercânî

Ceditçiliğin öncüsü ve dini ilimlerdeki temsilcilerinden olan Şehâbeddin Mercânî 1818 yılında Kazan şehrinin civarında bulunan Yapucu köyünde doğmuştur. Atalarının köyü münasebetiyle Mercânî olarak tanınmıştır. Ana baba tarafından okumuş bir sülaleye mensup olan Mercânî altı yaşından itibaren babası Bahâeddin'in medresesinde okumaya başlamıştır. Medresede çeşitli hocalardan ders alan Mercânî, Muhtasarü'l Vikâye, Şerhu'l-Vikâye, Şerhu Akâidi'n- Neseî, Şemsiye, Tevhîd ve

⁴⁰ Maraş, s. 51.

⁴¹ Maraş, s. 52.

⁴² Erşahin, s.1.

⁴³ Maraş, s. 54.

Telvîh okumuştur. Daha 17 yaşındayken ders okutmaya başlamış, ders kitaplarının yetersizliğinden şikayet, etmiş, kendisi ders kitapları hazırlamıştır.⁴⁴

Mercânî 21 yaşındayken ilmi seviyesini artırmak için Buhara'ya gitmiş, orada farklı âlimler ve düşüncelerle karşılaşmıştır. Yolcuğu sırasında uğradığı Troytsk'da ünlü Tatar ceditçisi Abdünnasîr Kursâvî'yi öven bazı âlimlerle karşılaşmış, o zamana kadar onun hakkında pek olumlu düşünmeyen Mercânî bir taraftan Buhara'da ders alırken diğer taraftan da Kursâvî'nin fikirlerini araştırmaya başlamış. Buhara'da şeyh Niyaz Kulu et- Türkmânî'nin medresesinde okumaya başlayan Mercânî kendisinin de etkilendiği başta Abdülmümin Hoca b. Özbek Hoca el- Buhari el-Efşenci (ö:1855) olmak üzere Kursavî'yi öven birçok âlimle karşılaşmıştır.⁴⁵

Beş yıl Buhara'da kalan Mercânî, Buhara medreselerindeki ders müfredatları ve uygulanan yöntemi eksik ve bozuk bularak Semerkant'a yerleşmiştir. Semerkant'ta Kadı Ebû Said es-Semerkandî'den ders almaya başlayan Mercânî onun kütüphanesinden de faydalanmıştır.⁴⁶ Onun Semerkant seyahati onun fikirlerinin gelişmesi için bir dönüm noktası olmuştur. Burada Mercânî'nin dini dönüşündeki ıslahatçı fikri uyanmış, selef kitapları ile sonraki dönemdeki kitapları mukayese etme imkânı bulmuştur. Onun fikirlerinin değişmesinde Gazâlî'nin el-Munkız'ı, Kimyâu's-Saâdet'i önemli rol oynamıştır.⁴⁷

1849 yılında Kazan'a dönen Mercânî imamlık, müderrislik görevleri yapmış, Orenburg Müftülüğünden ukaz (icazet) almıştır. 1880 yılında hac farizasını yerine getirmek üzere Mekke, Medine'ye gitmiş, burada birçok âlimlerle görüşmüştür. O, 1881 yılında kendi adına medrese açmış, hayatının sonuna kadar ders vermiştir. 45 yıllık ilmi faaliyeti süresince birçok öğrenci yetiştirmiş, *el-Fevâidü'l-Mühimme*, *et-Tarîkatül-Müslâ ve'l – Akaîdatü'l Hüсна, Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgâr* başta olmak üzere pek çok ilmi ve fikri eser yazmıştır.⁴⁸

⁴⁴ Maraş, s. 74.

⁴⁵ Maraş, s. 75.

⁴⁶ Naci Yengin, **Ata Yurt'tan Anadolu'ya Buhara Emirliği Türkistan ve Enver Paşa**, İstanbul, 2010, s. 55.

⁴⁷ Maraş, s. 76.

⁴⁸ Maraş, s. 78.

1.1.2.5. Musa Cârullah

Dini düşüncede yenileşme düşünceleriyle bilinenin, ceditçiliğin dini ilimlerdeki öncülerinden, Tatar ceditçisi Musa Cârullah 1875 yılında Rusya'nın Rostovna Donu ilinde doğmuştur.⁴⁹ İlk eğitimini annesi Fatma Hanımdan alan Musa Cârullah, daha sonra ağabeyi ünlü ceditçi Muhammed Zahir Bigi'nin okumakta olduğu Gölboyu Medresesine gitmiş, oradan da ilmi seviyesini yükseltmek için Buhara'ya gitmiştir. Buhara'da umduğu medreseleri bulamayan Musa Cârullah sırasıyla İstanbul, Kahire, Mekke Hindistan, Beyrut ve Şam gibi dönemin ilim merkezleri konumunda olan illere seyahatte bulunmuştur. Seyahati esnasında başta Muhammed Abduh olmak üzere birçok âlimle görüşmüş, fikir alışverişinde bulunmuştur.⁵⁰

1903–1904 yılları tekrar memleketine dönen Musa Cârullah, Petersburg'da Abdurreşid İbrahim'in çıkarttığı "Ülfet" ve "Tilmiz" dergilerinde fikirlerini yazmaya başlamıştır. 1909–1910 yılları arasında Orenburg'a gitmiş, oradaki Hüseyiniye Medresesinde ders vermeye başlamış, verdiği dersleri "Şûra" dergisinde yayımlanmaya başlamıştır. Musa Cârullah, 1917 Bolşevik devriminden sonra Rusya'da kalmış, farklı dini görevlerde bulunmuş ancak 1930 yılındaki Rus kısımlarından kaçarak Kahire'ye gitmiş ve burada vefat ettiği 1949 yılına kadar İslam ülkelerinde ilmi çalışmalarda bulunmuştur.⁵¹

Musa Cârullah'ın el-Lüzûmiyyât, Edebiyat-ı Arabiye adlı eseri ile Ulûm-ı İslâmiye başta olmak üzere matbu ve gayri matbu yüze yakın eseri bulunmaktadır.⁵²

1.1.2.6. Hüseyin Feyizhânî

Ceditçiliğin eğitimdeki temsilci ve öncülerinden olan Hüseyin Feyizhânî, Tatar Usûl-Cedit hareketinin önemli simalarındandır. O, 1821 yılında Simbir bölgesinde Cebel'e bağlı Sabaçay köyünde doğmuştur. Şehâbeddin Mercânî'nin öğrencilerinden olan Hüseyin Feyizhânî, ilk eğitimini kendi köyünde aldıktan sonra

⁴⁹ Ahmet, Kanlıdere, **Kadimle Cedit Arasında Musa Musa Cârullah**, İstanbul, 2005, s. 23.

⁵⁰ Maraş, s. 86.

⁵¹ Maraş, s. 87.

⁵² Kanlıdere, s. 147.

Kazan'a okumaya gitmiş, Arapça, Farsça ve Rusçayı iyi derecede öğrenmiş, daha çok tarihçi ve eğitimci yönüyle bilinmiştir.⁵³

O, Kazan'da iken tanınmış müsteşrik Kazım Bek ile görüşmüş, St.Petersburg'a giderek Arapça-Tatarca öğretmenliği yapmış, 1858 yılında Moskova'da Rus Dışişleri bakanlığı arşivinde çalışmış, Kırım Hanlığının siyasi ilişkileriyle ilgilenmiş, Kırım hakkında hatıra babından bir eser yazmıştır. Eğitim, dil, tarih çalışmalarıyla öne çıkan, medreselerin ıslahı için proje ve kitap hazırlamış olan Hüseyin Feyizhânî daha genç yaşlarında 1866 yılında vefat etmiştir. Onun Islah-ı Medâris, Kratkaya Uçebnaya Grammatika Tatarskogo Yazıka, Tri Nadgrobnih Bulgarskih Nadpisi⁵⁴ gibi Arapça, Rusça eserleri bulunmaktadır.

1.2. Cedit Hareketinin Temel Kurumları

1.2.1. Cedit Okulları

Ceditçiliğin temel taşlarını hiç şüphesiz usul-î cedit okulları oluşturmaktaydı. Bu okullarda “Kurtuluşun tek doğru yolu ümit ve iman gibi manevi, ahlaki güçlerle teknik güçlerin birleşmesiyle donanmış”⁵⁵ yeni nesiler yetiştirmek için kurulmuştu. Cedit hareketinin ilk amacı toplumu yetiştirmektir. Bu da yeni eğitim yuvaları olan cedit mekteplerinin süzgecinden geçecekti.

Bu hedefler doğrultusunda ilk mektep İsmail Bey Gaspıralı'nın öncülüğünde 1884 yılında Kırım Bahçesaray'da açılmış,⁵⁶ çok kısa bir sürede toplumun dikkatini çekmiştir. İsmail Bey Gaspıralı bu okulları şöyle tanımlamaktaydı: “Dedelerimizin zamanlarındaki milli okulları düzeltmek usul-î cedit demektir.”⁵⁷

Anlaşıldığına göre cedit okulları eski sistemi yeni sisteme değiştirip yeni bir metotla eğitim veren okullardır. Bu okullar halkın milli değerleriyle örtüşmeyen okullar değildir. Tek bir fark müspet ilimlere yer vermesiydi. Medreselerde okutulmayan tarih, matematik, coğrafya gibi derslerin okutulmasıydı.

⁵³ Maraş, s. 95.

⁵⁴ Maraş, s. 97.

⁵⁵ Darhan, Hıdıraliyev, “Muhtariyetten Muhacerete Türkistan Davası: Mustafa Çokay”, Edt.: Timur Kocaoğlu, Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller (1900-1924), Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayınları, Sota, Haarlem, 2001, s. 194.

⁵⁶ İsmail Bey Gaspıralı, **Rehberi Muallim Ya Ki Muallimlerde Yoldaş**, Simferopol, 1898. s. 4.

⁵⁷ İsmail Bey Gaspıralı, s. 4.

Okullarda daha çok İsmail Bey Gaspıralı'nın hazırladığı ders kitapları okutulmuştur. Bu kitaplardan biri "Hace-i Sibyan" çocukların öğretmeni anlamına gelen birinci ders kitabıdır. Bu kitapta cedit hareketinin önemine değinilmiş, çocukları ezbercilikten kurtarmak için her harf için ayrı ayrı telaffuz ve ses geliştirmiş ve bu yöntem Usul-î Savtiye olarak adlandırmıştır.⁵⁸ Bununla kalmamış, öğretmenler için de rehber kitapları hazırlamış, öğretim metodlarına işaret edilmiştir. İsmail Bey Gaspıralı sadece Kırım Bahçesaray cedit okulu ile yetinmemiş, kısa bir zamanda Rusya'nın çeşitli şehirlerinde otuza yakın cedit okulu açmıştır. İsmail Bey Gaspıralı sadece Rus toprakları sınırları içinde de kalmamış 1892 yılında Türkistan'da okul açmak için Türkistan genel valisi Baron A.B. Vrevsky'ye mektup yazmış, ancak vali bunu hoş karşılamamıştır.⁵⁹

1893 yılında İsmail Bey Gaspıralı'nın zeki öğrencilerinden olan Mecid Ganizade Türkistan'a gitmiş, tam kırk gün ceditçiliği anlatmıştır. "Revelyutsiya 1905–1907 Godov v Turkistane" adlı eserin yazarı A.V. Pyaskovskiy'e anlattığına göre 1895–1901 yıllarında Taşkent'te dört tane usul-i cedit okulu açılmıştır. Bu cedit okulları 1900 yılında Andican'da da faaliyete geçirilmiştir. 1901 yılında Münevver Kari'nin, 1904 yılında Abdullah Avlanî'nin cedit okulları açmak için dilekçe verdikleri ancak reddedildikleri arşivlerden anlaşılmaktadır.⁶⁰

Bu faaliyetleri, Ruslar, cedit hareketinin sessiz mücadelesi olarak algılanmaktaydı. Buna karşı alternatif oluşturmaya çalışılmış ve Rus-Tüzem okulları açılmıştır. Hedef halkı cedit okullarından alıkoymak, onları kendi ideolojisi doğrultusunda eğitmektir. Nitekim 1884 yılında Taşkent'te ve aynı yıl aralık ayında Buhara'da, 1891 yılında Hive'de Rus-Tüzem okulları açılmıştır. İsmail Bey Gaspıralı bu Rus-Tüzem okulları ile ilgili "Tatarlar için açılan Rus okulları ölü doğmuş bebeğe benzer" demektedir.⁶¹

Ancak cedit gençleri, cedit okullarına büyük ümitlerle başlamış ve bu ümitler doğrultusunda devam etmişlerdir. Özgür Türkistan ideali taşıyan âlim ve aydınlar da bu okullara desteklerini sürdürmüşlerdir.

⁵⁸ Halil Dünder Akarca, **İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları-Bildiriler**, Ankara, 2003, s. 14.

⁵⁹ Akpınar, İsmail Bey Gaspıralı Fikri Eserler, s. 54.

⁶⁰ Kasimov, s. 20.

⁶¹ Kasimov, s. 21.

Bu cedit okullarında genel olarak, Said Resul Azizi'nin "Ustaz-ı Evvel"'i, Mahmud Hoca Behbudi'nin "Kitab-ı Müntehab-ı Coğrafya-i Umumi"'si, Münevver Kari'nin "Edib-i Evvel"'i, "Edib-i Sani"'si, Abdullah Avlânî'nin "Edebiyat Yahut Milli Şiirler"'i, "Birinci Muallimi"'i, "Muhtasari Tarih-i Enbiya ve Tarih-i İslam"'i, Ayni'nin "Tahrib'us-Sıbyan"'i, yine Münevver Kari'nin "Hevayic-i Diniye"'si, Rüstem Bek Yusufbekov'un "Tahafatü'l- Etfal"'i, Abdurrauf Fıtrat'ın "Tarih-i İslam"'ı, Namanganlı Abduurazzak bin Mirza Kari'nin "Miftahu'l-Evvel"'i, Semerkantlı Abdulmamin Hoca Eşanoğlu'nun "Nasayıku'l- Afal"'ı, yine Avlanî'nin "Mektep Gülistan"'i, Kâri Muhammed Rahimbay'ın "Nimetu'l-İslam"'ı, Siddiki-Aczi'nin "Tecvid el- Kur'ân"'ı,⁶² gibi, dini, ahlaki ve müspet ilimleri kapsayan kitaplar okutulmaktaydı.

Netice itibariyle şunu söyleyebiliriz ki, bu okullarda okutulan kitaplar diğer klasik eğitimin verildiği medreselere kıyasen daha şümüllü daha öğretici bir özelliğe sahip kitaplardan oluşmaktaydı. Ezbercilikten öte anlama ve anlamlandırma konusuna vurgu yapmaktaydı. Anlaşıldığına göre cedit okulları sadece okuma yazmayı öğretmek için değil, onların sosyal, kültürel ve siyasi hayatının gelişmesi için de büyük rol oynamıştır.

1.2.2. Usul- ı Cedit Gazeteleri

Ceditçilik hareketinin usul-ı cedit mekteplerinden sonra ikinci temel kurumu hiç şüphesiz usul-ı cedit gazeteleridir. Bu gazeteler ceditçilik hareketinin yayılması açısından ikinci başrolü oynamıştır. Cedit düşüncesi, usul-ı cedit gazeteleri vasıtasıyla hemen Türkistan'ın geneline ve komşu ülkelere yayılmıştır. Cedit hareketinin ilk resmi gazetesi olan "Tercüman" ceditçilerin duygu, düşünce ve davalarının tercümanı olmuştur.

1.2.2.1. Tercüman Gazetesi

Rusya Müslümanların iktisadi, siyasi, kültürel hayatlarında öncül rol oynayan Tercüman Gazetesi 1883 yılında İsmail Bey Gapıralı'nın çabalarıyla başlatılan ilk mücadeleci ve özgürlükçü usul-ı cedit gazetesidir.⁶³ Her ne kadar kuruluş aşamasında

⁶² Kasimov, s. 23.

⁶³ Hasan Demiroğlu, *Ülfet Gazetesi 1905-1907 Yılları Arasında İdil-Ural Türklerinin Sosyo-Kültürel ve Siyasi Faaliyetleri*, Ankara, 2012, s. 16.

hedef kitlesi Rusya Müslümanları ise de zamanla genişlemiş, gelişmiş ve büyük Türkistan'ın "Tercüman"ı olmuştur. "Dilde, fikirde ve işte birlik"⁶⁴ şiarıyla Rusya Müslümanlarının aydınlanması ve büyük Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele etmiştir. Tercüman döneminde ülkeler arası gelişmeleri aktaran en büyük iletişim kurma rolünü oynamıştır.⁶⁵

Rus Nizamnamesine göre eğitim, Rus ve Tatar dillerinde olmalıydı. Türkistan'daki okullarda ise sözde edebi dilin olmaması sebebiyle Rusçada eğitim verilmesine karar verilmişti. Tercüman gazetesi bu uygulamaya karşı tarihi görevini ifa etmiş ve çok geçmeden "Çağatay Dili" adlı bir makale yayınlamış, makalede, Semerkant, Fergane, Sirderya bölgelerinin şiveleri eski Çağatay şivesi olduğuna vurgu yapmış, bunun tüm dünyaca bilindiğine değinilmiş, Türk şivelerinin en eski ve başlangıcı olduğunu dilcilerin ispatladığı belirtilmiştir. Teftazânîler, Ahmet Yeseviler, Ali Kuşçu Ali Şir Nevai ve diğerlerinin oluşturduğu dili kullanan Türkistan'a nasıl dilsiz diyorsunuz diyerek tepkisini ortaya koymuştur.⁶⁶ 1918 yılına kadar yayın hayatına devam eden gazete İsmail Bey Gaspıralı'nın vefatından sonra Hasan Sabri Ayvazov'un idaresinde neşredilmeye başlamıştır.⁶⁷

1.2.2.2. Turan Gazetesi

1917 yılında Abdullah Avlanî'nin çıkarttığı bir credit gazetesidir.⁶⁸

1.2.2.3. Mirât-ı İbret Gazetesi

Cedit hareketinin edebiyatçılarından Sıddikî Aczî'nin öncülüğünde basılan bir gazetedir.⁶⁹

1.2.2.4. Ülfet Gazetesi

Siyasi, milli ve sosyal konularda önemli rol oynayan diğer bir gazete ise 11 Aralık 1905 yılında Abdurreşid İbrahim'in öncülüğünde Petersburg'da yayınlanmaya başlamış olan "Ülfet" gazetesidir.⁷⁰ "Ülfet" 83 sayı neşredilebilmiş ve 9 Haziran

⁶⁴ Hisao Komatsu, "Üç Ceditçi ve Değişen Dünya", Edt.: Timur Kocaoğlu, Türkistan'da Yenlik Hareketleri ve İhtilaller (1900-1924), Sota, Haarlem, 2001, s. 302.

⁶⁵ Şengül, Hablemitoğlu, Necip Hablemitoğlu, Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920), Ankara, 1998, s. 45.

⁶⁶ Kasimov, s. 41.

⁶⁷ Kırimer, s. 152.

⁶⁸ Andican, s. 6.

⁶⁹ Andican, s. 7.

⁷⁰ Demiroğlu, s. 20.

1907 yılında hükümet tarafından yayın hayatına son verilmiştir. Rus hükümeti sadece bu ceditçi gazetenin kapatılmasıyla yetinmemiş, gazetenin sahibi olan Abdurreşid İbrahim'in Petersburg'dan çıkartılmasını da kararlaştırmıştır.

Gazetede yazıları yayınlanan, önemli din ıslahatçılarından Musa Cârullah'ın, cedit hareketinin öncüsü İsmail Gaspıralı'nın, Kazan ceditçisi Abdurreşid İbrahim'in aydınlatıcı ve reformcu fikirlerinin Rus yetkililerinin rahatsız ettiği ve bunun gazetenin kapatılmasına sebep olduğu düşünülebilir.

1.2.2.5. Yulduz Gazetesi

Bu gazete, 15 Ocak 1906 tarihinde Kazan'da Ahmet Hadî Maksûdî'nin öncülüğünde yayın hayatına girmiştir. Rusya Türkleri arasında ihtilal sonrası çıkartılan ilk gazetelerden biri olan Yulduz, ilk sayılarında haftada bir kere çıkmış 1906 yılının sonlarına doğru haftada iki, üç kere çıkmaya başlamıştır. Gazete, 1917 ihtilali sonrasında Bolşevikler tarafından kapatılmıştır.⁷¹

1.2.2.6. Azat Gazetesi

Bu gazete 1 Şubat 1870 yılında yayına başlamış, Resmi redaktörü A. Aponev gözüксе da asıl sahibinin A. Kemal'in olduğunu belirtmektedir.⁷²

1.2.2.7. Vakit Gazetesi

Vakit, İdil-Ural bölgesinde Rusya Türkleri tarafından 21 Şubat 1906'da Orenburg'da çıkarılan uzun ömürlü gazetelerden ve en çok rağbet gören bir gazetedir. Remiyev kardeşlerin malî desteğini alan gazete, ünlü İdil-Ural ceditçilerinden Rızaeddin Fahreddin tarafından çıkartılıyordu. İlk zamanlar haftada üç kere çıkan gazete daha sonra günlük olarak çıkmaya başlamıştır. Gazetede Musa Cârullah, Yusuf Akçura, Ahmed Zeki Velidi Togan gibi ceditçiler milli ve siyasi konuları ele almış, bu yoldan halkı aydınlatmaya çalışırken 26 Ocak 1918 yılında Orenburg İhtilal Komitesi tarafından gazetenin yayın hayatına son verilmiştir.⁷³

---

⁷¹ Kasımov, s. 48

⁷² Kasımov, s. 49.

⁷³ Kasımov, s. 49.

1.2.2.8. Türkistan Vilayetinin Gazeti

Türkistan illerinde basılan Türkistan Vilayetinin Gazetesi, kaynaklarımızda N. Ostromov'un Taşkent'teki gazetesi olarak geçmektedir.⁷⁴

1.2.2.9. Hurşit Gazetesi

6 Eylül 1906 yılında Münevver Kâri tarafından çıkartılmıştır.⁷⁵

1.2.2.10. Şöhret Gazetesi

1 Aralık 1907 Avlanî öncülüğünde çıkmıştır.⁷⁶

1.2.2.11. Seda-i Türkistan Gazetesi

1914 yılında Taşkent'te yayımlanan bir gazetedir.⁷⁷

1.2.2.12. Necat Gazetesi

1917 yılında Münevver Kari çıkartmıştır.⁷⁸

1.2.2.13. Şûra-i İslam Gazetesi

1917 yılında A. Battal'ın çıkarttığı gazetedir.⁷⁹

1.2.2.15. Turan Gazetesi

1917 yılında Abdullah Avlanî 'nin çıkarttığı gazetedir.⁸⁰

1.2.2.16. Hürriyet Gazetesi

1917 yılında Abdurrauf Fıtrat'ın çıkarttığı gazetedir.⁸¹

1.2.2.17. Kengeş Gazetesi

1917 yılında Zeki Velidi Togan'ın çıkarttığı gazetedir.⁸²

1.2.2.18. El Bayrağı Gazetesi

Yine aynı yılda B. Saliev ve A.Zahiri'nin çıkarttığı gazete.⁸³

1.2.2.19. Uluğ Türkistan

Bu gazete 1917 yılında K. Bekir'in çabasıyla neşredilen bir credit gazetesidir. Tüm bu ilmi ve kültürel faaliyetlerden şu neticeye varılmakta: Türkistan credit hareketi ilme, fenne ve bilgiye dayanan bu yöntemle mücadele eden bir sosyal,

⁷⁴ Kasimov, s. 37.

⁷⁵ Kasimov, s.57.

⁷⁶ Baymirza Hayıt, *Türkistan Milli Mücadeleleri Tarihi*, 2004, s. 197.

⁷⁷ Kasimov, s. 60.

⁷⁸ Kasimov, s. 60.

⁷⁹ Kasimov, s. 60.

⁸⁰ Avcı, s. 51.

⁸¹ Avcı, s. 61.

⁸² Kasimov, s. 60.

⁸³ D.A. Alimov , s. 130.

siyasal ve özgürlükçü bir harekettir. Cedit hareketi güçlü düşmana karşı silahlı mücadelenin bir netice vermeyeceğini bildiğinden asla şiddete başvurmamış, hak ve hukukunu, demokrasi, insan hakları kuralları çerçevesinde aramıştır.⁸⁴

1.2.3. Usul-ı Cedit Dergileri

1.2.3.1. Mirât Dergisi

“Mirât” Dergisi, Rusya Türkleri arasında 1902 yılında Petersburg’da Abdurreşid İbrahim tarafından yayınlanan ilk dergi mahiyetini taşımaktadır. “Mirât”, daha sonra Közgülü (Ayna) adıyla Kazan’da yayınlanmaya başlamış, 22 sayı yayın yapmış ve son sayısı 1909 yılında Abdurreşid İbrahim’in oğlu Münir Ahmet tarafından Kazan’da basılmıştır.⁸⁵

1.2.3.2. Ayna Dergisi

Mahmud Hoca Behbudi’nin çabalarıyla 20 Ağustos 1913’te faaliyete başlayan ilk Türkistan dergisidir. Dergi 1915 yılına kadar çıkmaya devam etmiştir.⁸⁶

1.2.3.3. Molla Nasriddin Dergisi

1906–1917 yıllarında Tiflis’te, Celil Mehmet Gulizade’nin redaktörlüğünde basılan, Abdullah Avlanî, Sıddikî Aczî gibi ceditçilerin yakından ilişkili kurdukları bir cedit dergisidir.⁸⁷

1.2.3.4. Şûra Dergisi

1905–1917 yılları arasında İdil-Ural bölgesinde en uzun süre yayınlanan dergi mahiyetini taşıyan Şûra dergisi Remiyev kardeşlerin maddi desteğiyle Rızaeddin Fahreddin’in idaresinde yayın hayatına başlamıştır. Ayda iki kere yayınlanan dergi 239 sayıya kadar yayın yapmış ve Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle 1918 yılında kapatılmıştır.⁸⁸

---

⁸⁴ Kasımov, s., 60

⁸⁵ Hıdraliyev, s. 42.

⁸⁶ Kasımov, s. 61.

⁸⁷ Kasımov, s. 47.

⁸⁸ Kasımov, s. 52.

1.2.3.5. Yaş Türkistan Dergisi

1929 yılında Mustafa Çokay'ın başmuharrirliğinde çıkan Yaş Türkistan Dergisi, Türkistan'ın Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan vilayetlerinde yayın yapmış, Türkistan milli istiklaline hizmet veren bir dergi olmuştur.⁸⁹

1.2.3.6. Yeni Türkistan Dergisi

1927 yılında Mustafa Çokay, Abdulkadir, Abdullahzâde Tevekkül, Ahmed Zeki Velidi Togan, Osman Kocaoğlu gibi ünlü ceditçiler tarafından çıkartılan bu derginin içeriğini ilmi, siyasi, iktisadi fikirler oluşturmaktaydı.⁹⁰

1.3. Cedit Hareketinin Lideri İsmail Bey Gaspıralı'nın Biyografisi ve Düşünceleri

1.3.1. İsmail Bey Gaspıralı'nın Hayatı

Ceditçilik hareketinin kurucu babası ve Türk düşünce tarihinin parlak siması İsmail Bey Gaspıralı, 21 Mart 1851 tarihinde Kırım'ın Gaspıra denilen bölgesinin Avcı köyünde dünyaya geldi. Babası Mustafa Bey, Kafkas ve Kırım genel valisi Kenyaz Vorontsov'un yanında tercüman olarak çalıştı. Sadakatli hizmetlerinden dolayı mülazım, asilzade mertebelerine yükseldi. Annesi Fatma Hanım ve bakıcısı Habibe Hanım, İsmail Bey'in iyi yetişmesi için önemli rol oynadılar.⁹¹

İsmail Bey Gaspıralı sekiz yaşındayken Bahçesaray Hacı İsmail'in eski okuluna verildi. On yaşına gelince babası, annesinin itiraz etmesine rağmen Akmescit Ubernıye askeri okuluna yazdırıldı. 12 yaşındayken Voronej subaylar okuluna geçti. 13 yaşına geldiğinde Moskova Milyutin⁹² lisesine girdi. Özellikle lise öğretmenlerinin mutaassıp davranışları İsmail Bey'in milli duygusunu güçlendirdi.⁹³

İsmail Bey 1868 yılında eğitimini tamamlayarak yurdu Bahçesaray'a döndü ve Zincirli Medresesinde Rusça dersi vermeye başladı. Daha sonra yüksek eğitimini tamama erdirmek üzere 1872 yılında Fransa'ya gider orada bir süre kaldıktan sonra 1876 yılında Bahçesaray'a döner. Fransa'da İ.S. Turgenev⁹⁴ gibi büyük düşünürlerin fikirlerinden yararlanır ve doğu batı kültürüne sahip olan İsmail Bey Gaspıralı

⁸⁹ Andican, s. 331.

⁹⁰ Hayıt, s. 472.

⁹¹ Kasımov, s. 160.

⁹² 1857'de, Rus Kafkasya Ordusu Kurmay Başkanı General Milyutin.

⁹³ Kasımov, s.163.

⁹⁴ İvan Sergeyeviç Turgenev (1818-1883) Rus şair, oyun yazarıdır.

içindeki duygularını bir süre gizlemeye çalışır ve 1878–1884 yıllarında belediye başkanlığı görevi yapar. Bahçesaray’ı güzelleştirmeye, ışıklandırmaya çalışır. Bu faaliyetleri yapan İsmail Bey Gaspıralı “yersiz masraflar” iddiasıyla suçlanır ve istifa etmek zorunda kalır.⁹⁵

Bu dönemde yeteri kadar üne sahip olan İsmail Bey Gaspıralı, asli görevi olan millete hizmet faaliyetlerine, 1879 yılında Tercüman gazetesini çıkararak ilk adımını atmış olur. Bununla yetinmez, davasını daha iyi tanıtmak için 1881 yılında “Türkistan Müslümanlığı” adlı eserini kaleme alır. Bu kitabı yazmakla Rusya Türk Müslüman halkının hak ettiği hakkını aramaya çalışır.⁹⁶

Gaspıralı bu kitabında, Rusya’da bir Türk Müslüman topluluğunun varlığından ve bunun bir gerçek olduğundan, bunların Rus tebası olduğundan, Rusya tarafından medenice yetiştirilmesinden, bunu yaparken Rusya’nın bu durumdan korkmamasından, bilakis kendi yararına olduğunu bilmesinden, farklı halkların din, dil, kültürlerinin korunmasından bahseder.⁹⁷ Gaspıralı Müslüman halkının ilim merkezi olan medreselerin yeniden yapılandırılması, yeni modern dünyaya göre hazırlanması, bu medreselere ayrı bütçe tahsis edilmesinden bahseder. Medreselerin çok kötü şartlarda olduğunu belirtmek için şu olayı aktarır: “ Odessa⁹⁸ Genel Valisi H.H. Roop bir sebeple Bahçesaray’a gelmişti. Gaspıralı ona eşlik ve tercümanlık etmiş ve vali Bahçesaray’ın baş medresesi “Zincirli Medrese”sini ziyaret eder ve gözlemlerini şöyle aktarmıştır: “Beyler, bizim devrimizde mahpusların, cinayetçilerin yaşam imkânları dahi bu çocukların eğitim imkânlarından daha iyidir”⁹⁹ buyurarak Türk-Müslüman çocuklarının eğitildiği ortamın kötülüğüne işaret etmiştir.

İsmail Bey Gaspıralı da, halkını böyle kötü durumlardan kurtarmak ister ve “Rusya Müslümanlığı” eserinde halkın biran evvel bu acılardan kurtarılmasını dile getirmiştir. O halkın dinini asla unutturulamayacağını ve asimile edilemeyeceğini ifade etmiş ve şu olayı aktarmıştır: “Bir zamanlar Litvanya asilzadeleri, Tatar süvarilerini harbi işler ve şahsı mülhazaları için hizmete almışlardı. Geçen yıl

⁹⁵ Kasımov, s. 164.

⁹⁶ Kasımov, s. 165.

⁹⁷ Akpınar, s. 86.

⁹⁸ Odessa, Ukrayna’nın güneybatısında şehir ve aynı isimdeki Odessa ilinin yönetim merkezi. Karadeniz kıyısındaki en büyük limanlardan birine sahiptir.

⁹⁹ Kasımov, s. 166.

onların çocuklarını gördüm, İsimleri, dilleri değişmiş fakat hala Müslümanlığa tutunmaktalar. Bu olaydan sonra inandım ki Müslümanlık yok edilemez”¹⁰⁰ demiştir.

Kısacası O, Müslümanların hukukunu, yegâne yol olarak Müslümanlara eşitlik, hürriyet, ilim ve eğitim zemininde manevi tekâmülü gerçekleştirmek ve Ruslarla aynı seviyeye çıkarmalarını sağlamakla olacağına inanmıştır. Bundan şu anlaşılmaktadır ki Gaspıralı bilgin, kültürlü bir toplum istemektedir. Cahil bir toplumla hedefe varılamayacağını farkındadır. O, gerçekte bu şekilde hürriyet mücadelesi vermektedir.

1.3.2. İsmail Bey Gaspıralı'nın Faaliyetleri

1879 yılında “Tercüman” gazetesini çıkartan İsmail Bey Gaspıralı, 1884 yılında Bahçesaray’da açtığı “Usul-ı Cedit” veya “Usul-ı Saviye” adını verdiği okulla ikinci hamlesini yapar.¹⁰¹ Bu hamle ikinci bir hamledir. Bir hareketin ve bir özgürlükçü ideolojinin temellerinin atıldığı bir hamledir. Bu ceditçilik tarihinde ilk cedit okulu olarak geçmektedir. O, bu hareketle halkının uyanmasını ve uyanık olmasını istemekteydi. O, tüm Müslüman Türk halkının birliği, bütünlüğü ve özgürlüğü için mücadele etmekteydi.

Ona göre, milletin varlığını gösteren dil ve kültüre sahip olmayan millet bağımsız olamazdı. O, Türk toplumları için dil birliğini savunan en bariz kişilerden olmuş, onun çıkardığı gazete “Tercüman” da milli bir gazete olmuştur. Onda ortak bir dil kullanılmış, dilin önemi hakkında son derece dikkat göstermiştir. Ona göre dil bir canlı tarihtir. Dili olmayanın kendisi de yoktur demektir. Kısacası o, şuna inanmaktadır: “milletin iki özelliği vardır: Dil birliği, din birliği. Milletin milliliğini yok etmek için bunlardan bir tanesini bozmak yeterli.”¹⁰² Demiştir.

Eğitim faaliyetleri çerçevesinde Türkistan seyahatleri düzenlemiş, başta Buhara, Semerkant, Taşkent olmak üzere usul-credit okulları açmıştır. Onun Türkistan üzerindeki hizmetleri Buhara emirinin Tercüman gazetesine abone olmasıyla başlamış ve 1893 yılında bizzat Gaspıralı'nın Buhara'ya ulaşmasıyla

¹⁰⁰ Kasimov, s. 168.

¹⁰¹ Akpınar, s. 69.

¹⁰² Akpınar, Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları, s.74.

pekişmiştir. Gaspıralı bu seyahat sırasında Müslümanların yoğun olarak yaşadığı Orenburg, Semerkant, Taşkent olmak üzere birçok Türk ilini gezmiştir.¹⁰³

İsmail Bey Gaspıralı hakkında sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: O, gerçekten bir eylem adamı ve bir fikir adamı olmuş, yazdığı eserleriyle varlığı inkâr edilen Müslüman Türkistan halkının varlığını savunmuş, çıkardığı gazete ve dergileriyle, açtığı okullarıyla, başlattığı ceditçilik ideolojisiyle bu uğurda mücadele vermiş, özgürlük çığırını açmıştır.

1.3.3. İsmail Bey Gaspıralı'nın Eserleri¹⁰⁴

Sayı	Eserin Adı	Eserin Basıldığı Yılı
1	Medeniyet-i İslami'ye	1884–1888
2	İki Bahadır	1886–1889
3	Maişet Muharebesi	1886
4	Halera Vebası ve Onun Deva ve Darusu	1887
5	Usul-i Coğrafya; Cihanname	1887
6	Bahtiyar Nazımlar	1889
7	Kesb ve Ticaret Muharebesi	1889
8	Derya-yi Birlik	1889
9	Kengeş ve Sınavlar	1889
10	Garaib-i Adât-i Akvam	1890
11	Hazine-i Ahbar	1890
12	Atlaslı Muhtasar Cihanname	1893
13	Kısas-ı Enbiya	1894
14	Kıraat-ı Türkî	1894
15	Mektep ve Usul-i Cedit Nedir?	1894
16	Hava Yüzünde Seyahat	1895
17	Muhtasar Tabakatü'il-Arz	1897
18	Sarf-i Türkî	1897
19	Nasihât-ı Hükemâ	1897
20	Hesap. Muhtasar İlm-i Hesap.	1898

¹⁰³ Erşahin, s. 225.

¹⁰⁴ Akpınar, Fikri Eserleri, s. 54.

21	Rehber-i Muallimin veya Muallimlere Yoldaş	1898
22	Ramazan Nasihati	1898
23	Türkistan Uleması	1900
24	Usul-i Edep Şark ve Garp Kaideleri	1901
25	Beden-i İnsan	1901
26	Atlaslı Coğrafya	1901
27	Meşhur Payitahtlar	1901
28	Malûmat-ı Nâfiye	1901
29	Nasihât-ı Tıbbiye	1901
30	İran. Resimli Mecmua	1901
31	Usul-i Akaid-i İslamiyeden Mebadi-i İlm-i H.	1901
32	Yunan Hükeması	1901
33	Tarih-i İmalât ve Âsâr-i Kemalât	1902
34	Habeş Ülkesi	1902
35	Meclis-i Hükemâ-i İslâm	1902
36	Malûmat. Resimli	1902
37	Doğru Yol. Kırk Yedi Hadis-i Şerif	1902
39	Asya'da Komşularımız	1903
40	Kadınlar	1903
41	İki Sarayda Bir Gece	1905
42	Kamus-i İlmiye ve Fenniye	1906–1908
43	Çehl Hadis (Kırk Haidis)	1907
44	Hesap. Muhtasar Amal-i Hamse ve Mesaili Hesap	1907
45	Tarih-i İslam (ilkokul için)	1910
46	Millî Mektep Destesi	1910
47	Tercüman Hediyesi Yaki Tercüman Açkıcı	1912
48	Şeriatü'l-İslam (İlm-i Hal)	Basım Tarihi Belli Değil
49	Üstadı- Sıbyan	//
50	En Ala ve Sühuletbahş Sülüs	//
51	Nesih ve Talik Sermeşkler Destesi	//

51	Tecvit Risalesi	//
52	Sarf ve Kavaidi Türkî Risalesi	//
53	Nasihât-ı Hükemâ	//
54	Bahçe Saray Mektupları	1881
55	Rusya Müslümanları	1881
56	Rus-Doğu Antlaşması	1896
57	Şark-ı Ekber Meselesi	1908
58	Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene	1885
59	Sosyalizm veya Mezhebi İştirakiyyin	1906
60	Rusya'nın Siyaset-i İslamiyesi	1910
61	Zulüm Nerden Geliyor?	1903
62	Rusya ve Dünya Müslümanları Kongreleri	1907
63	Rusya'da Matbuat ve Neşriyat-ı İslami'ye	1884
64	Mebadî-i Temeddün-i Rusya	1901
65	Kadimcilik-Ceditçilik	1909
66	Zamanımız Meseleleri	1906
67	Üçüncü Şura-yı Ümmet ¹⁰⁵	1906

1.3.4. İsmail Bey Gaspıralı'nın Şerh ve Neşrettiği Eserleri¹⁰⁶

Sayı	Eserin Ad	Eserin Yazarı	Basım Tarihi
1	Rusya Coğrafyası	çev. Halil Halidov, Bekir Hacı Alioğlu	1885
2	Cehalet Derdinin Dermanı ve Tedavisi Usulünün Şerhi ve Beyanı	Abdüselam Ahundzade	1889
3	İstilâ-ı Türkistan	Kurupatkin	1889
4	Muhtasar Tarih-i İslam	Mizancı Murat Bey	1890
5	Risale-i Tagrib	Ahmed Ferid Şirvanov	1894

¹⁰⁵ Bu eserler İsmail Bey Gaspıralı'nın Usul-ı Cedit okulları ve Rusya Müslüman Türkleri için yazdığı eser ve risalelerdir. Günümüzde ise bu eserler fikri, roman ve edebiyat olarak kategorize edilmiş ve toplu eserler olarak basılmıştır.

¹⁰⁶ Akpınar, Fikri Eserleri, s. 57.

6	Mevlidi Cenabı-ı Ali	Süleyman Celaleddin	1900
7	Kozmografya	M. Ş. Akçura	1895
8	İcaz-ı Kur'ân	Muallim Naci	1896
9	Yer	Şemsettin Sami	1897
10	Hayriye-i Nabi	Nabi	1897
11	Ramazan Hediyesi	M.Akçurin	1897
12	Ramazan Nasihati	//	//
13	Nevadır-i Nefise	//	//
14	Küre-i Arzın Suret-i Teşekkülü	//	//
15	Aruz-i Türkî	//	//
16	Divan-ı Âşık Ömer	//	//
17	Krilof Temsilâtından Tercümeleler	çev:Abduşgaffar Şeyhzade	1901
18	Tashih. Akaiden Bir Bahis	Abdullah Nimetullin	1901
19	Muhakemetü'l-Lûgateyn	Ali Şir Nevai	1902
20	Müntahabât-ı Mesnevi-i Şerif	Hz. Mevlana Celalettin	1902
21	Usul-ı Akaid İslamiye	Mahmud Mesud	1904
22	Hikye-i Robenson	Daniyel Defoe	Yok
23	Muhtasar Tarih Umumi	Murat Bey Mizancı	1907
24	Talim-i Farsî	Aydın	1911

1.3.5. İsmail Bey Gaspıralı'nın Makaleleri¹⁰⁷

Sayı	Makalenin Adı	Makalenin Konusu	Yayın Tarihi
1	Eski Lisan-ı Türkî	Eski Türkçeden Bahseder	Tercüman 1886
2	Lisan-ı Türkî Şiveleri	Türkçenin Şivelerini anlatır	Tercüman 1888
3	İstanbul Gazeteleri	İstanbul'un Gazeteleri	Tercüman 1888
4	Mülâhaza	Kelimelerin Yazılışı	Tercüman 1890
5	Dil Sadeliği	Türkçenin Sadeleştirilmesi	Tercüman İl. 1895
6	Osmanlıca ve Sade Türkçe	Osmanlıcanın Karışıklığı	Tercüman İl. 1895
7	Lisan Meselesi	Dilin Sadeliği Meselesi	Tercüman İl. 1896

¹⁰⁷ Akpınar, Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları, s. 26.

8	Osmanlı Gazetelerinden	Gazete Dilinin Değerlendirilmesi	Tercüman İl. 1896
9	İmla Bahsi	Türkçenin Yazılış Şekli	Tercüman İl. 1896
10	Maişet-i Memalik-i İslâmiye	İslam Ülkelerinin Durumu	Tercüman 1897
11	Tarih-i Hutut-ı İslâmiye	İslam Yazılarının Tarihi	Tercüman 1900
12	Edebiyat-ı Sartiye	Türkçenin Sart Lehçesi	Tercüman 1900
13	Uram Dili	Sokak Dilinden Bahseder	Tercüman 1901
14	Tiflis'te Yeni Gazete	Tiflis'te "Şark-ı Rus" Gazetesi	Tercüman 1903
15	Mizan ve Mülhaza	Harflerin Değiştirilmesi	Tercüman 1903
16	Kitap ve Kitapçılık	Farklı Lehçelerde Yazılanlar	Tercüman 1904
17	Lisan Meselesi	Ortak Bir Dil Meselesi	Tercüman 1905
18	Yine Lisan Meselesi	Dilde, Fikirde, İşte Birlik	Tercüman 1905
19	Til, Til, Til,	Dil, Dil, Dil	Tercüman 1905
20	Bizim Matbuat	Matbaaları Anlatır	Tercüman 1906
21	Til Bahsi	Dil Meselesi	Tercüman 1906
22	Til ve Lisan senesi	Dil Birliğini Anlatıyor	Tercüman 1906
23	Dil hakkında	Dili Geliştiren Araçlar	Tercüman 1906
24	Lisan senesi	Dil Hakkındaki Fikirleri	Tercüman 1906
25	Can Alıp Can Verecek Mesele	Dil Meselesi	Tercüman 1907
26	Farisi mi Türkî?	Hangi Dilde Konuşmalı?	Tercüman 1907
27	Can Ya Ki Dil Meselesi?	Dil Meselesi	Tercüman 1908
28	Bizlerde Lisan Ve Mesleki Umumi Olabilir mi Ya Yok?	Dil Meselesinden Bahsetmektedir.	Tercüman 1908
29	Dil ve Mesuliyet	Dil Sorumluluğunu Taşımak	Tercüman 1909
30	Beldetü'ş-Şems mi Veled Değil Oğul Mu?	Dil Meselesi	Tercüman 1909
31	Tevhidi Lisan Geliyor	Dilde Birlikten Bahsediyor	Tercüman 1909
32	Can ve Hayat Meselesi	Dil Meselesi	Tercüman 1909
33	Kitap ve Dil Meselesi	Özel Mekteplerin Kurulması	Tercüman 1909

34	Bakü Gazeteleri	Bakü'deki Gazeteler	Tercüman 1910
35	İki Büyük Şair	Süleyman Nazif, Ayaz Efendi	Tercüman 1910
36	Çağatay Dili	Çağatay Dili En Kadim Dildir	Tercüman 1910
37	Efendiler Lisan Gerek Lisan	Dilin Öneminden Bahseder	Tercüman 1911
38	İslah-ı Huruf	Harflerin Geliştirilmesi	Tercüman 1912
39	İmla Meselesi	Türkçenin Yazılış Şekli	Tercüman 1913
40	Dil Etrafında	Dil Hakkında Tartışmalar	Tercüman 1913
41	Meseleler ve Gazeteler	Farklı Sorulara Cevaplar	Tercüman 1913
42	Savtî İmla	Sese Göre Yazma	Tercüman 1913
43	Bir İş Daha	Usul- Savtiyenin Yayılması	Tercüman 1913
44	Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî	Osmanlı Devletinden İzlenimler	Tercüman 1884
45	Matbuat ve Maişeti Osmanî	Osmanlı'da Matbuat	Tercüman 1885
46	Tenkrit	Ecnebi Roman Okumayı Eleştirir.	Tercüman 1885
47	Ne Sebepden Artta Kaldık?	Geri Kalmamızın sebepleri	Tercüman 1901
48	Fünûn ve Edebiyat	Fenler, Edebi Eserleri Anlatır	Tercüman 1885
49	Edebiyat-ı Cedide	Cedit Edebiyatı Anlatır	Tercüman 1885
50	Teessüf	Tiflis'te İki Gazetenin Kapanması Ve Üzüntüsü	Tercüman 1891
51	Basiret-i Edebiye	Akıl, Mantık Yürütme	Tercüman 1899
52	Maişet	Milli Bir Romanı Anlatır	Tercüman 1900
53	Millet Oğlu	Şair Abdullah Tokay'ı Anlatır	Tercüman 1913
54	Molla Nasreddin	Tiflis'te Çıkan Bir Dergi	Tercüman 1914
55	Bir İki Gün İstanbul'da	İstanbul'da Kaldığını Anlatır	Tercüman 1885
56	İstanbul Maişeti	İstanbul'daki Yaşamı Anlatır	Tercüman 1897
57	Veliahdı Saltanat ve Hilafet Huzurunda	Abduaziz'in Oğlu Prens Yusuf İzzeddin ile Görüşmesi	
58	Bugünkü İstanbul	İstanbul'daki Dil	Tercüman 1914

		Gelişmeleri	
59	Meclis-i Edebiye	Tiflis'in Âlimleriyle Görüşmesi	Tercüman 1886
60	Kafkasya'da Üç Beş Gün	Gaspıralı'nın Kafkasya Seyahati	Tercüman 1886
61	Yolda Bir Rast Geliş	Gaspıralı'nın Taşkent'e Bakü'ye Uğraması	Tercüman 1886
62	Bahçesaray'dan Taşkent'e	Gaspıralı'nın Taşkent Seyahati	Tercüman 1886
63	Buhara'da Ne Gördüm?	Gaspıralı'nın Buhara İzlenimi	Tercüman 1908
64	Sergide Ne Gördüm?	Gaspıralı'nın Rusya Ve Nijni Seyahati	Tercüman 1896
65	Polşa Müslümanları	Rusya'nın batısındaki Müslümanları Anlatır	Tercüman 1897
66	Mısır'dan Mektup	Gaspıralı'nın Mısır Seyahati	Tercüman 1907
67	Maarif Yolunda	Gaspıralı'nın Hindistan Seyahati	Tercüman 1912
68	Hint Yolundan	Gaspıralı'nın Hindistan Dönüşü	Tercüman 1912
69	Frengistan Mektupları ¹⁰⁸	Roman	Tercüman 1887
70	Darürrahat Müslümanları	Roman	Tercüman 1906
71	Sudan Mektupları	Roman	Tercüman 1896
72	Kadınlar Ülkesi	Roman	Tercüman 1890
73	Molla Abbas Fransavi'ye Tesadüf (Gülbaba Ziyareti)	Roman	Tercüman 1908
74	Arslan Kız	Roman	Tercüman 1895
75	Gün Doğdu	Roman	Tercüman 1905
76	Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan	Roman	Tercüman 1895
77	İvan ve Süleyman	Roman	Tercüman 1897
78	Belayı İslam	Roman	Tercüman 1905

¹⁰⁸ Yavuz Akpınar, **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Roman ve Hikâyeler**, İstanbul, 2007, s. 84.

1.3.6. İsmail Bey Gaspıralı'nın Düşünceleri

İsmail Bey Gaspıralı'nın düşüncelerinin temelini “Tercüman” gazetesinin şiarı haline getirdiği “ Dilde, Fikirde, İşte Birlik” düşünceleri oluşturmaktadır.¹⁰⁹

1.3.6.1. İsmail Bey Gaspıralı'nın Genel Düşünceleri

Genel olarak baktığımızda İsmail Bey Gaspıralı'nın görüşleri, düşünceleri şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: İlk olarak İsmail Gaspıralı Türk-Tatar okullarının eğitimini Avrupa'daki eğitim sistemine göre ayarlanmadığını medreselerde bir islahatın gerçekleştirilmesini savunmaktadır. Ayrıca bir edebi Türk dilinin oluşturulmasını istemektedir.

Ruslaştırmanın resmî devlet politikası olarak kabul edildiği ve imparatorluk idaresinde bilhassa Rus olmayanlara karşı şiddet uygulamalarının yapıldığı bu dönemde, Müslüman tebaayı etnik ve dinî temellerde ortak bir edebî dil ve kimlik etrafında birleştirmeyi ve dağınık cemaatlerden modernleşme yolunda yekpare bir millet teşkil etmeyi amaçlayan bu tür teşebbüslerin Rus hükümetinde endişe uyandırmaması mümkün değildi.¹¹⁰

Bunu yaparken ortak ve edebi bir dilin oluşturulmasını şart koşmaktadır. Onun ikinci bir görüşü ise kadınların esaretten kurtarılması, Rusya Türklerinin iktisadi hayata katılmaları, dini idarelerin düzeltilmesi, yardımlaşma cemiyetlerinin kurulması ve genel olarak geri kalmış Türk-Tatar halkının eğitim seviyesini yükseltmek için usûl-ı cedit programının uygulanmasıdır.

1.3.6.2. Dilde, Fikirde, İşte Birlik Düşünceleri

İsmail Bey Gaspıralı'nın üzerinde en çok durduğu ve bir an evvel önlem alınması gerektiğini düşündüğü ve çabaladığı konu ise milli bir Türk dili meselesidir.¹¹¹ Türk lehçelerinin farklı yazılarıyla yazılmasına karşı çıkmıştır. Tüm Türk halklarının okuyup anlayabileceği, sade ve milli bir dil oluşturulmasında uygun gördüğü dil ise eski Çağatay Türkçesidir. Bu konuda Osmanlı devletinde konuşulan Osmanlı Türkçesini çok yetersiz görerek onun bir dil olmadığını işaret eder.

¹⁰⁹ Akpınar , Seçilmiş Fikri Eserleri, s. 84.

¹¹⁰ Hakan Kırımlı, “ Gaspıralı İsmail Bey”, DİA, İstanbul, 1996, XIII, 394-396.

¹¹¹ Zuhâl Yüksel, “Gaspıralı ve Dil Birliği”, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumu, Basıma haz.: Dünder Akarca, Ankara, 2003, s. 29.

Tezini kanıtlamak için Osmanlı Türkçesine Farsça, Arapça, Fransızca'nın yoğun bir şekilde egemen olduğunu dile getirir ve Osmanlı toplumunun konuştuğu dilden şu örneği verir: “Lisan-i mâderânem dray dilden kompozedir”¹¹². Dikkat edilirse bu bir Osmanlı Türkçesidir. Burada Arapça, Farsça, Almanca, Türkçe ve Fransızca birer söz bulunur. İsmail Bey Gaspıralı “buna öfkelenen veya söz söyleyen olmasa gerek” diyerek esprili bir şekilde Osmanlı Türkçesine gönderme yapar.¹¹³

O, dili milli bir sermaye sayarak şöyle devam eder: “Yalnız şu kadar söyleyebiliriz ki sade ve umumca, elverişli ve işlenmiş dile sahip olmayan kavmin geleceği pek şüpheli ve karanlıktır. Çünkü neşri maarif ve tevsi-i muamelat için en iptida lazım olan alet ve vasıta sade ve milli dildir.”¹¹⁴

Dilin sadeliğine vurgu yapan İsmail Bey Gaspıralı, Türk dilini kaba diyenlere de, Türk dilinin inceliği belirten şu şiirle:

“Var getir, var getir
Gelmezse yalvar getir.
Ellenmemiş budaktan,
Koklanmamış gül getir

Cevap vererek buyurun kaba olan Türkçe midir? Bildiğim tek şey var o da dilimiz sadeleştirmektir.”¹¹⁵

Türk dilini sadeleştirelim diyen düşünürümüz Gaspıralı bu konuda da önerisini sunmadan geçmiyor. Ona göre bu konuda üç seçenekten yararlanabiliriz:

1. Türkçe buldukça ecnebiden lügat alınmamalıdır;
2. Eskiden dilimize kabul olunmuş ve Türkçeleşmiş lügatleri Türk kavaidine tâbi etmelidir; Türkçe bulunmadığı halde Arapçadan alınıp, Türk kavaidine tâbi ederek Türkleştirilmelidir.

3. Dil birliği ve ortaklığını bir milletin geleceği sayan İsmail Bey Gaspıralı bu konuda somut çabalar attığını beyan eder. “Tercüman” gazetesinin tüm Türk illerinde okunduğunu, gazetenin ortak dilinden herkesin memnun olduğunu dile getirir ve “Tercüman” gazetesine işaret ederek şöyle diyor “İleride meydan alacak şu dile, biz ortak dil demek istiyoruz ve 25 seneden beri şu ortak dil ile yazmaya çalışıyoruz.

¹¹² Akpınar, Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları, s. 40.

¹¹³ Yalçınkaya, s. 268.

¹¹⁴ Akpınar, Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları, s.36.

¹¹⁵ Akpınar, Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları, s. 40.

Kaşgar'dan Han Kirman'a kadar, Sibiry'a'dan Merv'e ve Konya'ya kadar kullanılan Türk lügati birdir."¹¹⁶

Milli ve edebi bir dil oluşturmanın mümkün olduğunu göstermek için tüm Türk illerinde kullanılan şu kelimeleri örnek gösterir: “Baş, kaş, göz, kulak, yaş, aş, buğday, kırk, elli, altmış, yetmiş, seksen, doksan, aldım, kaldım, baktım, kaçtım, korktum, okudum, yazdım, doğdum”¹¹⁷ gibi ortak kelimeleri örnek verir. O, milli ve edebi bir dilin olamamasını dilsiz insana benzetir. Ona göre “Dilsiz kişi ne ise, edebi ve milli dili olmayan millet de aynen onun gibidir. En cahil, en ahmak kişi bile buna kanaat hâsıl eder; çünkü edebî lisan olmadıkça kitabet, tahsil, maarif, ilim, ünsiyet-i akliye ve ruhiye vücut bulmak muhaldir.”¹¹⁸ Kısaca onun hedefi dil, din, kültür yönünden kendi halkını aydınlatmaktı.

Netice olarak İsmail Bey Gaspıralı Türk dil birliğini Türk varlığı kadar önemser ve güç birlikten doğar sonucuna varır. O, dil ayrılığını, bölge ayrılığında daha beter diyerek Arapça, Almanca, İtalyancanın farklılıklarından, neticede bir edebi dillerinin varlığından bahseder. Cezayirli ile Faslıların aynı lehçede konuşmadıkları ancak edebi dil olarak Arapçayı kullandıklarını örnek verir.

İsmail Bey Gaspıralı'nın kendisinin ifade ettiği gibi Tevhidi Lisan'dan sonra hemen Tevhidi fikrin oluşması gerekir. O, bu fikrini şöyle açıklıyor: “Dinimiz, dilimiz, fikrimiz ve işimiz birdir”. Buna hayır diyecek bir Tatar oğlu veya bir Türkoğlu bulunur mu? Eminim bulunmaz; ama bir iki fikir bulunursa dahi müstesna addolunup kaide tasdik edilmiş olur”¹¹⁹ buyurmaktadır.

İsmail Bey Gaspıralı, dinimiz bir derken İslam dinini, dilimiz bir derken Türk dilini, fikrimiz bir derken Türk İslam Düşünce tefekkürünü ve işimiz bir derken kulluğu, dünya ve ahiret mutluluğunu kastetmektedir. Nitekim bu düşüncelerini bir sonraki cümleleriyle şöyle açıklar: “Kazan dili, Bahçesaray dili, Bakü dili, Kızılyar dili yoktur. Hepimizin dili bir dildir.”¹²⁰

O dinimiz bir tezini de şöyle şu cümleleriyle destekler : “ Uhuvvet ve ittihadı İslâm kaidesinin cümlemize malum olan kutsiyetini haber verip, asr-ı saadette ehli

¹¹⁶ Akpınar, Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları, s. 82.

¹¹⁷ Yalçınkaya, s. 267.

¹¹⁸ İrfan Ülkü, Büyük Oyundaki Türk Enver Altaylı, İstanbul, 2008, s. 338.

¹¹⁹ Akpınar, Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları, s. 91.

¹²⁰ Akpınar, Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları, s. 92.

Medine'den iki üç kadını olanlar birini tatlık (boşayarak) muhacir Müslümanlara verdiklerini"¹²¹ ifade ederken bunun sosyalizme doğru götürülmemesinin altını çizmektedir.

Kısacası Ona göre dilde birlik fikirde birliği sağlarken fikirde birlik de işte birliği sağlar ve bu şekilde başarıya ulaşır.

1.3.7. İsmail Bey Gaspıralı'nın Şahsiyeti

İsmail Bey Gaspıralı üstün zekâsıyla bütün işlerin üzerinden gelebilen kendisi kadar işlerinde, kararlarında azimli, her sıkıntıyı çözebilecek kadar güçlü bir iradeye, her olaya sağlam ve dosdoğru bakabilen hakikatten asla yüz çevirmeyen bir kişiliğe sahipti. Bu özellikleriyle gerçekleştirmek istediği herhangi bir milli davaya karşı çıkan düşmanlarını fikirleriyle ezmiş ve emellerinden asla vazgeçmemiştir.¹²²

İsmail Bey Gaspıralı fikrin, sözün geçtiği yerde asla şiddete başvurmamış, Rusya Müslüman Türklerini de şiddete teşvik etmemiştir. O, bağımsızlığın yegâne yolunu eğitimde görmüş, bütün gücünü bu yolda harcamıştır. Nitekim "Rusya Müslümanlığı" adlı eserinde Rus hükümdarlarına şöyle seslenir: Bizim Müslüman Türkler Rusları sevmemekte haklılar; çünkü Rusları bilmiyorlar, Rus kültürünü bilmiyorlar, Ruslar kendilerini bize tanıtmadılar. Eğer Ruslar bizleri sağlam ve dürüst bir vatandaş olarak görmek istiyorlar ise ilk olarak biz Rusya Müslümanlarını kendi Rus vatandaşları gibi eğitmeli, bize Rus dilini ve bizim kendi dilimizi öğretmeliler. Şu bir gerçektir ki biz Türkler Rusya Müslümanlarıyız. Tüm zenginliğimizle Rusya'nın bir parçasıyız.¹²³ Ruslar bunu böyle bilmeliler diyerek hep ilim, mantık ve fikirlerin konuşmasından yana olmuştur.

İsmail Bey Gaspıralı'nın diğer bir özelliği de onun son derece kadirşinas olmasıdır. O, usul-ı ceditle ilgili ufak bir girişimde bulunan her kişiyi hemen takdir etmiş, onu "Tercüman" gazetesinin köşelerine taşımıştır. Nitekim siyasi cephede çalışanların konuşma ve nutuklarını "Tercüman"la dünya duyurmaya çalışırken

¹²¹ Akpınar, Fikri Eserler, s. 348.

¹²² Kırimer, s. 51.

¹²³ Kasımov. s.170.

geçmiş Türkistan ulemasından teşekkür etmek üzere 1900 yılında “Türkistan Uleması” diye bir risale yayınlamış, onlara karşı kendini borçlu hissetmiştir.¹²⁴

1.3.8. İsmail Bey Gaspıralı'nın Vefat ve Vasiyeti

İsmail Bey Gaspıralı'nın vefatı hakkında Cafer Seyit Ahmet Kırımer, Hasan Sabri Bey Ayazov'un yazdığı “Büyük İsmail Bey'in Hastalığı, Vasiyetleri ve Ölümü” başlıklı yazısından alıntı yaparak şöyle anlatır: “İsmail Bey Gaspıralı birçok yıllardan beri bir bronşit hastalığına yakalanmışsa da 1914 yılının başına kadar şikâyetle bulunmaz ve işlerini rahat bir şekilde becerirdi. Hatta vefat etmeden bir hafta önce iyice iyileşmiş, odasına geçer oturur, rahat konuşabilirdi. Ancak aynı yılın sekiz Eylülünde hafifçe fenalaşmaya başlar ve ertesi gün halim ağır diyerek su içmeye başlar. Ben dâhil bütün aile fertlerini topladı ve şunları yazdırdı:

“Söyleyeceklerime dikkat ediniz. Dünden beri kendimi fena ve ağır hissediyorum. Bu halin neticesi bugünlerde anlaşılacaktır. Mademki doğduk, bir gün elbet öleceğiz. Sözlerimden müteessir olmayın. Doğmak tabii olduğu gibi ölmek de tabiidir. Bunun için ne olur ne olmaz ben sizlere vasiyet söylemek istiyorum. Şayet ölürsem, (İnşallah daha yaşarım) şu söyleyeceklerimin icrasını sizlerden beklerim:

1. Mezarım, Zincirli Medrese civarında Mengli Giray Han'ın Türbesinin bulunduğu mezarlığın güney doğusundaki yüksekçe mevkide kazılsın.

2. Altı yüz ruble vasiyetim var. Bu para bir adama emanet olarak verilmiştir. Oğlu Rıfat Bey'e hitaben mezkûr meblağı o adamdan alır, dört yüz rublesini cenazem kılındığı günden itibaren bir aya kadar ehli olanlara sadaka olarak verirsiniz, baki kalan iki yüz rubleyi de seneye kadar bir mektep ile bir camiin faydasına sarf eylersin.

3. “Tercüman” gayri taksimdir. Hiç taksim edilemez, evlatlarım çalışsınlar, iradından istifade etsinler, “Tercüman”ı söndürmez ümidindeyim.

4. Bundan sonra “Tercüman”ın başmuharriri Hasan Sabri Ayazov olacaktır. İki seneden beri ben ona emanet etmekteyim, sizler de emanet ediniz oğullarım. Kendi ihtiyariyle “Tercüman”dan gitmezse onu kimse idareden çıkaramayacaktır.

5. “Tercüman”dan sonraki işleri evlatlarım ve damatlarım tavsiye ederler.

¹²⁴ Kırımer, s. 67.

6. Bir aydan beri yanımda bulunan Zeynep adlı yetim kızcağıza elli ruble hediye veriniz.

10 Eylül'de İsmail Bey Gaspıralı'nın hali daha ziyade ağırlaşmıştı. Gün ortası saat 12 gibi artık hayattan ümidini kesmiş olmalıdır ki Yasin-i Şerif tilavet ettirdi. Yasin-i Şerif okunurken başucunda bulunan Kur'ân-ı Kerim'i alıyor, yüzüne gözüne sürüyordu. Biraz sonra gözlerini yumarak şu sözleri söylüyordu:

“Büyük Allah'ım! Altmış üç buçuk sene yaşadım. Bu hayatın otuz beş senesini Müslümanların uyanması, terakkisi, tealisi ve tekâmülü uğrunda sarf ettim. Milletimin selameti ve saadeti için elimden her ne geldiyse hepsini yaptım. Ya Rabbi!

Artık ne varsa senin, her şey senin elindedir. Allah'ım!

Oğlu Rıfat'a birkaç nasihatte bulunur ve yüzünü tamamen kible cihetine çevirir. Ertesi gün 11 Eylül sabahı saat yedi gibi İsmail Bey Gaspıralı bir kez daha gözlerini açıp etrafına bakınır ve ebedi olarak gözlerini yumar”¹²⁵

Bundan şu neticeye varırız ki İsmail Bey Gaspıralı hayatının son anına kadar yenileşme, muasır medeniyetler seviyesine ulaşma idealinden asla vazgeçmemiş, milli değerlerinden taviz vermemiş, yetimin hakkına sahip çıkmış, inandığı gibi yaşamış ve inandığı gibi dünyaya gözlerini yummuştur. Dünyaya gözlerini yumarken ardına asırlar sürecek Müslüman birliği, Türkistan birliği, ceditçilik davasını bırakmıştır.

1.4. Ceditçilikten Etkilenen Türkistan Âlim ve Şairleri

1.4.1. Ahmed Zeki Velidi Togan (1890–1970)

Cedit Hareketinin son dönem liderlerinden olan Ahmed Zeki Velidi Togan 1890 yılında Tataristan'ın Sterlitamak bölgesinde doğdu. İlk eğitimini babasından alan Togan daha sonra Kazan şehrine giderek üniversiteye girdi. Üniversite eğitimini bitirdikten sonra “Kasımiye” medresesinde Türk Tarihi ve Arap Edebiyatı derslerine giren Togan 1912 yılında ilk eseri olan “Türk Tatar Tarihi”ni yazdı. Kazan üniversitesine öğretim üyesi olarak giren Togan 1913 yılında bilimsel çalışma yapmak üzere Fergana'ye ve bir yıl sonra Rusya Fenler Akademisinin tavsiyesi

¹²⁵ Kırimer, s. 149.

üzerine Buhara'ya, 1914 yılında ise “Osmaniye” medresesine ders vermek üzere Ufa'ya gitti. 1917 yılı Şubat İhtilali gerçekleşene kadar ilmi faaliyetlerle uğraşan Togan bundan sonra ise siyasi işlere girişmeye başladı.¹²⁶

Togan, Mart 1917 tarihinde Rusya Müslümanlarının bağımsızlık mücadelesinin başlamasıyla birlikte Taşkent' geldi. Taşkent'te Rus –Türk İnkılâplar komitesi genel kurultayı, Türkistan Müslümanları I. Kurultayına ve Orenburg'daki I. Kazak kurultayına katılarak Türkistan özerkliği konusunda fikirlerini beyan etti. Rusya Müslümanları Merkezi Şûrasına üye seçilen Togan, muhtariyet yollarını aralamaya çalıştı. Kurulan her siyasi ve özgürlükçü oluşumda yer aldı.¹²⁷

Togan 17 Kasım 1917 yılında daha önceden kurultaylar, siyasi oluşumlarla alt yapısını hazırladığı Başkurdistan muhtariyetini ilan etti. Yeni devlet için yeni düzen, yeni ordu kurmaya çalıştı. Ancak Togan'ın bu özerklik mücadelesi fazla sürmedi. 18 Ocak 1918 yılında Ruslar tarafından bastırıldı ve Togan hapse atıldı. Özgürlüğe giden yola kendini adayan Togan hapisten kaçarak 7 Nisan'da Muvakkat Hükümetini ilan etti. Togan'ın özgürlükçü mücadelesine karşı koyamayan Rus yetkilileri müzakere masasını seçtiler ve bu şekilde aylarca Togan'ı avuttular.¹²⁸

Dönemin Rusya Devlet başkanı Lenin, Muvakkat Başkurt hükümeti başkanı Togan'la müzakerelerini devam ettirdi ve isteklerini maddeler halinde istedi. Togan başta milli ordu kurma, “Üç Müslüman, iki Rus'tan ibaret olan Âli Türkistan Komisyonu” kurma gibi on bir maddeden oluşan isteklerini Lenin'e gönderir ve Lenin her ne kadar sözde kabul etse de uygulamaya almaz. İşte bu faaliyetleriyle ceditçilik tarihinde adını yazdıran Togan¹²⁹ ayrıca Türkistan, Buhara, Kazakistan ve Başkurdistan umum Müslümanları cemiyeti başkanlığını yaptı.¹³⁰

1927 yılında Türkiye'ye dönen Togan, Türkiye'de Türk tarihi dersleri vermeye başlar. Ocak 1927 yılında M.F. Köprülüzade ile tanışır ve İstanbul'da birlikte çalışmaya başlar. İstanbul'da kaldığı zamanlarda dönemin yetkililerine yanlış anlatılan Togan Viyana'ya gitmek zorunda kaldı. 1935 yılında Bonn üniversitesinden fahri Profesör unvanı alarak ders vermeye başlayan Togan 1939 yılında Türkiye

¹²⁶ Kasımov, s. 357.

¹²⁷ Kasımov, s. 358

¹²⁸ Ülkü, s. 29.

¹²⁹ Ülkü, s. 328.

¹³⁰ Andican, s. 775.

Eğitim Bakanının ricası üzerine Türkiye'ye döner. “Hatıralar” “Umumi Türk Tarihine Giriş”, “Tarihte Usul” gibi eserleriyle siyasetçi, tarihçi ve bir bilim adamı olan Ahmed Zeki Velidi Togan 1970 yılında İstanbul'da vefat eder ve Karaca Ahmet Mezarlığına defnedilir.¹³¹

1.4.2. Sadriddin Aynî (1878–1945)

Yazar, âlim ve toplumun önde gelenlerinden olan Sadriddin Seyit Muratzade Aynî 1878 yılında Buhara vilayetinin Gicdivan ilçesinde doğdu. O, 1890 yılında Mir Arap Medresesi, 1892 yılında Âlim Han Medresesi, 1894 yılında Badal Bek Medresesi, 1896 yılında Hacı Zahit Medresesi, 1899 yılında Kökeldaş Medresesinde okudu. Özbek Türkçesi ve Tacikçede yazabilen yazar 1951 yılında Tacikistan Fenler Akademiyesi birinci başkanı, 1943 yılında Özbekistan Fenler Akademiyesi üyeliği ve Tacikistan'da birçok hizmette bulunan ilim erbabı Aynî 1940 yılında filoloji bilimleri bölümünden doktor ve 1950 yılında profesör oldu.¹³²

Aynî, Ceditçi Ahmet Daniş, Azerbaycanlı yazar Hoca Maruği ve ilimperver ceditçilerin eserlerinden çokça etkilenmiş, dünya görüşü bu çerçevede gelişmiştir. Ceditçilikle tanışan ve ceditçi görüşü benimseyen Aynî Buhara'da yeni bir cedit okulu açmış ve burada okutmak için 1909 yılında “Gençler Terbiyesi” gibi eserler yazmış, şiirleri ve hikâyeleriyle insanları bu davaya davet eden Aynî “Genç Buharalılar” hareketine aktif bir şekilde yer almıştır.¹³³

O, 1918–1921 yılları arasında Tacikçe ve Özbek Türkçesinde marş, türkü, şiirleri, 1922 yılında “Buhara Cellâtları” 1921 yılında “Buhara Mengit Emirliğinin Tarihi”, 1924 yılında “Adına”, “Kız Çocuk Ya ki Halide”, 1924 yılında “Tacik Edebiyatı Numuneleri”, 1926 yılında “Kul Baba Ya ki İki Azat” gibi tarihi ve edebi eserlerini yazmıştır. O eserlerinde, Tacik ve Özbek tarih ve edebiyatının yükselişi için çaba gösteren iki yüzden fazla şair, tarihçi, âlimin hayatı ve faaliyetleri hakkında bilgiler vermiştir.¹³⁴

Aynî, 1927–1929 yılları arasında meşhur Tacikçe “Dahunde” romanını, 1934 yılında ise Özbek Türkçesinde “Kullar” adlı romanını yazmıştır. Bu roman

¹³¹ Kasimov, s. 364.

¹³² D.A., Alimov vd., s. 91.

¹³³ Kalkan, s. 292.

¹³⁴ Kalkan, s. 86.

eserlerinde Özbek ve Tacik halkının yüzyıllık hayatından bahsetmiştir. O 1935 yılında eski mekteplerde okuma ve okutma gibi konuları içeren “Eski Mektep” daha sonraları hiciv içerikli “Yine Bu Hangi Gürden”, “Pulun Helal İse Doy” 1924 yılında “Meşrep Baba”, 1925 yılında “Ye Cüppem”, 1926 yılında “Bildğim Yok”, “Kengaş” 1939 yılında “Faizcinin Âlimi” gibi Özbek Türkçesinde birçok eser yazmıştır.¹³⁵

O 1949 yılında yaşadığı dönemle ilgili hatıralarını içeren “Esdekiler” adlı eserinde toplamış, bu eserinde Buhara’nın geçmişi, sosyal yapısı hakkında da bilgi vermiştir. Aynî Edebiyatçı, tarihçi, dil bilimcisi ve doğu bilimleri uzmanı olarak, 1943 yılında “Ferdevsi ve Onun Şahname”si, 1934 yılında “Kemal Hocendi”, 1939 yılında İbni Sina”, 1940 yılında “Rudeki”, 1942 yılında “Sadi”, 1948 yılında “Ali Şir Nevai”, “Mukimi”, “Bedil”, “Gafur Gulam” ve “Said Nazar” gibi âlimler hakkında eserler yazmıştır. Aynî’nin “Dahunde”, “Kullar”, “Faizcinin Âlimi” “Esdekiler” adlı eserleri yabancı dillere de çevrilmiştir. Onun eserleri Semerkant Aynî Hatıralar Müzesinde korunmaktadır. O edebi faaliyetlerinin yanı sıra 1908 yılında Terbiye-i Etfâl adında gizli bir cemiyet de kurmuştur.¹³⁶

1.4.3. Seyyid Heybetullah Hislet (1880–1945)

Cedit hareketinin başarılı simalarından biri olan Seyit Heybetullah Hoca Seyit Arif Hocoğlu Hislet 1880 yılında Taşkent’in Çarsu bölgesinde dünyaya geldi. Anne ve babası okuma yazma bilen, toplumun önde gelen ailelerinden olan Hislet daha küçük yaşlarındayken okuma yazma öğrenmiş ve on altı yaşındayken meşhur Kökeldaş Medresesine gitmiş bu dönemde, Taşkent’in meşhur âşıklarından olan İsa Muhammed Gülşen, Mir Ahmed Miri, Halikul Azko, Alaüddin Fünuni, Sultan Muhammed Rağibi’nin sohbetlerine katılmış, bununla yanı sıra Kami’nin aracılığıyla büyük şairler, Yusuf Sayrami, Muhyi Hokandi, Seyyid Ahmed Vasli, Taş Hoca Asiri gibi zatlarla tanışmış, onların şiirlerini okumuş, fikirlerinden etkilenmiş, vatan, millet gibi konuları içeren şiir ve yazılar yazmaya başlamıştır.¹³⁷

¹³⁵ Kalkan, s. 287.

¹³⁶ Kalkan, s. 292.

¹³⁷ Kasimov, s. 291.

Bu arada tercümanlık işleriyle de uğraşan Hislet, Ubeyd Zekani'nin “Gurba ve Muş” kedi ve fare anlamına gelen eserini Özbek Türkçesine çevirerek yayınlamış, Umar Baki'nin “Ferhad-ı Şirin” adlı eserini neşretmiş, daha sonra kendi kalemiyle “Hediye-i Hislet”, “Armuğan-ı Hislet”, “Tuhfa-ı Hislet”, “Savgat-ı Hislet”, gibi kitaplar yazmıştır. Bu kitaplarında antolojik bir şekilde dönemin şairlerinin şiirlerini toplamıştır. Âlim, şair, yazar olan Hislet, genelde şiirlerinde, yazılarından diğer cedit şairleri gibi halkın hürriyetini konu edinmiştir. O da diğer ceditçiler gibi kalemle mücadele vermiş ve bu yöntemle başarıya ulaşacağına inanmıştır. Hayatını, çalışarak, yazarak ve marangozluk yaparak geçiren Hislet 1945 yılında vefat etmiştir.¹³⁸

1.4.4. Abdurrauf Fıtrat (1886–1938)

Türkistan ceditçilik hareketinin tanınmış şahsiyetlerinden, modern Özbek edebiyatının kurucu simalarından, dramaturg, naşir, şair, âlim olan Abdurrauf Fıtrat 1886 yılında bugünkü Özbekistan cumhuriyetinin Buhara şehrinde doğdu. Ticaretle meşgul olan babası Abdurrahim Bey, okumuş, bilmiş kişilerdendir. Fıtrat diğer çağdaşları gibi önce eski mektebe sonra “ Mir Arap” medresesine gider on sekiz yaşına kadar çağdaş malumatlarla yetişir, daha sonra hacca, Türkiye, Hindistan'a gider. O, 1909–1913 yıllarında İstanbul'da “Daru'l-muallimin”de okur. Eğitimini bitirip ülkesine dönen Fıtrat “ Buhara Tamimi Maarif” cemiyetini kurar. Buharlıların yardımıyla kurmuş olduğu bu cemiyetle siyasete ilk adımını atmış olan Fıtrat daha sonra Türkistan Ceditçileri babası Mahmud Hoca Behbudi ile tanışır.¹³⁹

İçeriği cedit fikrini oluşturan ilk eseri “Münazara” 1909 yılında İstanbul'da basılır. 1911 yılında ise “Sayha” adında şiir kitabı yayımlar. 1915–1917 yılları arasında ise “Rehber-i Necat”, “Aile”, “Begican”, “Mevlidi Şerif”, “Abu Müslim”, “Muhtasar İslam Tarihi”, “Semerkant”, “Oku” gibi farklı konuları içeren eserleri yazar. 1917 yılında, daha önce eserleriyle alt yapısını oluşturduğu ve sol görüşlü genç Buharlıların desteğiyle genç Buharalılar anlamına gelen “Yaş Buharalılar” partisini kurar. Abdülvahit Burhanov başkan, Abdurrauf Fıtrat başkâtip, Osman

¹³⁸ Kasimov, s. 292-295.

¹³⁹ Kasimov, s. 335.

Hocaoglu muhasebeci olarak tayin edilir. Ceditçiler bu yönden Buhara emirine reform yapması için seslerini yükseltmeye başlar¹⁴⁰

1919–1920 yılları arasında ceditçiler tarafından yeni bir cemiyet kurulur. Edebi faaliyetlerde bulunan bu cemiyetin ismi “Çağatay Gürüncü” olarak konulur. İsmi XV. Asırdan alan cemiyet hakkında Fıtrat şöyle görüş beyan etmiştir: “Medeniyetimizin gelişmesinin tek ağızdan dile getirildiği en ileri dönem, Ali Şir Nevai dönemidir. Cemiyet adını bundan almıştır”. Anlaşıldığına göre cemiyette edebi konular ele alınıp, dilin önemine vurgu yapılıyordu.¹⁴¹

Siyasi ve kültürel faaliyetlerini birlikte götüren Fıtrat, 1918–1920 yılları arasında, siyasi ve kültürel mesajlar veren, “Oğuz Han”, “Çin Seviş”, “Hint İhtilalcileri” gibi eserlerini yazar, kendi halkının hizmetine sunar. Yine 1924 yılında çok çarpıcı mesajları içeren, dönemin zalim, işgalci gücü Rusya’yı hedef alan, “Ebulfeyz Han”, Şeytanın Tanrı’ya İsyanı”, “Arslan” gibi birçok dramatik yazılarını ele alır ve bundan dolayı takibata uğrar.¹⁴²

1927 yılında Semerkant ve Bakü Pedagogika Enstitüsünde öğretim üyesi olarak görev yapan Fıtrat, burada farklı eserlerini yayımlar. “En Eski Türkî Edebiyat Numuneleri”, “Özbek Edebiyatı Numuneleri” bu eserlerindedir. Yazı ve şiirlerinde vatan, millet ve özgürlükten bahseden Fıtrat, kitap ve dramatik yazılarında da bunu yansıtmıştır. Şiirlerinde kimi zaman hüzünlü kimi zaman da ümitlenmiştir. “Kim Deyey Seni?”¹⁴³, “Biraz Gül”, “Üzülme Demiştim”, “Aşkımın Tarihi”, “Güzelim, Vefasız Gülistanım” adlı birçok anlamlı ve heyecanlı şiirler yazar ve ömrünü vatanına ve milletine adayan büyük yazar, şair, âlim ve siyasetçi olan Abdurrauf Fıtrat 1938 yılında öldürülür.¹⁴⁴

1.4.5. Abdülhamit Çolpan (1897–1938)

1897 yılında Andican’da dünyaya gelen ünlü ceditçilerden olan, Abdülhamit Süleyman oğlu Çolpan aynı zamanda yeni Özbek şiir ve edebiyatının öncülerindedir. İlk öğrenimini klasik mekteplerde alan Çolpan sonraki eğitimini ise

¹⁴⁰ Avcı, s. 14.

¹⁴¹ Avcı, s. 4.

¹⁴² Kasimov, s. 347.

¹⁴³ “Sana ne deyeyim?”

¹⁴⁴ Avcı, s. 33.

Andican medreselerinde alır. O, ayrıca Andican'daki Rus-Tüzem doğu dilleri ve edebiyatı çerçevesinde Farsça, Arapça ve Rusçayı öğrenir. Eğitim hayatını tamamladıktan sonra sosyal ve kültürel faaliyetlerle ilgilenen Çolpan, "Kalender", "Andicanlık", "Çolpan" soyadlarını taşır, şiir ve farklı yazılarıyla gündeme gelir.¹⁴⁵

Onun "Doktor Muhammed Yar", "Vatanımız Türkistan'da Demir Yolları", "Edebiyat Nedir?", gibi hikâye, şiir ve makaleleri ceditçilik yönünü daha da açığa çıkarır o, kısa hayatında "Tan Sırları", "Uyanış", "Bulaklar", gibi şiir toplamları neşreder. Onun tiyatro alanındaki faaliyetleri de dikkate değerdir. O "Yarkın Oy"¹⁴⁶, "Ortak Karşı Bayev"¹⁴⁷, "Hizmetçinin İsyanı", "Muştum Zor"¹⁴⁸, "Zamana Kadını"¹⁴⁹ gibi eserleri Özbek tiyatro sanatının temel taşlarının oluşturur.¹⁵⁰

O, "Keçe Kündüz" adlı roman eserini yazarak Özbek romancılığına adeta hayat bahşeder ve bu eserinde Özbek halkının başından geçen kara günleri tasvir eder, halkın zulüm ve cehalet batağında kaldığını dile getirir, kalkınma ve hürriyet gibi duyguları edebi bir şekilde yansıtmaya çalışır. Onun Özbek edebi tercüme mekteplerinin oluşumunda küçümsenmeyecek kadar büyük emeği olur. O, M.Gorkiy'in¹⁵¹ "Ana" adlı romanını, A.S.Pushkin'nin¹⁵² "Dubrovskiy", "Boris Godunov"¹⁵³, Shekspir'in¹⁵⁴ "Hamlet" adlı eserini Özbek Türkçesine çevirir. Hayatı boyunca kendi vatan ve milletinin özgürlüğü, özerkliği için kaygılanmış ve bu uğurda şiirler yazmıştır. O, 1928 yılından başlayarak hayatının sonuna kadar baskı altında yaşar ve bu uğurda 1938 yılı Taşkent'te öldürülür.¹⁵⁵

¹⁴⁵ Ülkü, s.15.

¹⁴⁶ "Işıklı Ev"

¹⁴⁷ "Şahıs ismi"

¹⁴⁸ "Elim Güçlü"

¹⁴⁹ Ülkü, s. 328

¹⁵⁰ <http://jadid.uz/polvonniyoz>, Erişim Tarihi: (04.04.2014)

¹⁵¹ Aleksey Maksimoviç Peşkov (1868–1936) Rus yazarıdır. O ayrıca, 1 Mayıs marşı'nın söz yazarıdır.

¹⁵² Aleksandr Sergeyeviç Puşkin (1799-1837) Rus şair ve yazarı. Birçok kişi tarafından en büyük Rus şairi ve Rus edebiyatı'nın kurucusu kabul edilir.

¹⁵³ Pushlin'in eserleri.

¹⁵⁴ William Shakespeare (ö:1616) İngilizce'nin en büyük yazarı ve dünyanın seçkin drama yazarı kabul edilen İngiliz şair ve oyun yazarı. Sıklıkla İngiltere'nin ulusal şairi ve "Avon'un Ozanı" olarak anılır.

¹⁵⁵ Enver Altaylı, **CIN'nin Türk Casusu**, İstanbul, Tarihsiz, s. 44.

1.4.6. Muhammed Şerif Sofizâde (1880–1937)

Ceditçilik hareketinin önemli yazar ve şairlerinden olan Muhammed Şerif Sofizade 1880 yılında Özbekistan'ın Çust kentinde doğdu. Babası Egamberdi Sofi bıçakçılık ile meşguldü. Annesi Zeynep Hanım'ın çabasıyla Muhammed Şerif komşusu Menzure Hatundan okuma-yazmayı öğrendi. Daha sonra ise mahalle okuluna kaydoldu. Komşusu Menzure Hanım'ın şiirlerini çokça okuyan Muhammed Şerif'in şiire karşı merakı artar ve şiir yazmaya başlar. O, ilk olarak lirik şiir türü olan “Gubar-ı Derdi Elem”¹⁵⁶ ve daha sonra “Deganing”¹⁵⁷, “Bedenin” gibi hiciv şiir türü yazmaya başlar. O, şiir ve yazılarında “Vahşi”, “Sofizâde” soyadlarını kullanmış, muhalifleri tarafından dahrilik, edepsizlikle suçlanmış, hatta katline karar verilmiştir. Bu sebeplerden dolayı 1900–1913 yılları arasında ana yurdunu terk etmek zorunda kalmış, Tiflis, Bakü, Arabistan, Hindistan ve Türkiye'ye hicret etmiştir.¹⁵⁸

Daha sonraları ise Afganistan'a gider, “Siracü'l-Ahbar” gazetesinde şiirlerini yayımlar, Afganistan kralı Emir Habibullah ile yakından görüşür ve Afganistan eğitim bakanlığında çalışmaya başlar. Şair 1919 yılında ülkesine döner, kültürel faaliyetlerine devam eder. O, şiir ve yazılarında cedit fikrinden bahsetmiş, halkına özgürlük havasını teneffüs ettirmeye çalışmış bu duygu ve düşüncelerle 1937 yılında vefat etmiştir.¹⁵⁹

1.4.7. Gulam Halil Miskin (1880–1937)

Başka bir ceditçi âlim, şair ve yazar ise mütevazilikten dolayı Miskin soyadını kullanan, şiir ve yazılarıyla ceditçilik hareketine yön veren kişi ise Gulam Halil Miskin'dir. Miskin, 1880 yılında Taşkent'in Çar Su mahallesinde dünyaya geldiğinde¹⁶⁰ babası Taş Muhammed demircilikle uğraşıyordu. Çocuk yaşta babasını kaybeden Miskin dayısının himayesine girmiş ve dayısının oğlu ile Balan Mescit'in imamından ders almaya başlamıştır. Daha sonra Çar Su'daki meşhur Kökeldaş medresesine gitmiştir. Miskin bu medresede ünlü ceditçi şair Mukimi ile tanışmış,

¹⁵⁶ “Dert ve elemin tozu”

¹⁵⁷ “Dediğin”

¹⁵⁸ Kasimov, s. 283.

¹⁵⁹ Hayıt, s. 626.

¹⁶⁰ Hayıt, s. 197

onun sohbetlerine katılmış, ondan esinlenerek şiir yazmaya başlamıştır. O, diğer ceditçi şairler gibi şiirlerinde halka, özgürlük ve bağımsız ruhu kazandırmaya çalışmıştır. O, şiir ve yazılarını dönemin cedit gazeteleri “Seda-i Türkistan”, “Şöhret” gibi gazetelerde yayılmıştır.¹⁶¹

Şiirleriyle halkın gönlünde yer alan Miskin, 1937 yılında vefat etmiş, onun hakkında Z.Talipov, “Dostumu Esleb”¹⁶² adlı yazısını Taşkent Akşam’ı gazetesinde; Muşkin ise, “Üstaz-ı Esleb”¹⁶³ adlı yazısını Fenn ve Turmuş gazetesinde yayınlamıştır. Ayrıca 1973 yılında Taşkent Üniversitesinde Özbek Edebiyatı bölümü öğrencilerinden Hürrem Selamov “Molla Koşak Miskin’in Hayatı ve İcadı” adı altında bitirme tezi hazırlamıştır.¹⁶⁴

1.4.8. Tölegan Hocamyarov Tevalla (1883- 1937)

Ceditçilik hareketinin önemli şair, yazar ve öncülerinden olan Tölegan Hocamyarov Tevalla 1883 yılında Taşkent’in Kökçe bölgesinin Abi Nazar mahallesinde doğdu. Tevalla ilköğrenimini Beyler Beyi medresesinden aldı. Sonradan Rus-Tüzim okuluna gitti. Eğitimini bitirdikten sonra baba vasiyeti olarak tercümanlık yaptı. 1914 yılında Münevver Kari, Abdullah Avlanî gibi büyük ceditçilerle birlikte Taşkent’te neşriyat adlı bir şirket kurdu, orada kitap basım işleriyle uğraştı.¹⁶⁵

Tevalla bu faaliyetlerin yürütürken çok büyük bir Rus tehlikesi olduğunu farkındaydı. Çok geçmeden 1937 yılında devrim karşıtı ithamlarla, milliyetçilikle suçlandı ve hapse atıldı. Ancak onun hapse atılması onu davasından vazgeçiremedi. Özgürlükçü şiirler, makaleler yazmasına engel olamadı. İçeriği Türkçülük, İslamcılık olan “Revnaku’l- İslam” gibi eserler, içeriği hicivlerle eleştirilerle dolu “Muştum” makaleler, vatan sevgisini anlatan “Sevgili Vatan” gibi şiirleri, kendisine hitap eden “Öz Vicdan” gibi yazıları ele almıştır.¹⁶⁶

¹⁶¹ Kasimov, s. 288.

¹⁶² “Dostumu Hatırlayarak”

¹⁶³ “Üstadı Hatırlayarak”

¹⁶⁴ Kasimov, s. 290.

¹⁶⁵ Kasimov, s. 296.

¹⁶⁶ Hayıt, Milli Türkistan Hürriyet Davası ,s. 299.

Genel olarak bakıldığında Tevalla da diğer çağdaşları gibi, hürriyet, bağımsızlık, vatanperverlik, halk severlik gibi konulara değinmiş, bu konuda, şiirleri ile yazılarıyla mücadele etmiştir.

1.4.9. İshak Han İbret (1862–1937)

Cüneydullah Hoca oğlu İshak Han 1862 yılında Nemangan şehrinin Töre Kurgan köyünde doğdu. Bahçıvanlık yapan babası “Hadim” soyadıyla şiirler yazmıştır. Annesi Hür Bibi köyün kızlarını okuturdu. İlköğrenimini köyün mektebinden alan İbret daha sonra annesinin yanında okumaya başladı. İbret 1878–1886 yılları arasında Kokantlı Muhammed Sıddîk Tunkatur medresesinde okudu. İbret medresesini bitirdikten sonra kendi köyüne döndü ve yeni bir okul açtı. Okul programını usûl-ı cedit yöntemine göre ayarladı. O, İbret soyadıyla şiirler yazdı.¹⁶⁷

1887–1892 yılları arasında İstanbul, Sofiya, Afina, Rim, Kabul, Cidde şehirlerinde, 1892-1895 yılları arasında Bombeya, Kalkutta şehirlerine giderek Arapça, Farsça, Hintçe, Urduca’yı öğrendi. O, 1896 yılında Hindistan Birma üzerinden Çin’e geçer, sonra Kaşgar’a, oradan da Nemangan’a döner. 1907–1918 yılları arasında yeni usule göre okul açan İbret “Mektebi İshak Han” adında bir kütüphane açar. O, 1937 yılında hastalanır iki ay sonra vefat eder. Kendi döneminde halkın özgürlüğü, ülkenin bağımsızlığı için mücadele eder ve bu dönemdeki olayları “Tarih-i Fergane” adında bir kitap haline getirir. O ayrıca “Tarih-i Çaphane”, “Madaniyet”, “Gazete Hususunda”, “Kalem”, “Lugat Sitte Aslına”, “Altı Dilli Lugat”, “Cumeu’l-Hutt”, “Hatlar Mecmue”, “Tarih-i Fergane”, “Mizanuz-Zaman”, “Sanat-ı İbret”, “İlm-i İbret” gibi eserlerini de Türkistan halkına miras bırakmıştır.¹⁶⁸

1.4.10. Übeydullah Hoca Esadullah Hocaev (1878- 1937)

Ceditçilik hareketinin meşhur isimlerinden biri, devlet ve siyaset ehli, Özbek matbuatının ilk teşkilatçılarından olan Esadullah Hoca’nın oğlu Übeydullah Hocaev 1878 yılında Taşkent’te doğdu. Rus-Tüzem okulundan mezun olan Übeydullah Hocaev devlet dairelerinde tercümanlık yapmakla meşgul oldu. Daha sonra Saratov

¹⁶⁷D.A. Alimov vd., s. 36.

¹⁶⁸<http://jadid.uz/polvonniyoz> , Erişim Tarihi: (04.04.2014)

üniversitesi hukuk bilimleri fakültesinden mezun oldu. Übeydullah Hocaev, Özbek edebiyatının ilklerinden sayılır.¹⁶⁹

O, okulunu bitirir bitirmez avukatlık yapmaya başlar. Kısa bir sonra çevresine gençleri toplayan Übeydullah Hocaev gizli bir şekilde “Ümit” cemiyetini kurar. Daha sonra bu cemiyet terakkiperverler olarak adlandırılmış ve ceditçilerin temel teşkilatlarından birine dönüşmüştür. Öğrencilik döneminde dönemin sıkıntılarını düşünür ve Rus yazar L.N. Tolstoy ile yazışmaya başlar. Avukatlık yıllarında da önemli teşebbüslerde bulunur. Çar hükümetinin rüşvetçi memurlarını yakalatır ve adalete teslim ettirir. Bu faaliyetleri onun ceditçilerin saygın bir adamı olmasını sağlar.¹⁷⁰

“Ümit” cemiyetinin kuruculuğunu yapan Übeydullah Hocaev, “Turan” cemiyetinin de kurucularından sayılmaktadır. O, ayrıca müstakil fırka oluşturma niyetiyle Taşkent’te “Seda-i Türkistan gazetesini çıkarır. Gazete işine dönemin marifetçilerinden Abdullah Avlanî, Münevver Kâri, Abdurravuf Muzafferov’u celp eder. O, gazetede farklı yazılar çıkarır ve Çarizm’in müstemlekecilik siyasetini ifşa eder. Bir matbuat haline dönüşen “Seda-i Türkistan” 1915 yılında kapansa da terakkiperverin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Daha sonra Taşkent İşçi Alış Komitesi başkanlığına gelen Übeydullah Hocaev, Çar hükümeti işçilerinin başıboşluğunu ortaya çıkarır. O, 1916 yılındaki Çar hükümetinin askere alma kanunu boşa çıkarmak için meşhur milletperver zengin Mir Kamil Mir Müminov’la işbirliği yapar Petersburg’a gider. Fermanın Rusya İmparatorluğunun kanunca aykırı olduğunu ispatlar.¹⁷¹

1917 yılın Şubat inkılâbından sonra o, Türkistan bağımsızlığı ve kalkınması için oluşturulan milli hareketin faal üyelerinden biri haline gelir. Taşkent “Şûra-i İslâm” teşkilatına başkan seçilen Übeydullah Hocaev, bütün Rusya Müslüman Şûrasına ise üye olarak seçilir. O, 1917 yılında olup biten bütün Rusya Müslümanlarıyla ilgili toplantılara katılır. Kokand’da gerçekleştirilen IV. Olağanüstü Türkistan Müslümanları kurultayı onu Türkistan Muhtariyetinin savunma bakanı olarak seçer.¹⁷²

¹⁶⁹ Ülkü, s. 29.

¹⁷⁰ Hayıt, Türkistan Hürriyet Davası, s. 596.

¹⁷¹ Yalçinkaya, s. 279.

¹⁷² Yalçinkaya, s. 278.

Türkistan Muhtariyeti dağıtılınca, Orenburg'a gider ve Başkurdistan Muhtariyetinin alt yapısını oluşturmaya çalışır. 1920–1937 yıllarında o birkaç kere Rus hükümeti tarafından tutuklanır. Birkaç müddet sonra Rus hükümeti tarafından gizli bir şekilde katledilir. Mezarının nerede olduğu hala meçhuldür.¹⁷³

1.4.11. Musa Said Canov (1893–1937)

Buhara ceditçilerinin meşhur temsilcilerinden, marifetperver, tarihçi, kalkınma ve yükselme hareketine faal bir şekilde katılanlardan olan Musa Said Canov 1893 yılında Buhara'da doğdu. Mir Arap Medresesini bitiren Said Canov Kokan'daki Rus-Tüzem okulunda okudu. İlme kendini adayan Said Canov, Arapça, Farsça ve Türkçede edebiyat, tarih ve coğrafya ile ciddi bir şekilde meşgul oldu. 1913 yılından itibaren ceditçilik hareketine katılan Said Canov, 1917 yılında “Yaş Buharalılar” partisinin teşkilatçılarından biri sayılmaktadır. O, hatta partinin merkezi komitesine üye olarak seçilmiştir.¹⁷⁴

Ancak Said Canov tabii olarak inkılâbı hareketlere karşı olup ıslahatçıların gizli bir şekilde yapılmasından yana idi. Bundan dolayı 1917 yılında Buharalılar tarafından yapılan protestolara karşı çıkmıştır. Buhara Emiri ile Ceditçiler arasındaki müzakerelere katılmış, Özbek halkının milli kalkınma yoluyla yükseleceğine inanmıştır. Onun siyasi görüşleri komünist düşünceye ters düşmüş bundan dolayı 1920 yılındaki Genç Buharalıların komünistlerin birliğine girmesine karşı çıkmış ve kendisi bu birliğe girmemiştir. Daha sonraları siyasetten ayrılmış, kendini tamamen eğitime adanmıştır.¹⁷⁵

O, Taşkent Öğretmenler Enstitüsünü bitirdikten sonra Hocend'de öğretmenlik yapmış, tiyatro faaliyetlerine katılmıştır. O, Buhara Halk Cumhuriyeti kurulunca 1920–1924 yılları arasında gıda bakanlığı, ekonomi bakanlığı bakan yardımcısı, devlet bakanlığı, Olağanüstü Kurultay başkanlığı, Halk Hocalık Yüksek Şûrası başkanlığı, eğitim bakanlığı görevlerinde bulundu. O, Buharalı öğrencileri eğitim için Almanya'ya gönderir, Milli İttihat teşkilatının faaliyetlerine katılır, Ahmet Zeki Velidi Togan'la yakın ilişkiler kurar, 1921 yılında Buhara İlmi Cemiyetinin kuruluşunda, Buhara eğitim kurumlarının oluşumunda, mimari abidelerin

¹⁷³ Hayıt, Milli Türkistan Hürriyet Davası, s. 598.

¹⁷⁴ Hayıt, Türkistan Devletlerinin Mücadeleler Tarihi, s. 261.

¹⁷⁵ Erşahin, s. 227.

korunmasında, tarihi el yazmaların toplanıp onların düzene sokulmasında, halk ezgilerinin toplanması gibi konularda fedakârlık gösterir.¹⁷⁶

Özbekistan tarihi eserlerin koruma komitesi başkanlığı Semerkant şubesi ilmi şefi olarak görev yapar. İlmî faaliyetlerinden dolayı profesörlük unvanını alır. Ayrıca “Şehr-i Sebz Mimari Eserler Tarihi”, “Semerkant Mimari Eserleri Tarihi” “Şeyh Safiyyuddin Buharzi” adlı eserlerini de kaleme alır. Musa Said Canov, ömrünün sonuna kadar ilme karşı sadakatli olmuş, onun çağdaşlarından Said Can Nuri onu üstün zekâlı, kültürlü, temiz ahlaklı olarak anlatmaktadır. O, Özbek-Türk halkının milli aydınlarının öne çıkan bir temsilcisi olarak bilindiği ve totaliter sisteme karşı çıktığı, Milli İttihat toplantılarına katıldığı için 1937 yılında hapse atılmış ve öldürülmüştür. Ünlü, siyasetçi, ceditçi Musa Can Said Canov ancak 1965 yılında aklandı.¹⁷⁷

1.4.12. Pehlivan Niyaz Hacı Yusufov (1861–1936)

Özbek-Türk halkının terakkiperver simalarından, Hive ceditçileri ve “Yaş Hiveliler” partisinin liderlerinden biri olan Pehlivan Niyaz Hacı Yusufov 1861 yılında Hive’de tüccar bir ailede doğdu. 1871 yılına kadar anne babasının, onların vefatından sonra amcası Yusuf Bay’ın himayesinde eğitim gördü. On üç yaşına kadar eski mektebe gitti ve okuma-yazmayı öğrendi. Ondan sonra okuma-yazma öğretmekle meşgul oldu.¹⁷⁸

Pehlivan Niyaz 1877 yılında amcası ile Moskova’ya gitti. Daha sonra 1885 yılında cedit mektebinden mezun oldu. O eğitim süresince Arapça, Farsça, Rusçayı iyice öğrendi. 1904 yılında Türkiye, Mısır, Suriye, Mekke şehirlerini ziyaret etti. Pehlivan Niyaz 1917 yılında Hive Han’ına ıslahat teklifinde bulunanlar arasında yer aldı. Daha sonra Hive Han’ının baskısına maruz kalan Pehlivan Niyaz 1918–1920

¹⁷⁶ Serdar Selimov, “Pehlivan Niyaz Hacı Niyazov”, <http://jadid.uz/polvonniyoz-hoji-yusupov/>, Erişim Tarihi: (04.04.2014)

¹⁷⁷ Serdar Selimov, “Pehlivan Niyaz Hacı Niyazov”, <http://jadid.uz/polvonniyoz-hoji-yusupov/>, Erişim Tarihi: (04.04.2014)

¹⁷⁸ Serdar Selimov, “Pehlivan Niyaz Hacı Niyazov”, <http://jadid.uz/polvonniyoz-hoji-yusupov/>, Erişim Tarihi: (04.04.2014)

yılları arasında Taşkent'e gitmek zorunda kaldı. 1920 yılında Hive Hanlığı düşünce Pehlivan Niyaz Harezmi Halk Sovyet Hükümeti Şefler Şûrası başkanlığına atandı.¹⁷⁹

Kısacası O, Harezmi Halk Sovyet hükümetinin başkanı olarak bağımsız siyaset izlemesi ve Harezmi Hükümetinde demokratik ıslahatları gerçekleştirmeye çalıştı. Ancak Türkistan Komitesi ve Türkistan Kumandanlığı buna karşı çıktı. Hive'de yeni hükümet düşürüldü ve Pehlivan Niyaz Yusufov aktif siyasi mücadelelerinden vazgeçtiği için Bolşevikler tarafından başka bazı görevlere atandı. 1926 yılında Harezim Vilayeti icra komitesi başkan yardımcılığına atandı ve 1936 yılında vefat etti.¹⁸⁰

1.4.13. Abdullah Avlanî (1878–1934)

Abdullah Avlanî, 1878 yılında Özbekistan'ın başkenti Taşkent ilinin Mergança mahallesinde doğdu. Aslen Kokanlı olan dedesi Mir Nimet Bay, yaycı, okçu, babası Miravlan ise terzi idi. Avlanî yedi yaşındayken Ekrem Han adlı bir hocadan ders alır, 1890 yılında mahallesindeki medreseye gitmeye başlar. Daha sonra ise Şeyhantahur bölgesindeki Abdülmelik Bay Medresesine gider, Molla Ömer Ahund'dan ders almaya devam eder. Ancak ekonomik sıkıntı ile karşı karşıya kalan Avlanî, kışın okuyup yazın çalışmaya karar verir. Bundan böyle inşaat işlerine girer, kerpiç yığmak ve kerpiç yapmakla meşgul olur.¹⁸¹

Kimseye muhtaç duruma düşmeden hem çalışan, hem okuyan Türkistan ceditçisi Avlanî çok kısa sürede kendini geliştirir, edebiyat ve şiire olan ilgisinden dolayı şiir yazmaya başlar. Bu arada 1900 yılında Taşkentli tüccar bir ailenin kız olan Selamet Hanım ile evlenir. 1904 yılına gelindiğinde kendini maddi olarak toparlayan Avlanî, Taşkent'in Mir Âbâd bölgesinde usul-ı cedit okulu açar ve halka hizmet etmek için ilk adımını atar.¹⁸²

Ceditçilik tarihinde Avlanî'nin ikinci adımı ise 1907 yılında çıkarttığı "Şöhret" gazetesidir. O, gazeteyi başlatırken, hedefinin halka hizmet, halkın eğitim

¹⁷⁹ "Yusufov Pehlivan Niyaz Hacı", https://uz.wikipedia.org/wiki/Yusupov_Polvonniyoz_hoji, Erişim Tarihi: (04.04.2014)

¹⁸⁰ "Yusufov Pehlivan Niyaz Hacı", https://uz.wikipedia.org/wiki/Yusupov_Polvonniyoz_hoji, Erişim Tarihi: (04.04.2014)

¹⁸¹ Abdullah Avlanî, **Seçilmiş Eserler**, Basıma haz: Begali Kasimov, Maneviyat Yayınları, Taşkent, 2009,

¹⁸² Kasimov, s. 238.

seviyesini yükseltmek diye açıklamıştır. Ancak çok kısa bir süre sonra aynı yıl şubat ayında kapatılır ve faaliyeti durdurulur. Avlanî gazetesinin kapatılma sebebi gizli teşkilatların işi diye açıklamıştır. Ancak Avlanî boş durmadı. Çok geçmeden A. Bektemur adına izin alarak Asya gazetesini çıkarmaya başladı. Bu gazete Özbek Türklerinin ulusal çaptaki ilk örnekleri olarak değerlendirilmiştir. Yılmayan, yorulmayan ve kendini cedit hareketine aday olan Avlanî, 1914–1915 yıllarında başka bir ceditçi Übeydullah Hocaev ile “Seda-i Türkistan” yani Türkistan’ın sesi gazetesini birlikte yürütmeye karar verdi.¹⁸³

Avlanî, genel olarak sanat ve politikayı birlikte götürmüş, şiirlerinde “Hicran” soyadını kullanmış, makalelerinde ise Molla Abdullah, Avlanî, Abdullah Avlanî isimlerini kullanmıştır.¹⁸⁴ Avlanî, halka hizmet etmeye devam eder ve bu amaçla 1909 yılında “Cemiyet-i Hayriye”yi kurar, yerli halkın çocuklarının eğitilmesi için yardım toplar. Avlanî iyi bir politikacı, iyi bir sanatçı olmakla birlikte aynı anda iyi bir tiyatrocü olarak da kendini geliştirmiş, halka hizmet edebilmek için farklı rolleri oynamıştır. O, ilk defa, Mahmud Hoca Behbudi’nin yazdığı “Pederkuş” tiyatrosunda sahne almış, halkın beğenisi kazanmıştır. 1908 yılında Avlanî’nin “Usul-ı Cedit” okulu kapatılır. Kapatılma sebebi ise, halkı eğitip, halkın çocuklarının gözünü açmak, onları müspet ilimlerle dinden çıkarmaktır. Bu konuda Avlanî şöyle diyor: “Okulumda dünya, insanlar, dağ taşlar, denizler, gökyüzü hakkında konuşmalar yapmaya başladığımı Mir Âbâd’ın cahil kişileri anlayıp, benim kâfir olduğumu söyleyip, okulumu kapattılar.”¹⁸⁵

O dönemde bir cedit-kadim çatışması ve atışması olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bir tarafta eski medrese sisteminde ders veren mollalar ve diğer tarafta ise aynı mollaların öğrencileri çağdaşları bulunmaktadır. Tek farkları yenedünyaya hazırlanmak ve ona göre yaşamaktır.

Ancak Avlanî, okulunun kapatılmasıyla ümitsizliğe düşmez. Daha bir yıl geçmeden 1909 yılında Taşkent’in Dergez mahallesinde yeni bir usul-ı cedit okulu açar, faaliyetlerine devam eder. Bu yeni okul ile eski sisteme göre ders veren medreseler arasında kıyas yapar ve o eski medreseler hakkında şu satırları yazar:

¹⁸³ Kasimov, s. 239.

¹⁸⁴ Avlani, s. 6.

¹⁸⁵ Kasimov, s. 242.

“Bizim Türkistan mekatib-i İslamiye’de baştan sona kadar okunacak kitaplar “Çar Kitap”, “Sebatü’l Âcizin”, “Fuzuli”, “Nevai” , “Hoca Hafız”, “Bedil”, “Meslekü’l-Muttakin”, gibi şiir kitapları olduğu herkesin malumudur. Bu kitapların bazıları itikat ve ameliyat-ı İslamiye’ye ait meseleler hem de müşkül konulardan ibaret olanları ve de çoğunluğu Farsça yazıldığı için küçük çocukların onlardan yararlanmaları, bir şey anlamaları imkânsızdır.”¹⁸⁶

Avlanî, bu yeni okulu açıktan sonra yeni eserler de yazmaya başladı. 1909–1917 yılları arasında birçok, “ Birinci Muallim”, “İkinci Muallim”, “Türkî Gülistan Yahut Ahlak”, “Mektep Gülistanı” gibi ders kitapları yazdı. Daha sonraları, “Üçüncü Muallim”, “Mektep Coğrafyası”, “Teslim-i Elifba”, “Teslim-i Sâni” gibi eserleri yazmış ve “Neşriyat” , “Mektep” gibi şirketlerin kurulmasına sebep olmuştur.¹⁸⁷

Tüm bu bilgilerden şu neticeye varılır ki Abdullah Avlanî, sadece bir şair, bir yazar, bir politikacı ve bir halkçı değildir. O, bunların bir bütünüdür. Özgürlükçü hedefine ulaşabilmek için kimi zaman sanatçı kimliğiyle tiyatro oynamış, kimi zaman politikacı kimliğiyle siyaset yapmış, kimi zaman da bilgisi sayesinde öğretmenlik yapmıştır. Özgürlüğe giden yegâne yol olarak ilmi görmüş, bu uğurda çalışmış ve halkını eğitmek için çabalamıştır. Bu faaliyetleriyle örnek olmuş, şirketlerin açılmasına sebep olurken, Özbek dili ve edebiyatının ayakta kalması için önemli rol oynamıştır.

1.4.14. Sirâciddin Sıdkî (1884–1934)

Ceditçilik hareketinin mücadeleci simalarından olan Sıdkî, 1884 yılında Taşkent’in kuzey doğusunda İskender köyünde doğdu. Babası Mirzahid Ahund okumuş kişilerden olup geçimini işçilere yemek taşımak, atlara bakmakla geçirirdi. Altı yaşlarında babasının yardımıyla okuma yazma öğrenen Sıdkî 1903 yılında Taşkent’e gelir ve Kesakkorgan mahallesinde bulunan Rahmetullah Medresesinde Şah Muhiddin Ahund’dan Arapça öğrenir.¹⁸⁸

Daha sonra Fergana’ya giden Sıdkî, burada Mirza Haşim Hocendi’den sülüs, talik, rika, yakuti, ubeydi, lahuri gibi hatları öğrenir ve bu dönemde şiir yazmaya

¹⁸⁶ Kasimov, s. 243.

¹⁸⁷ Abdullah Avlani, **Mektep Gülistanı, Taşkent**, 1916, s. 2.

¹⁸⁸ Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, s. 198.

başlar. Taşkent’te bulunan Özbek Türkü şairlerinin şiirlerini toplayarak, “Tercüme-i Hal” isminde bir kitap hazırlar. Yetenekli şair şiir dışında, güzel yazı yazma, taş oymacılığı, çeşitli süslemeleri ve mühür yapmayı da bilmekteydi. Şair, sadece bunlarla yetinmemiş, aynı zamanda kuş avlamış, kuş beslemiş, arıcılıkla uğraşmıştır. Sıdkî, birçok eser yazmıştır. Az önce zikri geçen “Tercüme-i Hal”, “Taze Hürriyet”, “Rusya İnkılâbı”, “Mizan-ı Şeriat”, “Halet-i Sıdkî” başta olmak üzere birçok şiirleri “Beyza-i Hazini”, “Beyza-i Muhalla”, “Arguman-ı Hislet” gibi antolojilerde basılmıştır.¹⁸⁹

O, şiirlerinde, yazılarında halkın savaştan ve açlıktan çektiği azaplardan bahsetmiş, onları özgürlüğe, ilim ve irfana teşvik etmiştir. Şiirlerinde gençlere çokça yer vermiş onları “rehberim” diye anlatmıştır. Şiirleriyle, eleştirel makaleleriyle dönemin sıkıntılarını dile getiren Sıdkî, ceditçilik hareketi tarihinde damgasını vurmuş önemli şahsiyetlerden birisidir. O, sözünden, yazılarından çok çekmiştir. Sürgüne gönderilmiş, yakınlarından uzaklaştırılmıştır. Ancak tüm bu çabalarına rağmen ana yurdunu Türkistan’ın hürriyetini göremeden 1934 yılında vefat etmiştir.¹⁹⁰

1.4.15. Mir Muhsin Şîr Muhammedov (1895–1929)

Cedit hareketinin en çok zulüm gören, fikirlerinden dolayı dayak yiyen, adı karalanan ve yine de davasından vazgeçmeyen şair, yazar ve siyasetçi olan Mir Muhsin Şermuhammedov 1895 yılında Taşkent’in Mahsidozlık mahallesinde dünyaya geldi.¹⁹¹

Onun yetişmesine ve sanatla ilgilenmesine en büyük desteği ağabeyi Mir Molla verdi. 1913 yılında ilk şiiri “Türkistan Vilayetinin Gazeti”inde yayımlandı. Daha sonraları şiir ve yazıları yayınlanmaya devam etti. Ancak dönemin muhafazakârları hakkındaki ağır eleştirilerinden dolayı yazıları yayınlanmamaya başladı. Kadimcilerin ağır eleştirilerine maruz kaldı. Meşhur Ayna dergisi yazılarını

¹⁸⁹ Kasimov, s. 316.

¹⁹⁰ Kasimov, s. 316.

¹⁹¹ Kasimov, s. 365.

İslam'a ters diyerek "Mir Muhsin Cenaplarına" başlığı altında gönderme yaparak reddetti ve "El İslah" dergisi Mir Muhsin'in yazılarını yayımlamayı reddetti.¹⁹²

Mir Muhsin 1916 yılında Ufa "Aliya" Medresesine gitti. Oradaki güzellikleri dile getirdi. O medresede hiçbir ilmin ve hiçbir faaliyetin yasak olmadığını, dini ilimlerden tutun da müzik sanatına kadar anlatıldığını, binaları güzelliği, yemekhanelerin temizliğinden bahsetti. Mir Muhsin 1917 yılında Taşkent'te döndüğünde Abdullah Avlanî'nin "Turan" gazetesinde ulemayı hedef alan "Tarihi İki Vakıa" adlı bir yazısı çıktı, başına gelmeyen felaket kalmadı. Mir Muhsin kaçıp saklandı, gazete sorumlusu Avlanî özür diledi ve bir daha gazete çıkarmayacağına dair yeminli dilekçe yazdı.¹⁹³

Daha sonra Mir Muhsin yakalanarak dövüldü, yüzü karalandı ve idama mahkûm edildi. Ancak idamı hapse dönüştürülen Mir Muhsin kısa bir süre sonra hapisten çıktı Ufa'ya gitti. Mir Muhsin 1918–1919 yılında askere gitti ve Şark Cephesi savaşına katıldı. 1920 yılında ülkesi Türkistan'a dönen Mir Muhsin "İştirakiyun", "Kızıl Bayrak", "Türkistan" gibi gazetelere yazı yazmaya devam etti. "Ya Ölüm Ya Ayakta Kalış" şiarını taşıyan şair, gazeteci yazar 1929 yılında çatıdan düşerek hayatını kaybetti.¹⁹⁴

700 mısra civarında şiir yazan şair, "Edebi Parçalar", "Cuvan ve Cuvanbaz" "Eski Tabip" gibi tiyatro eserleri yazmış ve sahnelemiştir. O, şiir ve romanlarında, çaresiz ve fakir halkını konu edinmiş, onların dertlerine kapılar aralamıştır. O, milletin geçmişini hatırlatarak cesaretlendirmiş, bir Timur'dan, bir Nevai'dan ve Maturi'den örnekler vermiştir.¹⁹⁵

1.4.16. Hamza Hakimzâde Niyazi (1889–1929)

Yeni dönem Özbek-Türk edebiyatının temsilcilerinden, şair, dramacı, bestekâr, marifetperver, eğitimci ve toplumun erbabı olan Hamza Hakimzâde Niyazî 1889 yılında Konkand'da doğdu. İlk eğitimini eski mekteplerde almaya başlayan Hamza Fars ve Arap dillerini öğrendi. O, ayrıca Rus-Tüzem okuna giderek Rus dilini

¹⁹² Kasimov, s. 365.

¹⁹³ Kasimov, "Dilimiz ve Edebiyatımız", <http://www.edebi.net/index.php/kardes-edebiyatlar/oezbek-edebiyat/20-21-as-r/1018-mirmuhsin-shermuhamedov-1895-1929>, Erişim Tarihi: (04.04.2014).

¹⁹⁴ M. Rahmanov, **Hamza ve Özbek Tiyatroi**, Taşkent, 1959, s. 200.

¹⁹⁵ Kasimov, s. 370.

öğrendi. Genç yaşlarında edebi yazılar yazmaya başlayan Hamza 1914 yılında Nihanî soyadıyla 197 parça şiir yazar.¹⁹⁶

Şiirlerini bir divan haline getiren Hamza Özbek geleneksel edebiyatının devamı olarak bilinir. 1909–1910 yılları arasında ünlü Türkistan ceditleri Münevver Kâri ve Abdullah Avlanî gibi büyük zatlarla görüşür, ceditçilik fikrinin altında kalır. Ceditçi görüşü benimseyen Hamza ilk önce Taşkent, Margilan ve Kokand’da usûl-ı cedit okulları açıp öğretmenlik yapmakla faaliyete başlar.

O, bu okullar için “Yeni Edebiyat”, “Okuma Kitabı” “ Kıraat Kitabı” gibi ders kitapları hazırlar ve nihayet kendinin şiir, hikâye ve tiyatrolarıyla halkı ceditçiliğe davet eder. O, 1915–1916 yılları arasında “ Milli Türküler”, milli şiirler Mecmuası “ Ak Gül”, “Kızıl Gül”, “Sarı Gül” gibi eserlerini yayımlar ve bu yönden marifetçi ve ceditçi düşüncelerini aktarmaya çalışır.¹⁹⁷

Hamza, halkının hurafelerden arındırmak, geri kalmışlıktan kurtarmak için “ Ağla Türkistan”, “Akıbetsiz Türkistan”, “ Vatandaşlarıma Hitap”, “Derdime Derman İstemez”, gibi şiirler yazar; “Aç”, “Zehirli Hayat”, “İlm-i Hidayet” gibi tiyatrolar yazar. O, 1916 yılındaki işçi alış vakıalarını, “Safar Gül” ve 1916-1918 yılındaki “Loşman Faciası”nı şiirleri ile anlatmaya çalışır. 1917 yılındaki şubat devriminden sonra onun dünya bakışına bazı değişiklikler gelir. Bazen işçi, bazen de muhtariyetçilerin saffına geçer.

Türkistan Muhtariyeti dağıtılınca Bolşeviklerin saffına geçer hizmet etmeye çalışır. 1917 yılında “Zengin İle Hizmetçi” tiyatrosu ile devrimci şiirler yazmaya başlar. Bu dönemde “ Kim Doğru” “Töhmetçiler Cezası” gibi eserlerini yazar. Daha sonra faaliyet sahasını genişleten Hamza, Harezim Cumhuriyetine gider ve ceditçilik fikrini yaymaya, cedit okulları açmaya çalışır. Belli bir müddet sonra köyüne dönen Hamza “Meyserenin İşi”, “Paranji Sırları” adlı edebi ve dramatik eserlerini yazar.

Hamza 1928 yılı Ağustos ayında Şah-i Merdan’a gönderilir. Orada medenileştirme, kadınların özgürlüğü gibi faaliyetlerine başlar. Ne yazık ki o, burada 1929 yılı Mart ayında feci bir şekilde öldürülür. 1926 yılında ona Özbekistan Halk Yazarı unvanı verilir.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Hayıt, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi s. 197.

¹⁹⁷ Avcı, s. 53.

¹⁹⁸ Avcı, 53.

1.4.17. Sıddikî Aczi (1864–1927)

Asıl ismi Seyid Ahmed Hoca olan Sıddiki Aczi 1864 yılında Semerkant'a doğmuş bir ceditçi âlim, yazar ve şairidir. Ceditçilik hareketine daha çok şiirleriyle yön vermiş bir cedit adamıdır. O, ceditçilik hareketinin kendi çabalarıyla, duyurmaya ve yaşatmaya çalışmıştır. Aczi, beş- yedi yaşlarında babası Hasan Hoca vefat eder, dedesi Ali Hoca'nın himayesinde büyür. Daha sonra okuma-yazmayı yengesinden öğrenir ve medrese'ye gidip "Şerh-i Molla"ya kadar okur, kendisini dini ilimler ve Arap Dili için geliştirir.¹⁹⁹

Aczi'nin çağdaşlarından Vedut Mahmud'a göre Aczi, "Büyük bir kabiliyete sahipti. Farklı sanatlarda usta idi. O, bir tamirci, iyi bir dokumacı ve terzi, ana dilinin dışında Arapça, Farsça ve Rusçayı bilen bir bilim adamıydı." Aczi, doksanlı yılların sonunda Mekke'ye gider, 1900 yılında Rusya'nın Cidde büyükelçiliğinde tercümanlık yapar. 1901 yılında ana yurdu Türkistan'a döner usul-ı cedit okulunu açar. Kendisi de bu okulda öğretmen ve müdür olarak çalışır. Ana yurt Türkistan'ın farklı yerlerinden insanlar bu okulu görmeye gelirler. Okulun aydınlık, havadar odaları, tertipli programları gelenlerin beğenisini kazanır. Bu okulda genel olarak coğrafya, tarih, matematik, fen bilimleri okutulmaktaydı.²⁰⁰

Aczi, cedit fikirlerini yerleştirmek için birçok, yazı, şiir, makale ve eserler yazdı. "Encümen-i Ervah", Mirat-ı İbret", "Gencine-i Hikmet" onun temel eserlerdendir. 1917 yılında "Hürriyet" gazetesinde, " Taaccüp Söz", "Yol Olsun, Nereye Gidelim?" gibi ilginç ve dikkat çekici makaleler yazmış ve aynı yılda vefat etmiştir.²⁰¹

O,şiirlerinde hep yurdunun güzelliğinden, halkın cesaretinden, bağımsızlı ülküsünden bahsetmiştir;

Zulüm gören günlerin günlerin şimdi unutma ölgüsü

Zulm ateşi ab-ı adalet ile sessiz ölgüsü,

Herkese ilm-i marifet şerbeti nuş ölgüsü

Zengin u mollalar hepsi şimdi kefenfuş ölgüsü.²⁰²

¹⁹⁹ Kasimov, s. 197.

²⁰⁰ Kasimov, s. 198.

²⁰¹ Kasimov, s. 201.

²⁰² Kasimov, s. 204.

Sonuç olarak Aczi, milli uyanış döneminin diğer şair ve âlimleri gibi ulusu eğitime teşvik etmiş, hakkı, hukuku anlatmaya çalışmış, gerçekleri ifşa etmeye çalışmış, halkının eşit düzeyde yaşamalarını hedeflemiştir.

1.4.18. Nazime Hanım (1870–1924)

Cedit hareketinin aktif kadınlarından, yazar ve şair olan Nazıma Hanım 1870 yılında Taşkent’te doğdu. Babası Said Ahmed döneminin ileri gelen şahsiyetlerinden olup, kızının ilim, irfan öğrenmesi için elinden gelen gayreti göstermiştir. Nazime Hanım önce usul-ı kadim okuluna, sonra Ruslar tarafından açılan okullarda eğitim görmüştür. Nazime Hanım döneminin gelişmelerinden, Avrupa’daki gelişmelerden haberdar bir hanımdı. Bu durumu onun şiir ve makalelerinden de anlaşılmaktadır. O, 1904 yılında “Türkistan Vilayetinin Gazeti” de “İnsana Ne Kadar Özgürlük Yeter” başlığında makale yazmış, yine “ İlim ve Eğitim Konusunda Bir İki Söz” gibi başka bir makaleyi kaleme almıştır. Nazıma Hanım bu makale ve şiirlerinde, zulüm ve cehalet yüzünden hakları, gururları ayakaltına alınan Özbek-Türk kadınlarının milli, insani haklarını savundu. 1915 yılında El-İslah dergisinde “Tesettür-ü Nisa” adlı bir şiir yazmış, hayâsızca gezen kadınları ağır bir şekilde eleştirmiştir.²⁰³

Nazime Hanım, şiirleriyle halkının özgürlük heyecanını pekiştirmiş, vatan, millet sevgisi kazandırmıştır. Çağının tarihi olaylarını şiirleriyle dile dökmüş, halkın geri kalmasından, cehalet içinde yaşamasından şikâyet etmiştir. Bununla birlikte Çar’ın zulümlerini eleştirmekten geri kalmamıştır. Çar hükümetini 1915 yılında Petersburg’da öldürülen iççilerle ilgili şöyle eleştirmektedir:

Beyan et ey gönül, rızanı her dem,
İşitsin ehl-i diller olsa hemdem,
Olmaktadır el içinde çeşitli talan,
Yağar mazlumlara afet dem-dem.
Hükümet adl’ü insafı yitirdi,
Desen hak söz, tutar boğazını sıkıca.²⁰⁴

Görüldüğü gibi Nazime Hanım Rusya ve Türkistan Müslümanlarının sosyal-siyasi meselelerini yakından takip etmekte ve doğruları söylemekten

²⁰³ Kasimov, s. 206.

²⁰⁴ Kasimov, s. 210.

çekinmemektedir. Nazime Hanım'ın eserleri, şiirleri ve makalelerine rastlamak çok zordur. Çünkü o dönemde özgürlükten, vatandan, milletten söz etmek hainlik olarak nitelendirilirdi. İstisna olarak ceditçiler ancak kendi imkânlarıyla bir şeyler yapmaya çalışmışlar. Gazete, dergi, kitap basmaya çalışmışlar daha sonra usul-ı cedit mektepleri açmışlardır.

Aktarılan tüm bu bilgilerden şu sonuca varabiliriz: Nazime Hanım Türkistan ceditçilik hareketi içinde yer almış, hakları gasp edilmiş mazlum kadınların sesi olmuş, onların hak ve hukuklarını savunmuştur. Sadece bununla kalmamış aynı zamanda bir milli görevini ifa etmek için halkın eğitilmesi, cehaletten kurtarılması için, yazılarıyla, şiirleriyle, ceditçi fikirleriyle önemli ölçüde çaba göstermiştir.

1.4.19. Hacı Muin (1883–1924)

Uyanış döneminin önemli şahsiyetlerinden olan Hacı Muin b. Şükrullah 1883 yılında Semerkant'ın Rauabad mahallesinde dünyaya geldi.²⁰⁵ Yedi yaşında annesini, on iki yaşında babasını kaybeden Hacı Muin'i dedesi Mir Sait Muhammed Şerif büyüttü. İlk eğitimini medresede alan Hacı Muin, yine medresede Said Ahmed Vasli'dan Arapça öğrendi. Bununla yanı sıra Farşça, Azeri Türkçesi, Rusça dillerini de bilmekteydi.²⁰⁶

Hacı Muin 1901 yılında öğretmenlik yapmaya başladı. Bu arada Behbudî, Sıddiki Aczi, Şekuri gibi ceditçilerin fikrinden etkilendi, cedit gazetelerinden olan "Ayna" gazetesinde yazı yazmaya başladı. 1903 yılında kendi mahallesinde "usul-ı cedit" okulu açtı. Burada okutulmak üzere, yeni metotlara uygun ve okuma yazma el kitabı olarak 1908 yılında "Rahneme-i Savad" adlı bir kitap yayınladı. Hacı Muin 1914 yılında kendi evinde "Terbiyat" adında bir usul-ı cedit mektebi açtı ve yine aynı yılda edebi konuları içeren "Güldeste-i Edebiyat" yazdı. 1916 yılına geldiğimizde arka arkaya "Eski Mektep-Yeni Mektep", "Mazlume Hatun", "Köknarı" isiminde oyunlar yazdı. Hacı Muin 1922 yılında "Zerafşan" gazetesinin tahrir heyetinde görevlendirildi. 1924 yılında ise gençlere hitap eden mizahlı konuları içiren "Meşrep" dergisini çıkardı. 1925 yılında "Okıtuvçı", "Rehber-i Bisevadan" isimli

²⁰⁵ Kasimov, s. 303.

²⁰⁶ Şerafeddinov, Hacı Muin, s. 3.

alfabe kitaplarını yazdı. Bu faaliyetlerinden dolayı Rus gizli servisleri tarafından takip edildi ve Sibiryaya topraklarına sürgüne gönderildi.²⁰⁷

Hacı Muin'in "İcadı Halim" adlı kitabında, edebi, iktisadi konularda 200, diğer konularda 400 makalesi, 1500'e yakın Özbek Türkçesi ve Tacikçe şiirinin yayımlandığı zikredilmektedir. Ayrıca tiyatro alanında da "Maarif Kurbanları", "Cuvanbazlık Kurbanları", "Bay ile Hizmetkâr", "Kadı ile Muallim", gibi eserleri de bulunmaktadır.²⁰⁸

O, tüm bu şiirlerinde, makalelerinde, tiyatrolarında, halkın cehaletten kurtulması için çaba göstermiş, cahillikle özgürlüğe ulaşamayacağını ifade etmiş, halkını sömürgecilere karşı uyarmıştır. Özellikle tiyatro oyunlarında bu mesajı vermeye çalışmıştır. Arkasında bunca ölümsüz eser bırakan ceditçi yazar 1942 yılında vefat etmiştir.²⁰⁹

1.4.20. Mir Molla Şîr Muhammedov (1886–1923)

Daha çok tiyatro sanatıyla mücadele vev Mir Molla 1886 yılında Taşkent'in Mahsidozluk mahallesinde dünyaya gelmiştir. Çok fakir bir aileden olan Mir Molla, babası vefat edince pazarda hamallık yapmış ve zor şartlardan dolayı çok genç yaşta vefat ettiği nakledilmektedir. İlk eğitimini medresede alan Mir Molla, daha sonra Rus-Tüzem mektebinde okumuştur. Daha sonraları ünlü yazarlar Mir Müslim Şîr Mohammedov ve Elbek ile tanışmış, Elbek'in kız kardeşi yazar olan Mübarek ile evlenmiştir. Ailesi ve kardeşlerinin geçimi ve eğiminden sorumlu olan Mir Molla okulunu tamamlayamamış, ancak kendini yetiştirmeye çalışmıştır. Şiir ve edebiyata yakından ilgisi olan Mir Molla edindiği arkadaşlarının da etkisiyle şiir yazmaya başlamış, milli ve medeni konuları içeren şiirleri, hikâyeleri, "Seda-i Türkistan", "Sebzazar", "Türkistan Vilayetinin Gazeti" gibi yerel ve ulusal gazetelerde yayınlanmıştır. Şiirlerinden birinde halka şöyle seslenmektedir:

Alıp ibret, sen ey millet, her yer abat mihnetten,
Ne zaman göz açmaya gayret edersin hâb-ı gafletten.

²⁰⁷ Kasimov, s. 305.

²⁰⁸ Kasimov, s. 308.

²⁰⁹ Şerafeddinov, Hacı Muin, s. 8.

Mir Molla, 1918 yılında ünlü tiyatro sanatçısı Hamza ile tanışmış, ondan tiyatro sanatını öğrenmiştir. Çok kısa bir sürede “Şadlık Gecesi”, “Şark Sahasında Üç Spektal”, “Front Haftası Münasebetiyle”, “Hürriyet Kahramanı”, “Zehirli Hayat”, “Bahtsız Kelin”, “İffet Kurbanı”, “Bay İle Hizmetçi”, “Hor-hor” gibi, çok anlamlı öyküler yazılar yazmıştır. Bu öyküleri oyun olarak sahnelenmiş, halkı derinden etkilemiştir.²¹⁰

O, tiyatro sanatı konusundaki yazıları ile Özbek Türklerinin tiyatro sanatının tenkitçiliğinin temellerini atmıştır. Tenkit ederken hiçbir zaman taraflı davranmamış, var olan gerçeği yansıtmaya çalışmış, tenkit edilen yazının iyi ve kötü yanlarını birer açıklamıştır. O, herhangi bir eseri ele aldığı anda önce o eserin metnini edebi yönden değerini tespitiye çalışmış, daha sonra nasıl sahnelendiğini değerlendirmiştir. Oyundaki her sahnenin kendine has bir üslubu ve özelliği olması gerektiğini belirtmiştir.

Mir Molla, şiir ve tiyatro sanatları dışında hikâyecilik sanatı ile uğraşmış ve bu yönden de halkı uyandırmaya çalışmıştır. O, şiirlerinde halkı özgürlüğe, eğitime davet ederken, hikâyelerinde “Güneşin Çıkış Yıllarının Nurlu Zamanı”nı arzu ettiği görülmektedir. Bu konuda “Bu Kün Bayram Edi” gibi hikâyeleri gösterilebilir. İsminden anlaşılacağı üzere bu hikâyede mahallesinin fakirliğinden bahsetmektedir. Diğer bir şaheser eseri ise, Özbek Türklerinin kadınlarının kaderinden, özgür olmadığından bahseden “Turmuş Körinişleri” adlı hikâyesidir. Çok fakir bir aileden geldiği için Mir Molla geçim sıkıntısı çekmiş, hamallık yapmış ve sebeplerden dolayı çok genç yaşta yıpranmış ve 24 Eylül 1924 yılında vefat etmiştir.²¹¹

Özetle şunu ifade edebiliriz ki, sözünü ettiğimiz ceditçiler halkını cehaletten, ülkesini işgalden kurtarmaya çalışmış ve bu konuda ellerinden gelen çabayı göstermişlerdir.

---

²¹⁰ Kasimov, s. 329–331.

²¹¹ Kasimov, s. 335.

İKİNCİ BÖLÜM

MAHMUD HOCA BEHBUDİ'NİN BİYOGRAFİSİ VE DÜŞÜNCELERİ

2.1. Mahmud Hoca Behbudi'nin Hayatı

Türkistan ceditçilik hareketinin önemli siması, müftü, siyasetçi, yazarlık gibi sıfatlarla anılan Mahmud Hoca Behbudi 1875 yılında Semerkant kentinin Bahşitepe köyünde doğdu. Onun soyu meşhur Türkistan Piri Ahmed Yesevi'ye dayanmaktadır. Mahmud Hoca Behbudi'nin dedesi olan Kâri Niyaz Hoca aslen Ürgençli olup ancak 12. asırda Semerkant emiri Şah Murat Han tarafından hafız yetiştirmek üzere Semerkant'a getirilmiş, burada ömrünün sonuna kadar hafız yetiştirmiştir.²¹²

Türkistan Ceditçi Mahmud Hoca Behbudi, Türkistan gençlerinin aydınlanması için faaliyet göstermiş, onların her türlü gelişmeden bilgilenmesi, çağdaşlaşması için çalışmış, gençlerin bir dini rehber olarak dini muhafaza etmeleri, bununla birlikte dünyevi bilimi de öğrenmeleri ve bunları sosyal hayatta Müslümanların menfaati için uygulamaları gerektiğini öne süren ceditçi bir düşünürdür.²¹³

Onun bütün faaliyetleri sadece halkının menfaati çerçevesinde olmuş, halkının mutlu yaşaması için onların evlatlarının okuma yazma bilen şahıslar olarak yetişmesi için mücadele vermiştir. O, 1914 yılında yazdığı “Yoldaşlara Müracaat” adlı makalesinde şöyle yazmıştır: “İslamiyet öyle bir dini metin ve terakkiye temayüllü olan bir din ki, insan ne kadar ilim öğrense İslami akideleri de o kadar güçlenir, hatta ne kadar mülkünüz varsa satınız ve evlatlarınızı okutunuz”.²¹⁴

1868 yılında Ruslar Semerkant'ı işgal edince Behbudi'nin babası Behbud Hoca ailesiyle birlikte Semerkant'ın merkezini terk ederek Siyab bölgesinin Bahşi Tepe köyüne yerleşmiş, yedi yıl o mahallenin imam-hatipliğini yapmıştır. Mahmud Hoca Behbudi işte burada doğmuştur. Mahmud Hoca Behbudi 6–7 yaşlarına gelince büyük dayısı Muhammed Sıddik'in yanında okuma yazmayı öğrenmiş, sonra hafız olmak üzerine babasını yanında okumaya başlamış ve dört yıl içinde Kur'ân-ı Kerim'i

²¹² Şerafeddinov, **Hacı Muin Seçilmiş Eserler**, s. 10.

²¹³ Timur Kocaoğlu, **Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtiller: 1900-1924**, Soat- Haarlem, 2001, s. 178.

²¹⁴ D.A. Alimov vd., s. 49.

hatmetmiştir. O, bununla birlikte küçük dayısı Molla Adil'den Arapça sarf, nahiv, Kafiye, Şerh-i Câmî'yi, mantık ilminden "Şemsiye" adlı kitabı, fıkhıtan " Muhtasar-ı Vikâye"nin birinci cildini, biraz hadis ve matematik öğrenmiştir. Babası Behbûd Hoca Salih Hocaoğlu Türkistan'ın itibarlı, soylu âlimlerindendi. 1894 yılında Behbudi Hoca vefat edince Mahmud Hoca Behbudi dayısı Kadı Muhammed Sıddiki'nin himayesinde büyüdü.²¹⁵

Geleneksel medrese eğitimini Semerkant ve Buhara'da alan Mahmud Hoca Behbudi, 18 yaşında kâtip, daha sonraları ise kadılık, müftülük makamlarına yükseldi. 1899–1900 yılları arasına hacca giden Mahmud Hoca Behbudi'nin dünya görüşü çok değişti. Kendi ifadesi ile "sekiz yıl yolculuk" yaptı. Bu süre zarfında farklı çevreler ve farklı gruplarla tanıştı. Onun dünya görüşünün şekillenmesinde bu yolculuk ve Ceditçilik hareketinin kurucusu İsmail Bey Gaspıralı' etkili olmuştur. Karşılaştığı bu durumlar Mahmud Hoca Behbudi'nin "Usul-ı Cedit" mektepleri hakkındaki fikirlerini pekiştirmiş ve 1903 yılında Semerkant'ta "Recebemin", "Helvayı" köylerinde cedit okulları açmıştır.²¹⁶

O, bu okullarda okutulmak üzere, farklı konuları içeren kitaplar yazmıştır. 1904 yılında "Risale-i Esbab-ı Sevad", 1905 yılında "Risale-i Coğrafya-i Ümraniye"yi, yine aynı yılda "Risale-i Coğrafya-i Rusiya"yı, 1908 yılında "Kitabetü'l- Etfal", 1909 yılında "Ameliyat-ı İslam", "Tarih-i İslam"ni 1911 yılında ise Özbek dramcılığının ilk numunesi olan "Pederkuş"u ve seyahat anıları olan "Seyahat Hatıraları"nı yazmıştır.²¹⁷

2.2. Mahmud Hoca Behbudi'nin Faaliyetleri

2.2.1. Mahmud Hoca Behbudi'nin İsmail Bey Gaspıralı İle Görüşmesi

Mahmud Hoca Behbudi'nin İsmail Bey Gaspıralı ile 1914 yılında İstanbul'da yaptığı bu görüşme, Türkistan âlimlerinin ceditçilik hareketinden etkilenme noktasında önemli katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla biz de görüşmenin önemine binaen, Mahmud Hoca Behbudi'nin kendi eserlerinde yazdığı ifadelerle tırnak içinde

²¹⁵ Azat Şerafeddinov, Nimet Ahmedov, Naim Kerimov vd., **Mahmud Hoca Behbudi, Seçilmiş Eserler**, Taşkent, s. 7.

²¹⁶ Şerafeddinov vd., s. 8.

²¹⁷ Kasimov, s. 223.

aktarmaya çalıştık ve sonunda görüşmeyi birkaç cümle ile değerlendirmeye aldık. Mahmud Behbudi İsmail Bey Gaspıralı ile görüşmesini şöyle aktarıyor:

“Yirmi Haziran ikindin vaktiydi. Mergilanlı bir müderris hazretleri ile İstanbul’un Gülhane parkının gölgeliklerinde yürürken önümüzden karakolı (koyunyününden yapılan şapka) giymiş bir Tatar ile Faslı bir Türk yürüyorlardı. Biz ise çabucak yürüyerek geçtik ama ikincisi biraz tanıdık geldi. Hemen bir elimi göğsüme basarak selam işreti verdim. Bu şahsın İsmail Bey’e benzediği gönlümden geçti. Ona benzeyen bir kişi de olabilirdi. Faslı Türk ise yazar Hamdullah Suphi Bey hazretleri idi. Daha on adım atmamıştık ki arakamdan “Ey Hoca” diyen bir ses duydum. Kalbim durdu. Benim bu zatın İsmail Bey olduğuna şüphem kalmamıştı. Geri döndük. Hamdullah Suphi Bey hüviyetimizi almış. Mülakat esnasında dediler: “Niçin bu kadar çabuk yaşlanmak? Ben de düşünmeden “Efendim niçin bu kadar arıklamak?” Yarın Şam ve Mısır’a gideceğimi arz ettim. Öyleyse sohbet edelim dediler. Teşekkür ettim. Hamdullah Suphi Beyefendi cevap verdiler. Ben de müderris (Hamdullah Suphi Bey) hazretlerinden ayrıldım. Sonra parktan çıkıp arabaya bindik ve Üstat (İsmail Bey Gaspıralı) hazretlerinin kaldığı Şahin Raşe oteline gittik. Yemek ikram ettiler. Ancak iştahları yoktu. Sesleri çok yavaş çıkar, her 3–4 dakikada bir kere öksürür ve balgam tükürürdüler. Odada, bana Rusya, Türkistan genel olarak İslam âleminden bahsettiler. Gün geçtikçe Müslümanların ilerlediğini söyleyerek sevindiler. Ondan sonra bana Mahmud Hoca şimdi siz anlatın bakalım dedi.

Semerkant, Buhara, Taşkent, Hive, Fergane ve kısaca her birinden bahsettim. Allah’a şükür. Hükümet matbaalarında Türkistanlı kardeşler çocuklarını vermeye başlamıştır. İki gazete bir matbaanız var. Matbaanız biraz ilerlemektedir. Kalkınmak için elbette ki devlet matbaalarına çocuklarınızı daha çok göndereceksiniz. Rus medeniyetinden korkmayınız. Oh! Bilmiyorum şu Buhara ne olacak? Ben şöyle dedim: Efendim, Buhara’yı hükümetiniz yani Rusya terbiye etmeyince Buhara’dan bir şey umamayız. Nitekim üstat şöyle buyurdular: - Evet, son olarak böyle olması gerek. Yine söz başka taraflara gider. Ben birkaç defa izin istedim: Belki zatınız istirahat edersiniz?

Üstat hazretleri şöyle dedi: Hoca Efendi, sizin burada olmanız benim rahatımı artırır. Eğer de giderseniz mektup yazmaya başlarım Üstat hazretleri şubat ayında Petrograd’a varıp Müslüman fraksiyonu Muhammed Fatih Efendi ve başkaları ile

konuşup geldiğinde ittifaktan soğuduğunu ve bunun için de rahat olmadığını, Petrograd’aki meclis meşverete hastalığından dolayı varamaması için nihayet teessüf etti. Eğer İstanbul havası yararsa bir müddet kalmak istediğini söyledi. Önümüzdeki kışı, Allah izin verirse, Mısır- Kahire’de geçirip, orada bazı işler yapmak istiyorlardı. Dönüşte beni Bahçesaray’a davet ederek otomobil ile Kırım’ı gezdireceğine söz verdiler. Ben de dönüşte Bahçesaray’a gelmeye söz verdim. Ama buna bilinen harp engel oldu.

Muhterem üstat efendi arıklamış, öksürür ve her zaman balgam onu meşgul ederdi. İzin istediğim zaman olumlu cevap vermezdi. Zaman ilerleyip giderdi. Biz vakti baktık ki tam yedi saat görüşmüşüz. Dönüşte Bahçesaray’a gelmem için tekrar tekrar söz alarak zorla izin verdiler. Yedi sene evvel üstat hazretleri Semerkant’a gelmiş, muallim Şeküri de bizim misafirimiz olmuştu. O zamandan sonra çok arıklamıştı. Üstat hazretlerini İstanbul’da görmek ve sohbet etmek hiç aklımdan geçmezdi. Allah’ın lütfüyle Üstat Hazretlerinin baş başa yedi saat sohbetinden o kadar feyiz aldım ve memnun oldum ki söylemekle eda olmaz ve o sohbetin lezzeti asla benden gitmez. Keşke ertesi gün Şam’a gitmeyip Üstat Hazretleri ile daha çok sohbet etseydim. Ah! O üstadı Kâmili şimdi elden verdik âlemi ruhaniyete uçtu. Artık belki de uykularda, hayallerde o seçkin zatın sıfatlarının ruhi ile sohbet ederiz. O geçen hayat bir daha gelmeyecektir”²¹⁸

Bu görüşmeden anlaşıldığına göre Mahmud Hoca Behbudi, İsmail Bey Gaspıralı ile bundan yedi sene evvel Buhara’da görüşmüş, daha o zamandan itibaren İsmail Bey Gaspıralı’nın ceditçilik fikrinden etkilenmiş olmalı ki ona saygı ile yaklaşır, üstat diye hitap eder. Buna yanı sıra Buhara’daki sıkıntılardan bahseder ve bu konuda adeta çözüm aramaya çalışır.

2.2.2. Tiyatro Sanatı İle İlgili Faaliyetleri

Yenilenmek, yeniden yapılandırmak için sadece yeni mekteplerin açılmasını yeterli görmeyen Behbudi, halkının geçmiş ve gelecekle ilgi bilgilenmesini istiyordu. Bunu da halkın gözünde canlandırması gerekiyordu. İşte bu nedenlerden dolayı Behbudi tiyatro sanatına başvurdu. Bu alanda ilk eseri olarak, daha sonraları çokça

²¹⁸ Şerafeddinov vd., s. 81-83.

ün kazanacak olan, baba öldüren anlamına gelen “Pederkuş” adlı tiyatro eserini yazdı.²¹⁹

Adından da anlaşılacağı üzere “Pederkuş” zengin bir babanın, cahil bir oğlundan çektikleri ve öldürülmesine kadar varan konuları ele almaktadır. 1911 yılında yazımı tamamlanan eser, 1913 yılında basıldı. Ve ilk defa 1914 yılında Taşkent’te, 1916 yılında Fergana’de sahnelendi. Tiyatro oyununda cehaletin olumsuz getirisi anlatıldı. Babasını öldüren çocuğun hikâyesi anlatılırken herkes dikkatle izledi. Behbudi “Ya bu gencin yerine toplumu koyalım” diyerek halkın vicdanına seslendi. “Pederkuş” sadece bir tiyatro sahnesinden ibaret değildir. Orada bir milletin geleceği ele alınmaktadır. Orada halkın varlığına sebep olan eğitim, dil, kültür ve bağımsızlık mücadelesi anlatılmaktadır.²²⁰

2.2.3. Yayın-Basım İle İlgili Faaliyetleri

Cedit hareketi içinde özellikle basım alanında en çok mücadele veren şahsiyetlerden biri hiç şüphesiz Müftü Mahmud Hoca Behbudi’dir. Bu alanda ilk defa 1913 yılında “Semerkant” gazetesini çıkarmaya başlayan Behbudi daha sonra başta “Ayna” dergisi olmak üzere bir dergi ve gazetenin çıkmasına öncülük etti. Haftada bir kere Özbek Türkçesinde yayımlanan dergide Farsça şiir ve makaleler, Rusça ilanlar da basılmaktaydı. Başta Türkistan olmak üzere Hindistan, İran, Türkiye’den müşterisi olan dergide ceditçilik fikirlerine vurgu yapmaktaydı.²²¹

Gazete, dergi, kitap basmakla yetinmeyen Behbudi, 1913 yılında “Neşriyat-ı Behbudi’ye” isminde bir matbaa açar, matbaasında Fıtrat’ın “Beyanat-ı Seyahat-ı Hindi ve Türkistan haritasını bastırdı. Bu arada 1914 yılında Mısır, Kırım, Kafkaslar, Kazan, Rusya, İstanbul, Avusturya, Bulgaristan, Berlin ve Kudüs’ü gezen Behbudi izlenim ve hatıralarını yayınlamaya başlar. “Seyahat Hatıraları”, “31 Mayıs Bahri Hazar, Mahmud Hoca”, “Mahmud Hoca Behbudi Filistin’de”, “Her Millet Kendi Dili İle Gururlanır”, “Dil Meselesi”, “Tenkit Seçmektir”, başlıkları altında çokça yazılar yazdı.²²²

²¹⁹ D.A. Alimov vd., s. 19.

²²⁰ Kasimov, s. 214.

²²¹ Şerafeddinov, **Hacı Muin Seçilmiş Eserler**, s.14

²²² Azat Şerafeddinov, vd., **Mahmud Hoca Behbudi**, s. 183.

2.2.4. Siyasi Faaliyetleri

Türkistan Milli Muhtariyetinin kurucularından olan Mahmud Hoca Behbudi'nin²²³ hayatını incelediğimizde onun sadece bir ilim adamı, sadece bir sanat adamı değil aynı zamanda bir eylem ve bir siyaset adamı olduğunu anlarız. Siyasi alanda ilk defa soğuk siyaset yani eğitim reformu politikasıyla işe başlayan Behbudi daha sonraları kendini sıcak siyaset alanında bulmuştur. O, diğer alanlarda olduğu gibi siyasi idare alanında da fikir beyan etmiştir. O, günümüzdeki yönetim sistemini üçe ayırmıştır; a. Mutlak Monarşi Sistemi. b. Meşrutiyet(Anayasal Hakimiyet) sistemi. c. Cumhuriyet sistemi.²²⁴

Devletin yönetiliş şeklini bu şekilde sınıflandıran Behbudi'ye göre milletin özgür olması iyi bir şeydir. Ancak bağımsız devlet kuramaması sosyal adaleti sağlayamaz. Bundan anlaşıldığına göre Behbudi'nin hedeflediği devlet tam özgür ve bağımsız bir devlet olmalıdır. Özgür olup tam bağımsız olamamanın olumsuz sonuçlar doğurabileceği sonucuna varmıştır. O, devamlı halkla iç içe olan bir siyasetçiydi. 16–23 Nisan 1917 yılında Taşkent'te Türkistan kurultayına halkın vekili olarak katılmış, çok çarpıcı konuşmalar yapmıştır. Halkı büyük hedefler için birleşmeye çağırmış, farklı gruplarla ittifak kurmaktan vazgeçmelerini istemiş ve şöyle seslenmiştir “Müstemleke kaidesiyle bizi idare ediyorlar”²²⁵

26 Kasım 1917 yılında Kokan'da düzenlenen dördüncü olağanüstü Müslüman kurultayına öncülük eden Behbudi, 27 Kasım'da ilan edilen Türkistan Muhtariyetini sevinçle alkışlamış, yaşasın Türkistan, yaşasın muhtariyet diye seslenmiştir. O, asla etnik milliyetçiliğe kapılmamış, aksine tüm var gücüyle Türkistan'ı birliğe, beraberliğe davet etmiştir. Kırgız, Kazak, Özbek, Türkmen, Tatar, Arap, Fars; Müslüman, Yahudi, Hıristiyan demeden muhtariyet için çalışmalıyız, onu ayakta tutmalıyız diyerek, bu konuda Sırlar, Ermeniler, Slavlar ve Polonyalıların mücadelesini örnek göstermiştir.²²⁶

²²³ Darhan, Hıdıraliyev, **Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Bunun Türkiye İle Münasebeti**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2001, s. 133.

²²⁴ Kasimov, s. 224.

²²⁵ D.A. Alimov vd., s. 24.

²²⁶ Kasimov, 226.

2.3. Mahmud Hoca Behbudi'nin Eserleri

Mahmud Hoca Behbudi Semerkant'ta açtığı usul-ı cedit mekteplerinde okutulmak üzere birçok dini ve fenni ders kitapları yazmıştır. Bu kitapların içeriği öğrencilerin sınıf ve seviyesine göre değişmektedir. O, cedit usulünde elifbadan başlamış, tarih, coğrafya, İslam tarihi gibi yüksek seviyeye göre kitaplar yazmıştır. Onun 1901'den itibaren neşredilmeye başlayan eserlerinin birçoğu bağımsız ve toplu eserler serisi şeklinde günümüze kadar ulaşmıştır. Biz de yaptığımız araştırmalar çerçevesinde onun eserlerinin birçoğunu bağımsız eser, toplu eserler serisi ve pfd olarak elde etmiş bulunmaktayız. Onun genel olarak tarih kitaplarında kaydedilen eserleri şunlardır.²²⁷

2.3.1. Risale-i Esbabı- Sevad (1904)

Adından da anlaşıldığı gibi ve Mahmud Hoca Behbudi'den bahseden kaynaklara göre Behbudi,²²⁸ bu risalesini 1904 yılında usul-ı cedit okullarında okuyan öğrencilere okuma yazma yöntemini öğretmek için ele almıştır. 1904 yılında basılan, günümüzde baskısı olmayan ancak "Behbudi Kütüphanesi" arşivlerinde bulunması muhtemel bu risaleye ulaşamadık.

2.3.2. Risale-i Coğrafya-i Rusya (1905)

Dini öğrenmek için Arapçayı öğrenmek ne kadar şartsa Türkistanlılar için de dünyayı öğrenmeleri için Rusçayı öğrenmeleri o kadar şarttır buyuran Mahmud Hoca Behbudi, usul-ı cedit okullarında okuyan öğrencilerin büyük muhatapları olan Rusya'nın konumu ve coğrafyasını öğrenmeleri için bu eserini yazmıştır. Mahmud Hoca Behbudi'nin 1905 yılında yazdığı bu eserine ulaşamadık.

2.3.3. Risale-i Coğrafya-i Ümraniye (1906)

Mahmud Hoca Behbudi'nin hayatından bahseden kaynaklara göre usul-ı cedit okullarında okutmak üzere genel olarak medeniyetler coğrafyasından bahseden bu kitabı 1906 yılında yazmış ve aynı yılda basılmıştır. Zikredilen risale Behbudi'nin günümüze kadar ulaşan toplu eserler serisi içinde bulunmamakla birlikte

²²⁷ Kasimov, s. 223.

²²⁸ Şerafeddinov vd., Mahmud Hoca Behbudi, s. 8.

Behbudi'nin ulaşamadığımız diğer eserleri gibi Semerkant kütüphanelerinin arşivinde bulunması muhtemeldir.

2.3.4. Kitâb-ı Muntehab-ı Coğrafya-ı Umumi (1906)

1906 yılında cedit okullarında okutulmak üzere yazılan, ders kitabı niteliğini taşıyan bu eserin içeriğini, coğrafya teriminin kökü, ortaya çıkışı, Türkistan bilginleri, coğrafya okumanın faydaları, Müslümanların coğrafya okumalarının gerekliliği, eski ve yeni bilginler, yeni hükemanın sözünden numuneler, yerin döndüğünde üstündekilerin düşmemesi, etraf, cehet-i asliye, harita, plan, hükümet ve hükümler gibi başlıklardan oluşmaktadır.²²⁹ Eser, Mahmud Hoca Behbudi'nin toplu eserleri şeklinde elimizde bulunmaktadır.

2.3.5. Kitâbetu'l-Etfâl (1908)

Mahmud Hoca Behbudi'nin usul-ı cedit okullarında okuyan öğrencilerin sosyal, kültürel bilgilerini geliştirmek üzere 1908 yılında yazdığı haliyle ABD'de bulunan esere Kömen kitapevi aracılığıyla ulaşılmış ve elimizde bulunmaktadır. Yazı yazmanın kuralları, edebi mektuplar, noktalama işaretleri, örnekler, resmi yazılar gibi başlıklar kitabın içeriğini oluşturmaktadır.²³⁰

2.3.6. Pederkuş (1911)

1911 yılında Mahmud Hoca Behbudi tarafından yazılan bu drama cehaletin sonunu anlatan, dört sahneden oluşan bir dramadır. Bu eserde Mahmud Hoca Behbudi zengin bir babanın cahil bir oğlundan çektiklerini ve hatta zengin kendi cahil oğlunun tarafından öldürülmesini canlandırmaktadır. İnsanı insan yapan zenginlik değil ilim ve marifet olduğunun sonucuna varmaktadır. Türkistan'ın birçok vilayetlerinde sahnelenen ve halkın ilgisini çeken "Pederkuş" 1913 yılında kitap olarak basılmıştır.²³¹ Behbudi'nin toplu eserleri şeklinde elimizde bulunmaktadır.

²²⁹ Şerafeddinov, Mahmud Hoca Behbudi, s. 221.

²³⁰ D.A. Alimov vd., s. 49.

²³¹ Kasimov, s. 215.

2.3.7. Ameliyat-i İslâm (1909)

Behbudi'den bahseden kaynaklara göre bu eser Behbudi'nin 1909 yılında usul-ı cedit talebelerine İslam ilmihalini öğretmek üzere yazdığı bir risalesidir. Fıkhi meseleleri içinde barındıran bu esere ulaşmadık.²³²

2.3.8. Seyahat Hatıraları (1911)

Bu eser, Mahmud Hoca Behbudi'nin 1899–1900 yılları arasında hacca gitmek üzere yola çıkması, Kafkas bölgesi, İstanbul, Mısır, Mekke, Medine gibi yerleri ziyaret etmesi, oralarda İsmail Bey Gaspıralı gibi önemli, tanınmış şahsiyetlerle görüşmelerini, izlenimlerini özetleyen bir seyahat hatırasından oluşmaktadır.²³³ 1911 yılında basılan eser Mahmud Hoca Behbudi'nin toplu eserleri şeklinde elimizde bulunmaktadır.

2.3.9. Tarih-i İslam (1911)

Behbudi'nin ulaşamadığımız eserlerinden biri de onun Tarih-i İslam adlı eseridir. Behbudi'nin hayatından bahseden kaynaklara göre Behbudi, İslam'ın ilk dönemi, reşit halifeler, Emevi ve Abbasilerden bahseden bu eserini cedit okullarında ders kitabı olarak okutulması için 1911 yılında yazmış ve aynı yılda basılmıştır.²³⁴

2.4. Mahmud Hoca Behbudi'nin Makaleleri²³⁵

Sayı	Makalenin Adı	Makalenin Konusu	Yayın Tarihi
1	Hayru'l Umuri Evsatuha	Bu Makale Orta Yoldan Bahseder.	1906, Hurşit
2	İki Değil,Dört Dil Lazım	Çok Dil Bilmek Gerektiğini Anlatır.	1913, Ayna
3	Beyan-ı Hâl	Halkının Genel Hâline Bahseder.	1913, Ayna
4	Türkistan	Türkistan'ın Genel Durumun Bahseder	1913, Ayna
5	Şirdar Medresesi	Medresenin Tarihinden Bahseder.	1913, Ayna
6	Âmâlımız, Muradımız	Ameller ve Niyetlerden Bahseder.	1913, Ayna
7	Fevkalade Tekfir	Bir Müezzinin Ceditçilerin Tekfiri.	1914, Ayna
8	Bizim Halklar ve İşler	Halkı Çalışmaya Teşvik Etme.	1914, Ayna

²³² Kasimov, s. 213.

²³³ Şerafeddinov vd. Mahmud Hoca Behbudi, s. 54.

²³⁴ Şerafeddinov, Hacı Muin Seçilmiş Eserler, s. 14.

²³⁵ Şerafeddinov vd., Mahmud Hoca Behbudi, s.146.

9	Zorba Zengin	İflasın Sebeğini Cehalet, bilgisizliktir.	1914, Ayna
10	Cehalet Dertlerinden	Cehaletin Acı Sonuçlarını Anlatır.	1914, Ayna
11	Ah Bankalar!	Bankaların Verdiği Zararı Anlatır.	1914, Ayna
12	İşlere Müracaat	Halkı Devlet İşlerine Teşvik Etme.	1914, Ayna
13	Tarih-i İhtirai Beşer	Allah'ın Verdiği Akılla Keşfedilenler.	1914, Ayna
14	Tenkit	Yapıcı ve Yıkıcı Eleştirileri anlatır.	1914, Ayna
15	Tiyatro Nedir?	Tiyatronun Faydalarını Anlatır.	1914, Ayna
16	Muhterem İşe Başvuru	Saygın Görevlerde Bulunmayı Anlatır.	1914, Ayna
17	Türkistan Tarihi Gerek	Türkistan Tarihi Bilincini Taşıma.	1914, Ayna
18	Sart Sözü Bilinmedi.	“Sart” Hangi Kavme Denir? Açıklar.	1914, Ayna
19	İsmail Bey Gaspıralı	İsmail Bey Gaspıralı'nın Hayatı.	1914, Ayna
20	Dil Meselesi	Ortak Bir Türk Dili Oluşturma İdeali.	1915, Ayna
21	Bizi Sömüren İletler	Bizi Sömüren İletleri Anlatır.	1915, Ayna
22	Sart Sözü Malumdur.	“Sart” Kimlere Denir Malumdur.	1915, Ayna
23	İhtiyac-ı Millet	Fen ve Din İlimlerinin Okullarda Okutulmasını Anlatır.	1913, Semerkant
24	Milletler Nasıl Kalkınırlar?	Milletlerin Kalkınmalarının Sebeplerini Anlatır.	1913 Semerkant
25	Kazak Kardeşlerime Açık Yazı	Kazak Halkını Türkistan Birliği Ve Türk Birliğine Çağırmasını Anlatır.	1918, Hürriyet
26	Askerlik, Er ve Tazminatı Harbiye	Askerlik, Er ve Tazminatı Harbiye	Mehnetkarlar Tavuşu, 1918

2.5. Mahmud Hoca Behbudi'nin Düşünceleri

2.5.1. Cehalet Derdinden (Cehalet Konusundaki Düşünceleri)

Mahmud Hoca Behbudi halkın içindeki cehalet derdinden yakınır ve derdin çok büyük felakete yol açabileceğini kaygıyla dile getirir. Bu cehaletin haddini aştığını ve toplumun kendi karanlığıyla sarstığını beyan ederek toplumdaki kişi isimlerinin yanlış telaffuz edildiğini şöyle açıklar:

“Biz adımızı bile bilmiyoruz. Bunu bize öğretmemişler. Mesela adımız “Abdüssemmed” iken onu yanlış bir şekilde “Absemmed” ve hatta köylerde “Absat” olarak çağırırlar. Adı “Yadgar” iken onu “Cadgar”, “Lutfullah” iken “Nutfullah” diye yazmışlar. Bunun sebebi de cehalettir. Çünkü mahkemeler ve nüfus bürolarında

memurluk yapan kişiler cahil kişilerdir. Hangi adın ne anlama geldiğini bilmiyorlardı. Artık devletin bütün dairelerinde bu tür yanlışlıklar doğru sayılmaktadır. Bundan kurtulmak için bu adların doğru olup olmadığını bilen ehil insanları oralara atamak gerekiyor. Bunun halka da gerekiyorsa günler ve aylar içinde öğretilmesi lazımdır. Eğer böyle devam ederse halkımız daha cahilleşir. Yirmi- otuz yıl içinde Müslüman isimlerini belki tamamen unuturlar. Dükkân ve iş yeri isimleri daha da yanlış yazılmaya başlamıştır. Bunun çaresi bu isimlerin doğrusunun telaffuz ve manasını ana babalara öğretmek gerekir ki onlar da kendi çocuklarına doğrusunu öğretsinler.”²³⁶

Şu anki düştüğümüz duruma bakarsak gerçekten Mahmud Hoca Behbudi'nin isabetli davrandığı sonucuna varırız ve ona hak veririz. İsimlerin yanlış kullandığımız ve anlamsız isimler verdiğimiz farkına varırız. Hâlbuki dinimize göre de her ana baba çocuklarına iyi isimler koymakla mükellef ve sorumludurlar.

2.5.2. Dil Meselesi

Mahmud Hoca Behbudi de tıpkı İsmail Bey Gaspıralı gibi umum Türkistan'da ortak ve edebi bir Türk dili oluşturulmasından yanadır. Türk varlığının bu şekilde korunabileceği düşüncesini taşımaktadır. O, bu konuda fikirlerini şöyle yazar:

“Türkistan'ın farklı boyları olan Özbek, Çağatay, Tatar, Azeri, Kazak ve Türkmenlerin farklı lehçelerinin yeni matbuat için en önemli meselelerinden biri de ebetteki, şive, lehçe ve imla meselesidir. Yukarıdaki Türk halkları bir iki bin yıldan beri iç içe olduklarından dolayı etkilenmişler ve kelime alışverişi yapmışlardır. Kimi zaman İranlılar Türk medeniyeti tesiri altında kaldığı gibi Türkler de İran Fars medeniyeti tesiri altında kalmıştır. Günümüzde güya Fars dilinden gelme kelimeler imkân dışıdır. Hâlbuki Fars dilinden gelme kelimelerin karşılığı kendi Türk dilimizde bulunmaktadır. Dilimizde iyice yerleşen değişmesi mümkün olmayan Çarşamba, Perşembe gibi gün ad ve kelimeler var olması tabii bir şeydir. Türk lehçeleri kendine farklı şekiller kazandırmış, bazıları doğal haliyle yaşamaya devam ederken bazıları da Arapça, Farsçanın karışımıyla apayrı bir lehçe olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlıca

²³⁶ Şerafeddinov vd., Mahmud Hoca Behbudi ve Seçilmiş Eserleri, s.165.

dediğimiz lehçe bunun bariz örneğidir. Artık Türk lehçelerinin ıslah edilme, sadeleştirilme ve edebi bir dil oluşturma zamanı gelmiştir. Elimizden geldiği kadarıyla az Arapça ve Farsça kelimelerden az istifade etmeye çalışalım. Yegâne çaremiz işte budur.”²³⁷

Anlaşıldığına göre Behbudi'nin amacı sade, akıcı ve edebi bir Türk dilinde konuşmak, yazmak ve bunu umuma öğretmektir. O, farklı Türk lehçelerinin farklı yazılmasından yakınmakta ve halkın anlayabileceği bir milli dil ortaya koyma peşindedir. Zaten ceditçilik hareketinin temel hedeflerinden biri de bunu başarabilmektir.

2.5.3. Milletler Nasıl Terakki Ederler (Milletin Gelişmesi Meselesi)

Hayatının son anına kadar vatan ve milletinin kalkınması, yükselmesi için kendini adayın Türkistan ceditçisi ve Türkistan'ın maddi ve manevi yenileşme, canlanma hareketinin öncüsü Mahmud Hoca Behbudi, ilim, irfan sosyal ve kültürel yönden geri kalan milletinin yükselme yollarını aramış ve fikirlerini şöyle beyan etmiştir:

“Her milletın uleması, ehli kalemi, mütefekkeri, kendi milletinin geleceği için yol gösterir, meşveret verir, millet ahlakının ıslah edilmesi için camilerde öğüt verir, mektep ve medreselerde dünya ve ahireti ilgilendiren ilim, fen, talim verir, ümmetin ıslahı için kitap ve dergilerle müzakerede bulunurlar. Kalkınmakta olan milletlerin uleması gündemdeki gelişmelerden haberdar olarak kendi milletinin menfaati için çalışır. Milletın kalkınması için halkın zenginlerinin yardım etmesini teklif eder. Kısacası her milletın uleması, ehli kalemi, millet için söyler, yazar ve milli gereksinimi için çalışır, milletini gelişmelerden haberdar ederler. Mesela yeni usulde modern mektepler açar, modern insanlar hazırlamak için hareket ederler. Ancak bu sözlerin Türkistan için söylenmesi için daha erken. Belki de sırası gelmemiştir. Burada herkes kendi özel işleriyle meşguller. Milletın ahlakının ıslah edecek bir hareket yoktur.”²³⁸

Özetle söylememiz gerekirse O, milletlin yükselmesi, devletın kalkınması için özellikle iki sınıf üzerine durmuştur. Onun kastettiği iki sınıfsa ulema ve zengin

²³⁷ Şerafeddinov vd., Mahmud Hoca Behbudi, s.188.

²³⁸ Şerafeddinov vd., Mahmud Hoca Behbudi, s. 202.

kesimdir. Ona göre ulema sözüyle, zengin sermayesiyle halkı eğitebilirken ülkeyi de kalkındırabilir.

2.5.4. Türkistan Tarihi Gerek (Behbudi'nin Tarih Anlayışı)

Tarihi bilen gelecek hakkında yorum yapabilir, geçmişten ibret alarak geleceğini dizginler diyen Mahmud Hoca Behbudi tarihin önemini şöyle açıklar:

“Tarih çok önemli ve faydalı bir ilimdir. Tarihin faydalarından bazıları şöyledir: bir milletin ne şekilde hangi yol ile kalkındığını okuyarak ibret almak veya bir milletin hangi sebeplerden battığı da okuyarak da istifade edilebilir. Bunun için bizim öz yurdumuz Türkistan’da geçmiş dedelerimizin hayatı, siyasi durumuna dair “Türkistan Tarihi”²³⁹ var olduğunda onu göz önünde bulundurarak, geçmiş dedelerimizin nasıl terakki ve medeniyete seviyesine ulaştığı ve sonradan nasıl çöktüğünü okuyarak, anlayarak ibret alırız. Öyle ki şimdiki durumumuzu dedelerimizin zamanındaki duruma göre kıyasladığımızda kendimizi başarısız hisseder ve yüzlerimiz kızarır. Biz Türkistanlılar hala Türkistan’ın tarihinden habersiziz. Çünkü hala Türkistan Tarihi hakkında tam bir inceleme yapılmamıştır. Daha doğrusu böyle tarih yazacak bir Türk evladı dünyaya gelmemiştir. Bu ise Türk çocuklarının sadık olmadığı ve gerçek bir oğul olmadığı göstergesidir. Bu sözlerden sakın tarihsizliğimiz anlaşılmasın. Bizim tarihimiz var.

Önceki asırlarda Türkistan veya Türkler vakası hakkında Türkçe, Farsça ve Arapça dillerinde nice kitaplar yazılmış, bundan Ruslar ve Avrupalılar istifade etmekte. Biz Türkistanlılar olarak tarihi kaynaklardan istifade ederek, kendi şivemizde muntazam bir eser vücuda getirmemiştir. Belki de biz Türkistanlar öyle tarihi eserlerden haberdar olsak da onlarına basılması ve neşredilmesine yanaşmayız. Çünkü bizim halklar öyle kitaplara itibar etmez hurafeler içeren kıssa, hikâye ve âşıkane gazel kitaplarını tercih ederler. Maddi getirisini düşünerek böyle kitapları basar ve neşrederler. Bunun vebalı menfaatperest Türkistanlı kitapçılarıdır. Çünkü bu son yıllarda kitapçılar tarafından türlü hurafeler içeren risale ve kitaplar neşretmekte. Eğer de muhterem naşir ve kitapçılarımız bundan sonra bozucu âşıkane gazeller ve zehirleyici kitapların yerine muteber tarihi, ahlaki ve edebi risale

²³⁹ Şerafeddinov, Hacı Muin ve Seçilmiş Eserleri, s.16.

ve kitaplar neşretmeye teşebbüs etseler belki de bu hayırlı işleri önceki günahlarının affedilmesine sebep olur.”²⁴⁰

O kısacası kendi döneminin cehaletinden bahseder. İnsanların faydasız şeylerle ilgilendiğini dile getirir. Toplumun bir bilgini olarak bu şeylerden yakını ve çözüm yollarını aramaya çalışır.

2.5.5. İki Değil Dört Dil Lazım (Behbudi'nin Yabancı Dil Anlayışı)

Çok dil öğrenmenin bir erdemlilik bilen Mahmud Hoca Behbudi, milletin yükselmesi ve kalkınması için bölge şartlarına göre dört dilin öğrenmesi gerektiğini şöyle vurgular:

“Biz Türkistanlıların Türkçe, Farsça, Arapça ve Rusça öğrenmemiz lazım. Türkçe yani Özbek Türkçesini öğrenmemiz gerekir. Çünkü Türkistan halkının çoğunu Özbek Türkçesi konuşurlar. Farsça ise medreselerde okutulan ediplerin bildiği bir dildir. Bugüne kadar Türkistan'ın birçok eski ve yeni mekteplerinde Farsça nazım ve nesir kitapları okutulmuş gelmiştir. Tüm medreselerde dini dersler Farsçada verilmiş ve müderrisler Farsça takrir etmişlerdir. Bu ders kitapların Arapça, muallimlerin Türk olması ve dersin Farsça anlatılması gerçekten ilginç bir şeydir. Eskiden beri Türkistan'da üç dil konuşula gelmiştir. Nitekim eski yazıtlardan bilindiği gibi Türkistan hanların mübarek isimleri daima Türkçe iken resmi yazışmalarda hep Farsça kullanılmıştır. Bu uygulamalar iyi bir şeydir. Ancak gitgide talim usulü ortadan kaybolmuş, bu üç dilde konuşanların %99'u mükemmel bir şekilde yazı yazamaz hale gelmişlerdi. Bunu için talim usulünü yenilemek gerekiyor.

Türkistan'ın Semerkant ve Fergane vilayetlerindeki Farsça konuşan birkaç şehir ve köy var. Buhara hükümetinin dili zaten Farsçadır. Fars ediplerinin asırlardır devam eden o manevi lezzeti içinde barındıran eserlerinden faydalanmak için Avrupalılar milyarlarca para harcarlar. Bizim Farsça ve Türkçe bilmemiz bizim saadetli olmamız demektir. Dolayısıyla her Türk'ün Farsça, her Fars'ın da Türkçe öğrenmesi gerekir. Farsça bilen Firdevsi, Bedil, Sadi, maneviyattan nasıl lezzet alıyorsa, Türkçe bilen Fuzuli, Nevai, Baki, Sami, Abdülhak Hamid, Ekrem Bek, Sanayi, Nabi, Naciyeler, yine Tolstoy, Jul Vern ve dönemin ulemaları da aynı şekilde

²⁴⁰ Şerafeddinov, Hacı Muin ve Seçilmiş Eserleri, s. 178.

Türkçe tercümesinden lezzet alırlar. Frenk ve Rus bilginlerinin eserlerinden yararlanmak ancak Türkçe, Rusça veya Frenk dilini bilmekle mümkün olur. Nitekim bugün Osmanlı, Kafkas ve Kazak Türklerinin bilginlerinin eserlerini Türkçeye çevirmiş ve ondan faydalanmıştır.

Türk dilindeki her bir yeni ve faydalı kitaplar diğer dillere tercüme edilmiştir. Arap medeniyetinin, Yunan'ın Sokrat, Bukraot, Eflaton'dan faydalandığı gibi şimdi de Tolsto'y, Jul Vern, Kepler, Kopernik ve Newton'dan yararlanırlar. Amacımızdan uzaklaştık. Bizim kendi menfaatimiz için Rusça öğrenmemiz ve bunun için devlet mekteplerinde okumamız gerekir. Devlet kurumlarına girelim, vatanımız ve dinimize hizmet edelim. Çünkü bugün ilim olmadan, ticaret olmaz, sanat gelişmez ve din öğrenilmez. Ancak bu şekilde bugünkü “Devlet Duma”sında kendi din ve menfaatlerimizi koruyabiliriz. Ne yazık ki şimdi oraya gidip konuşacak adamımız yok. Bunun için bir on sene okumak ve kanunlardan haberdar olmak gerekir. Özetle, bugün bize dört dilde konuşan, yazabilen adamlar gerek. Arapça din için ne kadar şartsa, Rusça da dünya için ve yaşamak için o kadar şarttır. Nitekim Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) Zeyd b. Sabit'i İbranice öğrenmekle mükellef tutmuştur.”²⁴¹

Kısacası Mahmud Behbudi, bu yazısında çok dilmenin önemini vurgulamakla beraber kendi milleti için ve kendi milletinin gelişmesi, kalkınması için özellikle öğrenilmesi gereken dilleri ele almış ve niye öğrenilmesi gerektiğini de açıklamıştır.

2.5.6. İhtiyacı Millet (Milletin Kurtulması Konusundaki Fikirleri)

Behbudi bu başlık altında Türk milletinin ilmi ve kültürel seviyelerinin geri kalmışlığını dile getirir ve biran evvel bu ihtiyaçların giderilmesini öne sürer ve şöyle açıklar:

“Başka milletlere bakılırsa çoğunun muntazam okulları var ve birinci olarak dini ilimlerin yanında dünyevi ilim ve fenler okuturlar. Çünkü dünyada ayakta durabilmek için dünyevi ilim ve fenlerden haberdar olmaları gerekir. Bu zamanda ilimden uzak kalan milletler başka milletlerin ayakaltında kalırlar. Elli yıl evvel biz kendimiz iç içe yaşıyor idik. Dışarıyla pek alakamız yoktu. Kendi dini kitaplarımızı

²⁴¹ Şerafeddinov vd., Mahmud Hoca Behbudi, s. 150-152.

okumakla yetinirdik. Ama şimdiki durumumuz çok farklı. Artık dini ilimlerin yanı sıra dünyevi ilimleri de öğrenmemiz gerekir.

Diğer milletlere göre çok geri kalmışız. Hastalandığımızda derdimizi anlatabilecek dilimiz yok. Dilimizi bilecek doktorumuz da. Rus Duma'sına gidip hukukumuzu savunacak, kanunları bilecek bir hukukçumuz yok. Bir bina yapacak olursak bunun planını çizecek bir mühendisimiz yok. Şimdi Avrupalılar gelip en değerli mallarımızı birer alır, götürüp satar. Gecesini gündüzüne katıp çalışan çiftçi ve esnafımızın ondan alacağı hiçbir bir faydası yok. Avrupa'ya mal götürüp satmak da bilgi ister, dil ister, onu becerecek adamımız yok.

Bütün Türkistan'ın zenginlerinden on zengin kişi bin sum (Özbek Parası) verirseler 25'er öğrencinin yurt ve eğitimine yetecek, beş mükemmel okul bina edilir. Bunlardan her yıl elli öğrenci devlet okullarına girebilecek, on yıl için bu öğrencilerden iki yüz mühendis, doktor, idareci, öğretmen, teknisyen, tüccar çıkacaktır. İşte bunlar bizim de diğer insanlar gibi olduğumuzu gösterir, hükümet işlerine girer. Şimdi milletimizin zenginlerinden bunu bekleriz. Bu bir düşün için israf edilmeyecektir. Bu okullar berbat olup gitmeyecektir. Ah! Bu sözlerimi düşünebilecek, anlayabilecek zenginler bizde yetişmiş midir?"²⁴²

Kısaca özetlemek gerekirse Behbudi şunu vurgulamakta; diğer milletlerin zenginleri, fakir ve yetimler için okul açar, onları okutmak için vakıflar kurarlar. Başka milletler milyonlarca okul vakıf ve gazeteyi idare eder ve bunlarla iftihar ederler. Bizimkiler ise atla, at arabasıyla, düşünlerle meşguller. Hatta kendi evlatlarını bile okutmayanlar var. İşte bu gidişatın sonu vahimdir. Okumak ve okutmak gerekir. Babaların evlatlarına dini ve dünyevi ilimleri miras bırakmaları gerektiğini sonucuna varmaktadır.

2.5.7. Bizi Sömüren İletler (Çöküşün Sebepleri)

Mahmud Hoca Behbudi bizi sömüren illetler olarak hurafeleri kastetmekte ve şöyle dile getirmektedir:

“Bizi sömürücü illetler denildiğinde yaramız veya hastalığımızı zannedebilirsiniz. Ya da yok edici bir hastalığı düşünebilirsiniz. Hayır, bundan daha

²⁴² Şerafeddinov vd., Mahmud Hoca Behbudi, s. 199.

beter ve daha can acıtıcı, yuvaları bozan bir dert biz Türkistanlıların şehir, köy ya da yarı medeni yarı vahşi sınıflarımızı istila etmiş, bütün hayatımıza sarılmış, bizi tehlikeye ve cehenneme sürüklemiştir. Babamızdan daha şefkatli Tanrımız (c.c.) Kur'ân- Kerim'de (ولاتلقوا بأيديكم الى التهلكة) yani kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayınız der. Biz ise bedbahtça Tanrı'nın emrine boyun eğmeden kâfirce düğünlere katılır ve ne var ne yok israf ederiz.

Ondan bir ay önce hazırlanmaya çalışır, havai fişekler atar ve nicelerimizi yaralarız. Atlar için çok para harcanır ve aylar o atları koşturmak için beslerler. Herkes evini, işini, çiftçiliğini bırakır bu anlamsız oyunlara katılırlar. Çiftçiler için altından daha değerli olan vakitleri boşa çıkar. Dolayısıyla birçok insan ömrünün bir bölümünü boşa harcarlar.

Bazı malum şehirlerde Yahudiler ölülerini akşam gömerler. Niçin? Çünkü gündüz işten kalırlar. Biz ise ölü ve düğünlerimiz için haftalar ve aylar işten kalırız. Hâlbuki Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) ve İslam şeriatı vefat edenin hemen defnedilmesi en çok üç gün azaya izin vermiş, sonrasını yasaklamıştır. Ey Halk! Ey Müslümanlar! Biz niçin Allah ve Resul'ünün sözüne ve kendi menfaatlerimiz için çalışmıyoruz. Biz deli miyiz? Biz sorumlu değil miyiz? Allah için söyleyiniz. Biz niye?"²⁴³

Kısacası Behbudi, "Bizi Sömüren İletler" başlığı altında Türkistan toplumunun altından kalkamadığı bidatler ve hurafeleri anlatmaktadır. Daha çok çalışılması gerektiğini ve anlamsız işlerle uğraşılmaması gerektiğini dile getirmiştir.

2.5.8. Kazak Kardeşlerime Açık Mektup

Mahmud Hoca Behbudi bu başlık altında büyük Türkistan muhtariyetinin kurulması için Kazak halkına birleşme çağırısı yapmakta şöyle söylemekte:

"Aziz kardeşlerim! Müslüman biraderlerim! Hepimize malumdur ki Türkistan demek Türk ili demektir. Aslında buradaki, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Sart ve Tatar gibi bütün halklar cihangir Emir Timur'un evlatları veya kardeşleridirler. Buradaki Araplar bile Türleşmiş, dillerini unutmuş ve Arap olduklarını unutmuşlar ve bazı kesimlerle birleşip gitmişlerdir. Türkistan'ın bazı şehirleri ve bazı dağ

²⁴³ Şerafeddinov vd., Mahmud Hoca Behbudi, s. 189.

kesimlerinde az miktarda Fars yani Tacik bulunmaktadır ki onlar da sizin mezheptaşlarınız ve Özbek adetlerinden herhangi bir farkları bulunmamaktadır.

Kardeşler! Biliniz ki şimdi bütün halk için Türkistan Muhtariyeti ilan edildi. Yine siz iyi biliniz ki hak alınır, verilmez. Böylelikle muhtariyet de alınır verilmez. Yani muhtariyeti Türkistan gençleri birleşerek kendi gayretleriyle elde ederler. Bu muhtariyet kesinlikle başkaları tarafından verilmez. Eğer de biz tembellikten bir araya gelip birleşemezsek şu kâğıt üzerindeki muhtariyet de yok olur gider. Durum böyleyken biz hepimiz yani Kazak, Özbek, Türkmen, Arap, Fars kısacası Türkistan'daki, Kazakistan'daki, Türkmenistan'daki bütün Müslümanlar ve buradaki Yahudi ve Hıristiyanlar ile şu muhtariyetin ilan edilmesi için çaba göstermemiz gerekir. Eğer biz kendi şeriat, örflerimizle yaşamak istiyorsak içimizdeki bütün kırgınlıkları unutarak, var gücümüzle Türkistan muhtariyeti için çaba göstermemiz gerekir. Bu zamanı fırsat bilerek iyi kullanmalıyız. Zamanı geçtikten sonra okumanın fayda etmeyeceğinin farkında olmalıyız.

Şunu da iyi bilelim ki Kazaklar yalnız başına ve başka halklar kendi başlarına kalkarlarsa hepsi kaybedecektir. Muhtariyeti ayakta tutamazlar. Burada atalarımızın şu sözünü nakletmek istiyorum. Hani onlar şöyle derlerdi; -bir araya getirilmiş çubukları kırmak çok zor olduğu gibi ayrı ayrı konulmuş çubukları da kırmak o kadar kolaydır.- tıpkı atalarımızın sözleri gibi biz de birleşsek kimse bizi yenemez, kimse de belimizi kıramaz. Türkistan'ın kurulması için yalnız siz köydeki veya yalnız başka şehirde yaşayanlar yeterli olmaz. Şehirlinin köylüye, köylünün de şehirlie ihtiyacı vardır. Bunların her biri için yasalar oluşturabilir. Azınlıklar, farklılıklar için özel yasalar da oluşturabilir.”²⁴⁴

Behbudi Türkistan birliğinden özet olarak şu sonuca varmakta ve şöyle seslenmektedir: Muhtariyetin meclisi bütün halkın meselesini ele alır. Sizin bütün farklılıklarınız göz önünde bulundurulur. Eğer siz ayrılırsanız, Türkmen kardeşlerimiz de ayrılırsa Türkistan halkı üçe ayrılırlar ve muhtariyet de elde edemeyiz. Behbudi, Kazak Türklerine hitap ederek yalnız sizinle biz değil, bütün Rusya Müslümanlarının şeran ve aklen birleşmelerinin farz olduğunu dile getirmiştir.

²⁴⁴ Şerafeddinov vd., Mahmud Hoca Behbudi, s. 206-209.

2.5.9. Vasiyetnamesi ve Gençlere Tavsiyeleri

Bu vasiyetname, Mahmud Hoca Behbudi ve arkadaşlarının Karşı şehri civarında Buhara emirinin adamları tarafından yakalanmasından iki gün sonra, cellâtlar tarafından idam edilmeden 3–4 gün önce yazdığı bir kısa yazıdır. Özbek Türkçesinde yazılan vasiyetnamenin temel terimlerini değiştirmeden günümüz Türkçesine aktarmaya çalıştık. Vasiyetname şöyledir:

“Ey Türkistan maarif işlerinde olan ortaklar ve oğlanlarım! Ben kendim gerçi hapiste olsam da sizleri aklımdan çıkarmadım ve sizlere biraz vasiyet ederim. Beni seven ortaklarım! Benim sözlerimi dinleyiniz! Biz iki aydan beri Buhara şehirlerinde mahpus olup, son on günden beri bir yerde (Karşı Şehrinde) bu zalimlerin eline düşerek hapse atıldık. Cedit, yani kâfirlikle suçlandık. Bu yerde bekletilmemiz kararlaştırıldı. Ortaklarım Siddiki, Ayni, Fıtrat, Kâri ve Akabir Mahdum ve oğlanlarım Vedud Mahmud, Abdulkadir Şeküri!

Sizlere vasiyet ederim. Maarif yolunda çalışan muallimlerin başını okşayınız! Maarife yardım ediniz. Nifakı ortadan kaldırınız! Türkistan evlatlarını ilimsiz bırakmayınız! Her ne iş yaparsanız, toplumla yapınız! Herkese özgürlüğün yolunu gösteriniz! Buhara toprağına bir an evvel bir yol başlatınız! Özgürlüğü biran evvel yüzeye çıkarınız! Bizim kanımızı zalim beklerden sorunuz! Maarifi Buhara topraklarında yayınız! Bizim adımızda mektepler açınız! Biz o zaman kabrimizde rahat yatarız. Benim oğlanlarıma selam söyleyiniz. Bu yol arkadaşlarımla evlatlarından haberdar olunuz! İşte bu vasiyetnameyi yazdım ve Ahmed’e verdim”.²⁴⁵

Mahmud Hoca Behbudi’nin hayatının son günlerinde yazdığı “Vasiyetname”den anlaşılan şu ki, o, hayatının son günlerine kadar, ceditçilik, eğitimcilik, hürriyetçilik ülküsünden bir nebze olsun vazgeçmemiştir. Ölümü pahasına olsa bile mücadelesini verdiği davasını sürdürmüş, onun sürdürülmesi ve yaşatılmasını vasiyet etmiştir. Buhara beylerini zalim diyerek adeta ölüme karşı meydan okumuştur. Zalimlerden intikamının alınması, Buhara topraklarına maarifin yayılmasını, kendi isimlerinde okullar açılmasını isteyerek ceditçilik hareketini ebedileştirmeye çalışmıştır.

²⁴⁵ Şerafeddinov vd., Mahmud Hoca Behbudi, s. 254.

2.6. Mahmud Hoca Behbudi'nin Şahsiyeti

Mahmud Hoca Behbudi'nin yakın arkadaşı ve onun hayatı hakkında çok çalışmalar yapan Hacı Muin, Mahmud Hoca Behbudi'yi şöyle tanımlar:"Behbudi Efendi yumuşak huya, üstün zekâya, güçlü hafızaya, etkin bir hitabete sahipti. O, sözlerini örneklere dayandırır, yeri geldiğinde ayet ve hadislerle güçlendirirdi. Bundan dolayı onun konuşmaları gayet lezzetli ve faydalı olurdu. Behbudi Efendi her zaman(دق و ل ع س ان ل او مل ك عقولهم) mazmunu uyarınca kişilerin durumuna göre konuşurdu. Bazen da latifeleriyle meclistikileri güldürürdü. Onun meclisinde bulunanların ruhları açılır, gönülleri şenlenirdi. O, söz ve yazılarında özellikle biz iki türlü kişinin gerekli olduğunu vurgulardı. Bunlardan biri dini ilimler ile felsefi ilimleri bilen kişi, ikincisi ise dünyevi ilimlerle türlü hüneleri bilen aydın kişilerdi.²⁴⁶

1908 yılında Tercüman gazetesinin başyazarı İsmail Bey Gaspıralı Semerkant'a geldiğinde Mahmud Hoca Behbudi ağlayarak onu kucaklar ve şöyle dedi: Bugün sizin huzurunuzda gelip sözünü dinleyecek aydın kişi yok diyince İsmail Bey Gaspıralı da cevaben şöyle der Behbudi Efendi ağlamayınız! (Oturan kişileri işaret ederek) işte bunlar az mı? Sizler uyanacaksınız ve milletin derdine derman olacak insanlar yetiştireceksiniz.²⁴⁷

İşte bu durum Mahmud Hoca Behbudi'nin ne kadar mütevazı ve milletine düşkün biri olduğunu göstermekle birlikte ceditçilik hareketinin lideri İsmail Bey Gaspıralı'dan ne kadar etkilendiğinin bir göstergesidir.

Mahmud Hoca Behbudi şahsi düşmanlıkları istemez ve hiç kimsenin özel işlerine karışmazdı. Kendini tekfir ve tahkir eden düşmanlarına karşı bile kötü söz söylemezdi. Belki de kendisiyle ilgili kötü sözleri işittiğinde “zaten din ve dünyadan habersiz kişilerden iyi söz dinlemeyi beklemek abestir diyerek gülerdi.” “Böyle tekfir ithamlarıyla yalnız ben değil benden büyük zatlar da karşı karşıya kalmıştır”, diyerek kendini teselli ederdi. Onun başka bir özelliği de onun arkasından konuşan ve hakaret edenler onun meclisine geldiklerinde hiçbir kötü söz söyleyemezdi. Kendisine yapılan tüm hakaretlere şöyle derdi: "Acaba bunlar niye benim

²⁴⁶ Şerafeddinov, **Hacı Muin ve Seçilmiş Eserleri**, s.17.

²⁴⁷ Şerafeddinov, **Hacı Muin ve Seçilmiş Eserleri**, s. 17.

şahsiyetime dil uzatıyorlar? Ben her ne kadar iyi veya kötü olsam da benden milletime zarar gelmemiştir. Aksine halkıma hizmet etmek için çalışmışımdır."²⁴⁸

2.7. Mahmud Hoca Behbudi'nin Vefatı

1917 yılında Rusya'da gerçekleşen şubat devrimi birçok sosyal ve siyasal gelişmelere sebep olmuştur. Bu devrim Rus imparatorluğunun sarsılmasına sebep olurken, yeni bir rejimin egemen olmasını sağlamıştır. İşte bu devrim yaklaşık üç yüz yıl hüküm sürmüş Romanovlar ailesinin sonunu getirmiştir.²⁴⁹

İlk başta demokrat, insancıl görünen Bolşevik devrimcilerin devrimi kısa bir süre de olsa umum olarak Ceditçileri ve Mahmud Hoca Behbudi'yi sevindirmiştir. Devrim sonrası tekrar aktif olarak Semerkant'a çalışmaya başlayan Behbudi Semerkant Müslümanları İcra komitesinin başkanlığına seçilmiştir.²⁵⁰

Ağustos 1917 tarihinde "Kengaş" gazetesini yayımlanan Behbudi, sosyal hayatına heyecanla devam ederken çok geçmeden bir daha hayal kırıklığına uğramış, Rusların Taşkent hâkimiyetini ele geçirmesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu durumdan rahatsız olan terakkiperver Türkistanlılar 26 Ekim 1917 yılında Hokant'a birleşir, IV. Olağanüstü kurultay kurar ve Türkistan Muhtariyetini ilan ederler. Türkistan Muhtariyetinin ilan edilmesiyle sevince boğulan Behbudi, durmadan şiarlar verir, "Muhtariyeti tebrik" ederim gibi ifadeler kullanır.

Maalesef yine çok geçmeden 19 Şubat 1918 yılında Türkistan ülkesindeki Rus birlikleri Hokant'ı on iki ayrı yerden ateşe tutar, muhtariyeti kanlı bir şekilde bastırır. Bu olaydan sonra "İttifak" cemiyetinin ısrarıyla Müslümanların Maarif Şubesine müdür seçilen Behbudi, 25 Mart 1919 yılında esrarengiz bir şekilde Semerkant'tan kaybolur.

Buhara hükümeti tarafından tutuklanan Behbudi'yi sessiz bir şekilde Karşı şehrinde öldürülmüşler ve ölümü ancak bir yıl sonra gün ışığına çıkmıştır. Onun ölümünü duyan bütün Türkistan yasa boğulmuş sevdikleri derin bir ümitsizliğe kapılmıştır. Onun için mersiyeler ve nice yazılar yazılmış ve şehit edildiği şehir Karşı şehri yıllarca onun adıyla anılmıştır. Burada asıl muğlak olan Behbudi'nin nereye

²⁴⁸ Ülkü, s. 29

²⁴⁹ Naim Kerimov, "Türkistanlı Ceditçi Mahmud Hoca Behbudi'nin Ölümü", çev: Veli Savaş Yelok, Gazi Türkiyat, 2010, S. 6., s. 1-7.

²⁵⁰ Naim Kerimov, s. 2.

gitmeyi amaçladığıdır. Buhara emirinin emriyle yakalanan Behbudi, Karşı hâkiminin sorgulamasına Beytullah'a gitmek istediğini ifade etmişse de Karşı hâkimi buna inanmamış ve emirliğe karşı gizli bir planı olduğunu öne sürmüştür.²⁵¹

Behbudi'nin nereye gitmek istediği hakkındaki her iki seçeneğin doğruluk veya yanlışlık payı olabilir. Bir kere Behbudi'nin sorgulanması sırasında Beytullah'a gitmek istediğini söylemesi, canını kurtarmak için bir kaçamak cevap olabilir. Ya da tersine gerçekten Behbudi Beytullah'a gitmeyi de niyet etmiş olabilir. Gelelim Buhara emiri ve Karşı hâkiminin suçlamalarına ki Behbudi'nin emirliğe karşı bir gizli plan olduğunu öne sürüyorlar. Varsayalım ki Behbudi'nin Emire karşı bir gizli plan var olsaydı acaba bunun tek başına mı yapardı. Acaba tek başına yapabilir miydi? Çünkü onun en samimi dava arkadaşları Sıddikî, Aynî, Fıtrat, Münevver Kâri ve Ekabir Mahdum ile oğullarının mutlaka haberdar olması gerekirdi.

Behbudi hakkında en sağlam bilgileri kendisinden aldığımız, Behbudi'nin samimi arkadaşı Hacı Muin bu konuda şu fikirleri öne sürer “Behbudi ile arkadaşlarının seyahatlerinin sırrı ve sebepleri hiç kimseye malum olmadı. Bunlar hacca gidiyorlarmış veya bunlar Hindistan'a gidip devrim yapacaklarmış yahut bunlar Bolşeviklerin baskısından kaçmışlarmış gibi laflar söylendi. Benim fikrimce: Bolşevikler yüzünden Türkistan'ın birçok bölgesinde düzensizlikler oldu. Bunlar Moskova'ya gidip merkezi hükümete bildirme ve bazı reformlar yapılmasını istemek için yola çıkmış olabilirler.”²⁵²

Hacı Muin'in bu fikri isabetli olabilir. Çünkü daha önce de böyle düzensizlikler yüz vermiş, Behbudi Moskova ile görüşüp çözmüştü. Diğer bir mesele ise Behbudi ve arkadaşlarının nasıl şehit edilip nereye defnedildiğidir. Bu konuda yine sağlam bilgileri Behbudi'nin “Vasiyetname”²⁵³ adlı eserini şerh eden Hacı Muin'den aktarıyoruz. O, “Vasiyetname” şerhinde şöyle yazar: “ Bu vasiyetname'nin yazılmasından 3-4 gün sonra Karşı şehrinin beyi Behbudi ve arkadaşlarının öldürülmesini emretmiş ve kaldıkları zindanın yanındaki sarayın bahçesinde kendilerine mezarlarını kazdırtmış, Behbudi ve arkadaşları abdest alıp namaz kılmaya hazırlanmışlar. Cellâtlar namaz kılmalarına izin vermeden ilk önce

²⁵¹ Hayıt, s. 595.

²⁵² Şerafeddinov, Hacin Muin ve Seçilmiş Eserleri, s.15.

²⁵³ Behbudi'nin yakalandıktan sonra yazdığı eseridir.

Behbudi'nin seccadedeyken başını kesmişler. Bunu gören arkadaşları Merdan Kul, Muhammed Kulu ve Ahmed Efendiler şahadet getirerek şehit edilmelerini beklemişler. Cellât Behbudi'den sonra onların da birer birer başlarını kesmiş, naaşları kendilerine kazdırılan mezara defnedilmiş, mezarları belli olmasın diye toprak seviyesinde bırakılmıştır.²⁵⁴

Daha sonra Behbudi ve arkadaşlarının katillerini ve mezarlarını bulmak için ciddi çalışmalar yapılmışsa da sonuç vermemiş, Karşı şehrinin hakiminin engeliyle karşılaşmıştır. Her ne kadar yakın zamanlarda genç araştırmacı Nilüfer Namazova, Behbudi ve arkadaşlarının mezarının bulunması ve üzerine heykel dikilmesinden bahsetse de bu konu günümüze kadar aydınlanmış değildir.²⁵⁵

Özet olarak söylemek gerekirse Türkistan'ın milli birliği ve beraberliği için mücadele veren Türkistan ceditçilerinin öncüsü Mahmud Hoca Behbudi 25 Mart 1919 yılında arkadaşlarıyla Semerkant'tan seyahat çıkar 1–2 Nisan tarihlerinde Buhara Emirinin adamları tarafından yakalanır, yaklaşık iki ay sonra Karşı şehrinde şehit edildiği öğrenilir ve 23 Nisan 1919 tarihinde Cedit gazetesi "Mehnetkeşler Tavuşu"nda yayımlanır, Behbudi ve arkadaşlarının meçhul bir şekilde kaybolduğu ilan edilmiş olur.²⁵⁶

---

²⁵⁴ Şerafeddinov vd., Mahmud Hoca Behbudi , s. 254.

²⁵⁵ Kerimov, s. 21.

²⁵⁶ Kerimov, s. 22.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜNEVVER KÂRİ’NİN BİYOGRAFİSİ VE DÜŞÜNCELERİ

3.1. Münevver Kâri’nin Hayatı

Türkistan ceditçilik hareketinin önemli dini ve siyasi liderlerinden ve Taşkent Ceditlerinin öncüsü olarak bilinen Hafız Münevver Kâri 1878 yılında Taşkent’in Şeyhantahur’un Darhan mahallesinde doğdu. Babası Abdurreşid Han medrese müderrisi idi. Annesi Hasiyet Hanım, bilgili ve dindar bir hanımdı. Dini hassasiyetleri yüksek olan ana baba, oğullarına, nurlu anlamına gelen Münevver ismini verdiler. Yedi yaşında babasını kaybeden Münevver Kâri’yi annesi Hasiyet Hanım büyütmüş ve okutmuştur.²⁵⁷

Münevver Kâri’nin diğer kardeşleri Azam Han ve Müslim Han ata mesleği olan müderrislik yaparlar. Taşkent’in Şeyhantahur bölgesinde Hafız Osman’ın yanında Kur’ân-ı Kerim’i hıfzetmiştir. Daha sonra okumak üzere Buhara’ya gitmiş ve orada da ilim tahsil etmeye devam etmiştir. Tefsir, Hadis ilimlerini iyice öğrenen Münevver Kâri mahallesinde imamlık yapmıştır.²⁵⁸

Münevver Kâri, dini ilimlerinin yanı sıra müspet ilimlerle de ilgilenir. Bu çerçevede siyasi, içtimai kitap ve gazeteleri takip eder. Özellikle Ceditçilik Hareketinin öncüsü olan İsmail Bey Gaspıralı’nın Kırım’da çıkarmakta olduğu “Tercüman” gazetesini yakından takip eder. Gazete Münevver Kâri’ye çok tesir eder ve milli duygularını geliştirir.²⁵⁹

Bundan anlaşılan şu ki Münevver Kâri’yi daha çok Türkiyeli, Mısırlı, İranlı düşünürlerin fikirleri yakından etkilemiştir. Nitekim bu dönemde bahsedilen ülkelerde modernist ve reformist hareketler görünmekteydi. Buna örnek olarak Seyyid Cemâleddin Afgani (Afganistan ve İran bölgesinden), Seyid Ahmed Han(Hindistan’dan) Muhammed Abduh (Mısır’dan) gibi yenilikçi ve modernist âlimleri verebiliriz.

İşte bu düşüncelerden etkilenen Münevver Kâri, işgale yüz tutan ana yurdu Türkistan’ı, Ruslaştırma faaliyetleriyle kimliklerini kaybeden halkını, klasik sistemlerle geri kalmış usul-ı kadimden kurtarmaya karar verdi. O, tüm bunların

²⁵⁷ Kasımov, 230.

²⁵⁸ Hayıt, Milli Türkistan Hürriyet Davası, s. 601.

²⁵⁹ Azat Şerafeddinvo, Nemam Ahmedov, Naim Kerimov vd., **Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri**, Taşkent, 2003., s. 7.

ancak ilim, medeniyet ve maneviyatla kurtarılacağına inandı ve 1900 yılında Ceditçilik hareketine katıldı. Çok geçmeden 1901 yılında Taşkent'te ilk cedit okulunu açmış ve faaliyete başlatmıştır²⁶⁰.

Okuma-yazma için yaklaşık 5 yılını klasik medrese sisteminde geçirenler artık iki yılda okuma yazma öğrenirlerdi. Bu faaliyetlere başlayan Münevver Kâri defalarca Çar Hükümeti tarafından ihtar, uyarı ve hatta sürgün edilmekle ilgili tehditler aldı. Tüm bu tehditlere yılmayan Münevver Kâri bu Usul-ı Cedit okullarında okutulmak üzere “Edib-i Evvel”, “Edib-i Sâni”, “Tecvide'l- Kur'an”, “Yer Yüzü” gibi alfabe eserleriyle okulunun alt yapısını oluşturmuştur. Behbudi, onun okulundan övgüyle bahsetmiş ve bu konuda “ Ayna” dergisinde yazılar yazmıştır.²⁶¹

Münevver Kâri'nin yenilikçi faaliyetleri iki döneme ayrılmıştır. Birinci dönem 1905–1907 yılları ve ikinci dönem de Bolşevik Rus İnkılâbı olan 1917 yılı olarak belirtilmiştir. O, bu dönemlerde milletin uyanması için sadece okul açmakla kalmamış, aynı zamanda milletin dünyadaki siyasi ve içtimai gelişmelerden haberdar olması için gazete ve dergilerde çıkartmıştır. Bu çerçevede ilk defa sekiz sayfadan oluşan, dini ve içtimai konuları içeren “Hurşit” ve “Terakki” gazetesini çıkartmıştır. O, daha sonraları daha fazla hizmet verebilmek için arkadaşları Abdullah Avlanî, Ahmed Can Bektemir, Muhammed Can Celil gibi Ceditçilerin adına da ayrı ayrı gazeteler çıkartmıştır. O, bu şekilde birleştirici bir rehber olurken, açtığı okullar ise ilim merkezleri haline gelmiştir.²⁶²

Maalesef bunca faaliyetlerde bulunan Münevver Kâri, Türkistan'ın yakın tarihine kadar, ondan “ Halk Düşmanı”, “İrkçi”, “Yerel Burjuvazi İdeologu”, olarak anılmış, yeni doğmuş neslin kafasına geçmişi kara bir Münevver Kâri yerleştirilmeye çalışılmıştır.

²⁶⁰ Coşkunaslan, s. 119.

²⁶¹ Şerafeddinvo, vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 190.

²⁶² Kasimov, s. 231.

3.2. Münevver Kâri'nin Faaliyetleri

3.2.1. Eğitim ve Sanat Alanındaki Faaliyetleri

İlim, eğitim, siyasetle yakından ilgilenen Münevver Kâri, tiyatro sanatıyla da yakından ilgilenmiştir. O, her ne kadar tiyatro eseri yazmamışsa da birçok tiyatro sahnesinde yer almıştır. Bu alanda ilk defa “Pederkuş” tiyatro oyununda oynadığı rolle ün salmış ve izleyenlerin beğenisini kazanmıştır. Bu konuda ceditçi şair Tevella bir şiirinde şöyle yazmıştır:²⁶³

“Çok aydınlattı yedi âlemi Münevver Kârimiz,
Kördük açıldığında işimiz, etvarımız.
İbret alın, gençler, diye döktü gözünden yaşlar,
Sözünde tahrir edip, bizleri yoku varımız.
Çin gönülden biz işittik, çin açık söylediği sözü,
Bu kadar bidatleri bildik, vay, bizi kararımız.”

Ayrıca O, Türkistan öğrencilerinin yurtdışında eğitim almalarını de şiddetle savunmuş ve bunu gerçekleştirebilmek için “Cemiyeti Hayriye” adlı bir dernek kurmuştur. Bu dernek bundan böyle Türkistan Öğrencilerinin İdil-Ural’a, Azerbaycan’a Türkiye’ye gidip yüksek öğrenim görmelerini sağlamıştır.

O, Türkistan gençlerini çalışmaya teşvik etmiş, tembellikten sakındırmış, muasır medeniyetlere ulaşmanın yegâne çaresi olarak çalışmayı görmüş ve bir şiirinde şöyle seslenmiştir:

Özbek Türkçesi	Türkiye Türkçesi
Yalqovlik Yovimizidir.	Tembellik Düşmanımızdır.
Qozgolingiz, ey o’rtoqlar!	Kıpırdayın ey yoldaşlar!
Keldi bizga ishlash chagi,	Geldi bizim iş çağımız,
Biz Barchamiz yosh ishchimiz,	Biz hepimiz, genç işçimiz,
Ishxonamiz maktab bogi,	İş yerimiz mektep bahçesi,
Turing tezroq ish boshlaylik,	Tez kalkın işe başlayalım,
Yalqovlikni biz tashlaylik!	Tembelliği biz taşıyalım (atalım)!
Ko’kdan bulut yomg’ir sochar,	Gökten bulut yağmur saçar,
Sular oqar, o’tlar o’sar,	Sular akar, otlar çıkar,

²⁶³ Kasimov, s. 233.

Qushlar uchar, oziq izler,	Kuşlar uçar, azık (rıızık) izler
Butun dunya tinmay ishlar,	Bütün dünya dinmeden çalışır,
Siz ham Turing, ey o'rtaqlar,	Siz hem kalkın, ey yoldaşlar,
Yurt obro'sin yoshlar saqlar...	Yurt şerefının gençler saklar,
Tirik bo'lsang, qozgol o'rtoq,	Diri isen kıpırda yoldaş,
Qo'lga ishni tez ol, o'rtoq!	Eline işini tez al yoldaş,
Jannat kabi gozal yurting yiglab,	Cennet gibi güzel yurdun ağlayıp,
Senden ish kutadir.	Senden iş bekler.
Senda ko'rgach ishsizlikni,	Sende gören işsizlikten
Hasrat chekib qon yutadir.	Hasret çekip kan yutar.
Tur o'rningden , och ko'zingni,	Kalk yerinden aç gözünü,
Ayt yovinga so'ng so'zingni,	Söyle düşmana son sözünü,
Nodonlikdir, yalkkovlikdir,	Cahilliktir, tembelliktir,
Yovga qarshi kurashmaslik-	Düşmana karşı, savaşmamak,
Qorqokdiqdir, anqovlkdir.	Korkaklıktır, vurdumduymazlıktır,
Ish qilichin tur,qolga ol!	İş kılıcı, kalk ele al!
Yovga qarshi chindan qozgol!	Düşmana karşı içten kıpırda! ²⁶⁴

3.2.2. Yayın-Basım İle İlgili Faaliyetleri

Münevver Kâri, Cedit fikirlerini Türkistan'a daha iyi yayabilmek için edebiyat ve bası işine de önem verdi.²⁶⁵ Esasen 1917 yılında matbuatla ilgilenmeye başlayan Münevver Kâri çıkarttığı gazete ve dergilerle Özbek Türk basımının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bu konuda ilk adımını 1906 yılında atmış, "Terakki" gazetesini çıkarılmasında kurucu ve yazar olarak yer almış, aynı yılda "Hurşit" gazetesinin kendisi çıkartmıştır. Bununla yetinmeyen Münevver Kâri 1914 yılında "Seda-i Türkistan"ı çıkartmış ve 1917 yılında kendisinin baş yazarlığını yaptığı "Necat" gazetesini çıkarmayı başarmıştır. Aynı yılda Taşkent'te Ahmed Zeki Velidi Togan tarafında çıkartılan "Kengeş" dergisinin muharrirliğini de yapmıştır.²⁶⁶

²⁶⁴ Satım Can Halbaev , **Münevver Kâri, Hatıralarımdan**, Taşkent, 2011., s. 10.

²⁶⁵ Ebubekir Güngör, **Türkistan'da Fikir Akımları**, İstanbul, 2011, s. 109.

²⁶⁶ D.A. Alimov vd., s. 19.

O aynı zamanda bugünkü Özbekistan Milli Üniversitesinin kurucularından biridir. 1918 yılında Münevver Kâri'nin evinde toplanan sekiz Ceditçi Müslüman Halk Dâru'l-Funûn'u açar, Münevver Kâri'yi başkan olarak seçerler. Üniversite üç aşamadan oluşmaktaydı: 1. İleri Aşama (Dâru'l-Muallimin) 2. Orta Aşama, İlk aşamalardan ibaretti. Müslüman Halk Dâru'l-Funûn'unda konuşma yapan Münevver Kâri, Müslümanların yarım asırdan fazla Çarizm'in işkencelerine maruz kaldıklarından bahseder. Bu üniversiteden ve bu gelişmelerden tüm Türkistan halkının bilgilenmesi için 1918 yılında "Halk Dâru'l-Funûn'u" adında bir gazete de yayınmaya başlar. Bu Üniversitede daha önce bahsi geçen büyük Ceditçilerden Abdurrauf Fıtrat dil dersleri, Kemal Şemsi dil dersleri verirken, Rahimov, Abdurrahman İsmailov, Rizaev gibi hocalar, tarih, medeniyet derslerine girerler.²⁶⁷

3.2.3. Siyasi Faaliyetleri

İlk başta ilimle mücadele veren Münevver Kâri daha sonraları aktif olarak siyasete girmiş. Çar hükümetinin acımasız baskılarına karşı faaliyete geçen Münevver Kâri, Çar hükümetinin yıkılması için elinden gelen çabayı göstermiş, Ceditçilerle birlikte Bolşeviklere destek vermiştir. O, 1909 yılında arkadaşları Taş Hoca Tuyoqboev, Nizam Kâri Molla Hüseyinov, Molla Abdullah Avlanî , Beşirullah Esadullah Hocaev'lerin desteğiyle Komak adında Müslüman Hayriye Cemiyetini teşkil eder.²⁶⁸

Ayrıca Münevver Kâri 1901 yılında kurulan ve içinde Abdullah Avlanî , Nizameddin Hocaev, Übeydullah Hocaev gibi ceditçilerin de yer aldığı "Ceditler Tödesi" adlı derneğin başında yer almıştır. Daha sonra 1909 yılında "Cemiyeti Hayriye" adında bir dernek kuran Münevver Kâri, 1913 yılında "Turan" cemiyetini de kurmuştur. Daha sonralar "Turan" kütüphanesi, "Turan" gazetesi ve "Mektep" neşriyatı gibi kütüphane, gazete ve şirketler de kurmuştur.²⁶⁹

Münevver Kâri daha 1913 yılından başlayarak gizli örgütler oluşturmuş, 1916 yılında Rus baskısına karşı halk ayaklanmasında büyük rol oynamıştır. 1916 Mayıs ayında Mahmud Hoca Behbudi'nin evinde toplanarak bağımsızlık hareketini

²⁶⁷ Şerafeddinvo vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri s. 13.

²⁶⁸ Şerafeddinvo vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri s. 14.

²⁶⁹ Kasimov, s. 235.

başlatmıştır. Aynı yılın Temmuz’unda başlayan ayaklanma Rus askerleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Münevver Kâri bu çerçevede 1917 yılında Kette Say Hareketi ile Şura-i İslam üyelerini Taşkent’e bir araya getirir. Münevver Kâri’nin kendisi bu oluşumun başkanı olarak seçilir.²⁷⁰

Bundan sonra az önce bahsi geçen “Şura-i İslâm” örgütünü kuran Münevver Kâri, bu çatı altında 10 Aralık 1917 yılında “Türkistan Millî Muhtariyeti ve 13 Aralık’ta “Alaş Orda Muhtariyetinin” ilan edilmesinde önemli rol oynamıştır. Ancak Ruslar iki muhtariyeti de birden istila ederek kaldırır. Bundan sonra rahat durmayan Münevver Kâri “Şura-i İslam” ve “Ceditçiler” ile birlikte “Türkistan Merkezi Şurasını” oluştururlar.²⁷¹

Türkistan’ın farklı bölgelerinde farklı görevleri ifa eden Münevver Kâri, Sovyetler hükümeti döneminde Taşkent’in Eski Şehir bölgesi milli eğitim müdürlüğünü, Türkistan Hükümeti Yüce Dairesi- Türkistan Merkezi İcra Komitesi- üyeliğini, Maarif Halk Komisyonu üyeliğini, Baş Vakıf Cemiyetinde bölüm müdürlüğü, öğretmenlik ve gazete yazarlığı gibi görevleri ifa etmiştir.²⁷²

Ancak 1919 yılında Sovyetler Hükümetine karşı oluşturulan Asifov’un isyanı Münevver Kâri’nin siyasi hayatını olumsuz etkiler. Bu durumu fırsat bilen Kadimci Ulema Cemiyetinin üyeleri Ceditçilerden öç almaya çalışır ve birçok Ceditçiler katlederler.²⁷³ Buna karşın Münevver Kâri kendi yandaşlarıyla birlikte “Birlik” cemiyetini kurarlar. Bu cemiyetin kurulmasındaki amaç, bilim adamlarını, sıradan vatandaşları birleştirerek bir güç oluşturmaktır. Bu şekilde bir güç haline gelen Ceditçileri 1918 yılında Çar hükümetine karşı devrimcilerin safına geçerler.

Daha sonra anlaşılan şu oldu ki, Çar hükümetinden kurtulmak için Bolşevikçilerin yanına geçen Ceditçiler bir kez daha kaybettiler. Lenin’in “Milletlerin kendi kaderini kendi tayin etme hakları” şiarı boş laf ve aldatmaca olmaktan öteye gidemez. Hak, hukuk ve hürriyet sloganıyla gelen Bolşevikler Çarizm’den daha iyi olamadılar. Kısa bir süre Müslüman Türkistan halkına karşı yine baskı, yine işkence, yine sürgün, yine asimile politikası devam etti.

²⁷⁰ Coşkunaslan, s. 120.

²⁷¹ Azat Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 23.

²⁷² D.A. Alimov vd., s. 27.

²⁷³ Kasimov, s. 234.

Buhara, Kızıl Ordu tarafından işgal edildikten sonra Münevver Kâri Türkistan Şehirleri Merkezi İcra Komitesi tarafından Buhara hükümetine yardımcı olarak gönderilir. Buhara’da Zeki Velidi Togan tarafından kurulan “Türkistan Milli Birliği” hareketine destek verir. Bu hareketin hedefi Türkistan, Buhara ve Harezm’i Komünist rejimin işgalinden kurtarmaktır. Bu durumdan haber alan Sovyet hükümeti Münevver Kâri’yi Taşkent’e çağırır ve 1921 yılında hükümeti düşürme davasından hapse atılır. Kısa bir süre sonra ASSR Merkezi İcra Komitesinin affından yararlanarak hapisten çıkan Münevver Kâri, neden Bolşevik olduğunu şöyle açıklar: “Ben kendi Özbek milletimin menfaati için komünist safına girdim. Milletimin yararına olacak bir diğer parti varsa ona da girebilirim.” Bu şekilde 1920 yılına kadar faaliyetlerine devam ettiren Münevver Kâri 1921 yılında gizli olarak “Türkistan Milli Birliği” hareketinin başkanlığına aday olur. O devamlı demokratik ortam içinde hak aramaya kalkmış, insanları asla şiddete yönlendirmemiştir. İlimle, eğitimle hakkın alınacağına inanmış, “Hak verilmez, alınır” şiarını sürekli dile getirmiştir.²⁷⁴

1925 yılında onun aleyhinde güçlü bir propaganda başlar, onun kişiliği karartılmaya çalışılır. Bu ağır suçlamalara dayanamayan Münevver Kâri ana yurdu Türkistan’ı terk edip Moskova’ya gitmek zorunda kalır. Orda Doğu Halkları üniversitesinde çalışmaya başlar; ancak resmi olarak gönderilmediği için Taşkent’e geri gönderilir. 1928 yılında milliyetçilik suçlanmasından dolayı öğretmenlikten çıkarılır. Bundan sonra Semerkant Şehir Müzesinde ilmi asistan olarak çalışmaya başlar. Daha sonra Taşkent Eski Sanatlar Koruma Komisyonluğuna vekil olarak atanır. Bu işi de devam ettirme imkânı bulamayan Münevver Kâri işsiz kalır. Bu sırada Münevver Kâri evde el dokumaları hazırlayarak geçimini sağlamıştır. Bu arada SSSR Halk Komiserliği, tarihi materyal toplamak için Münevver Kâri’den Ceditçilik hakkındaki fikirlerini yazması ister. Teklifi kabul eden Münevver Kâri “Hatıralarım” adlı eserini yazmaya başlar.²⁷⁵

Eğitim siyasetine devam eden Münevver Kâri gençleri eğitilmek üzere gelişmiş ülkelere gitmesini sağlamış, 1923 yılında yüzden fazla Türkistanlı öğrencinin yurtdışında eğitim aldığı rivayet edilmiştir. Münevver Kâri siyasi

²⁷⁴ D.A. Alimov ad., s. 43.

²⁷⁵ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 165.

faaliyetlerini kuruluşlar üzerinden devam ettirmiştir. Yeri gelmişken bu kurum ve kuruluşlar hakkında ayrıntılı olarak bilgi vermek yararlı olacaktır. Bu kurum kuruluşlar esasen şunlardan ibarettir:²⁷⁶

1. Cedit Mekteplerinin Kurulması,

2. Bu okulların maddi giderlerinin karşılamak için Cemiyet Hayriye Derneğinin kurulması,

3. Usul-ı Kadimcilerin bir araya getirdiği Şura-i Ulema topluluğuna alternatif olarak, Ceditçilerin bir araya gelebildiği Şura-i İslam topluluğunun kurulması (1917—1918)²⁷⁷

4. Komak Topluluğu (1909-1923)

Münevver Kâri “Hatıralarımdan” adlı eserinde bu topluluktan bahsetmektedir. 1909 yılında Münvever Kâri Taşkent’te kendi arkadaşları Taş Hoca Tuyakbayov, Nizam Kâri Molla Hüseyinov, Molla Abdullah Avlanî, Beşirullah Esadullah Hocaev’lerin yardımıyla “Komak” adında Müslüman Hayriye Cemiyeti kurmuşlardır. Topluluk 26 Mayıs 1909 yılında mahalli Rus memuriyeti tarafından onaylanır. Eğitim ve öğretimle ilgilenen kurumlara yardım etmeyi temel hedefleri olarak belirlemişlerdir.²⁷⁸

5. “Türkistan” adında bir matbaanın kurulması,

6. “Çağatay Gürüangi” (Encümen)

Çağatay Gürüangi, Özbekistan’da oluşturulmuş ilk edebi encümenidir. Özbekistan yazarları 1934 yılı Sovyet hâkimiyeti tarafından oluşturulmuş yazarlar birliği ile birleştirilene kadar birkaç cemiyet kurmuşlar ki 1919 yılında kurulan “Çağatay Gürüangi” onlardan bir tanesidir. Sovyet dönemi Özbek edebiyatı tarihi içinde yazılan, propaganda yapan bütün eser ve makaleler “Çağatay Gürüangi” tarafından yazılmıştır. Encümenin esas hedefi Çağatay dönemi edebiyatını (Özbek Türkçesini) yaşatmak, onu diğer yabancı dillerden arındırmaktır. Abdurrauf Fitrat, Abdülhamit Çolpan encümenin kurulması ve yaşatılmasında başrolü

²⁷⁶ D.A. Alimov vd., s. 40

²⁷⁷ Hayıt, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, s. 301.

²⁷⁸ Şerafeddinov vd., Münvever Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 14.

oynamışlardır.²⁷⁹ “Milli, medeni muhtariyet” sözlerini şiarları haline getiren encümen Ruslar tarafından dağıtılmıştır.²⁸⁰

7. Türkistan Muhtariyeti

Türkistan Muhtariyetinin ilan edilmesi konusunda yine sağlam kaynağımız hiç şüphesiz Münevver Kâri'nin bu konudaki hatıralarıdır. Münevver Kâri “Makaleler, Nutuklar, Hatıralar” eserinde konuyla ilgili şu bilgileri verir:

“Şubat İnkılâbına kadar Türkistan ceditleri arasında gerçekleşmiş olan medeni oluşumlar şu topluluklardan ibaretti: “Muallimler Cemiyeti”, “Cemiyeti İmdadiye”, “Turan”, “Harbiye İşçileri”, “Turan Sanayi Nafise Cemiyeti” ve “Gap” meclisleri. Bu cemiyetlerin hiçbiri siyasete yanaşmamıştı. Medeniyet ve siyaset inkılâbı gerçekleşene kadar bu Türkistan'da muhtariyet kurma gibi bir düşünce yoktu. Halkın bütün arzusu Rusya'da bir cumhuriyetin kurulması ve bu sayede halkların üzerindeki milli ve dini istibdatların kaldırılması, okulların açılması ve en sevdikleri şiarları “Özgürlük, Eşitlik ve Adalet” içinde Avrupalılar gibi yaşamaktı. Şubat İnkılâbının gerçekleşmesinden sonra Avrupalılarla birlikte birkaç defa kurultay yapıldı.

Medeni yardım maksadıyla gelen Avrupalı aydınlar Kafkas ve Tataristan ve Türkistanlılarla birkaç sohbet yaptılar. İşte bu sohbetlerden etkilenen yerel Türkistan aydınları, özerklik, muhtariyet, cumhuriyet gibi özgürlük kavramlarından bahsetmeye başladılar. Nihayet bu konu Türkistan Müslümanları birinci kurultayına götürüldü. Çok tartışma ve çekişmelerden sonra Türkistan Muhtariyeti ilan edildi. Ancak ben de dâhil bu kararın olumlu sonuçlanamayacağını düşünenler az değildi.²⁸¹

Şubat İnkılâbı yıkılınca yerli aydınlar Türkistan Müslümanları kurultayının aldığı kararını göz önünde bulundurarak böyle bir talepte bulundular. Talep Uchreditelnoe Sobranie tarafından kabul edilirse Avrupa sistemi sosyalist bir cumhuriyet kurmayı tercih ederlerdi. Tıpkı yerli halkın düşündüğü gibi sosyalist sistemi Menşevikler de destekliyor ve buna teşvik ediyorlardı.

Nihayet kurultay yapıldı ve malum muhtariyet ilan edildi. Ben şahsen bu muhtariyete karşıydım. Çünkü yerli halkın muhtariyet ilan etme zamanı gelmemişti.

²⁷⁹ Hayıt, s. 606.

²⁸⁰ Ülkü, s. 19.

²⁸¹ D.A. Alimov vd., s. 411.

Menşevikler, Bolşeviklere üstünlük sağlamak için yerli halkı silahlandırarak devletin başında kendilerinin kalmalarını planlamışlardı. Bunun sonuncunun kötü olacağı zaten görünmekteydi. Gerçekten de bu muhtariyet kanlı olaylara sebep oldu. Bu muhtariyet sebebiyle Taşkent'te gerçekleştirilen gösterişler de kanlı bir şekilde bastırıldı.”²⁸²

8. Türkistan Ülke Tiyatro Grubunun Kurulması,
9. Birlik Cemiyeti(1920-1923)

Ocak olayları sebebiyle Ulemalar Cemiyet kısmi bir üstünlük sağlamış ve imkânları Ceditçilerin aleyhinde kullanmaya başlamıştır. Böyle bir durumla karşı karşıya kalan Ceditçiler Bolşeviklerle antlaşma yapar ve demokrat olduğunu düşündükleri Bolşevikleri desteklerler. Bundan böyle Ceditçiler daha çok söz sahibi olmak ve daha güçlü olmak için ”Birlik” cemiyetini kurarlar. Mustafa Suphi başkan olarak seçilmiştir. Münevver Kâri cemiyetin hedefini gençleri Bolşevikler safına çekme olarak kaydetmiştir.²⁸³

Yaklaşık 2–3 yıl faaliyet gösteren cemiyet daha sonra kendiliğinden dağılı vermiştir. Daha sonraları zaten böyle bir cemiyete gerek kalmadığı sonucuna varılmıştır.

10. İttihad-ı Terakki (191-1920)

Münevver Kâri bu cemiyetin kuruluş amacını ”Hatıralarımdan” adlı eserinde şöyle maddeler çerçevesinde açıklamıştır:

1. Gençleri Ceditçiliğe celp ediş,
2. Ulemalar ile Mücadele,
3. Aklar (isyancıları) bulunması ve hükümete teslim edilmesi
4. Okul işlerini düzene sokmak,
5. Türk savaş esirlerine yardım etme ve onları çalıştırılmak üzere okullara yerleştirme.

Yine Münevver Kâri bu cemiyetini dağılışını da şu sebeplere bağlamıştır:

1. Üyelerin arasındaki düzenin sarsılması,
2. Türkiye'nin mağlubiyete uğraması sebebiyle İttihad-ı Terakki liderlerinin görevlerinden alınması,

²⁸² Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 145.

²⁸³ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 132.

3. Maddi imkânlarının olmaması,

4. Cemiyet üyelerinin, cemiyet başkanlığına güvensizlik duymaya başlaması.²⁸⁴

11. İttihad-ı Milli (1921–1925)

“Ocak olayı sonrasında yerli aydınların bir kısmı Sovyet hükümetinin yaşayacağına inanmış ve Türkistan halkının cehaletten, esaretten kurtulmasının yegâne yolu olarak komünistlerle işbirliği yapmakla mümkün olacağı fikrine varmış, başka herhangi bir teşkilata gerek kalmadığı fikrine varmışlardı. İttihadı Terakki ve ondan sonra oluşturulan ”Birlik” cemiyetinin çalışacak kişi bulamaması ve daha sonra dağılmasının sebebi budur.

Yerli aydınların arasında daha bir fikir oluşmadan önce da ayrı bir oluşum kurma çabaları da bulunmaktaydı. İşte bu topluluğunun başında Sedir Han ve bir kaç Türk zabiti de bulunmaktaydı. Bu topluluğun yöneticileri benim komünistlere katılmamdan dolayı birkaç kere sövmüş ve yeni bir teşkilatın kurulmasına katılmamı istemişlerdi. Ben ise o zamanda komünistlerin içinde iyi bir şekilde çalışmaya başlamıştım.²⁸⁵ Onlara cevaben şöyle dedim: Eğer beni milliyetçi veya halkçı dersiniz ben millet ve halkımın menfaatini bu komünistlikte olduğunu söylerim. Milletimin daha çıkarını burada görmekteyim. İşte bundan dolayı komünist oldum. Bunun için başka bir teşkilatı gereksiz görürüm.” dediğimi hatırlamaktayım.²⁸⁶

İttihad-ı Milli cemiyetinin ne zaman ve nasıl kurulduğuna gelince, ben hapisteyken ve hapisten sonra farklı kişilerden topladığım bilgilere göre İttihadı Terakki ve Birlik cemiyeti dağılınca bizden ayrı toplulukları yöneticileri ve biz 8. Kurultayda ”Milli Grup” oluşturarak Kazakolar ile mücadele verirken bizim haberimiz olmadan “İttihad-ı Milli” cemiyeti kurulmuş.²⁸⁷

Başında Mehmet Bek, Süleyman Sami ve Sedir Han’ın olduğu cemiyetin tüzüğü de İttihadı Terakki’nin eski tüzüğü kabul edilmiş, sadece isim değişikliği yapılmış, 8. kurultaya katılan bütün vekiller ve hatta Risqulov cemiyetin üyesi olarak gösterilmiş. Buhara’da cemiyetin şubesi açılması konusunda bize haber verildi. Biz de cemiyetin merkezini Buhara’ya getirilmesini istedik. İsteğimiz Mehmet Bek,

²⁸⁴ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 139.

²⁸⁵ Ülkü, s. 19.

²⁸⁶ D.A. Alimov vd., s. 33.

²⁸⁷ Ülkü, s. 29

Süleyman Sami beyler kabul etse de Sedir Han'ın muhalefet etmesiyle bir sonuca varılmamıştır. Bu ihtilaf sebebiyle Mehmet Bek, Süleyman Sami beyler cemiyetten ayrılmış, cemiyetin başında kalan Sedir Han Basmacılar hareketi ile işbirliği içine girmiştir. Başlangıçta başında Türkler bulunuyorlardı. Ancak daha sonra Türkler de cemiyetten ayrılmış. Sedir Han kaçak olarak İran gibi yerlere gitmiştir.²⁸⁸

Kısacası "İttihad-ı Milli" cemiyetinin belli bir plan ve programı olmamıştır. Yukarıda bahsedildiği gibi cemiyetin tüzüğü bunundan önceki "İttihad-ı Terakki" cemiyetinin tüzüğünün değiştirilmiş şekli ibaretti. İsmi neden İttihad-ı Milli konulduğunu önceleri çok merak etmemiştim. Ancak şu aşağıdaki nedenlerden dolayı İttihadı Milli konulmuş olabilir:²⁸⁹

1. Sekizinci Kurultaya katılan vekiller "Milli Grup" teşkilatını oluşturmuşlardı. Bu kurultayda katılan bütün vekillerin ismi de "İttihadı Milli"de üye olarak gösterildiğine göre bundan esinlemiş olma ihtimali var.

2. Sedir Han dindar birisiydi. Bundan dolayı Türkistan'daki Özbek, Türkmen, Kazak, Tacik gibi kavimleri "İttihadı Milli" adı altında bir getirmeyi düşünmüş olabilir.

3. Mehmet Bek Osmanlı'nın Türkistan'daki temsilcisiydi. Mehmet Bey'in Türkiye topraklarında yaşayan tüm kavimlere Osmanlı tabası deniliyor, Osmanlı devleti deniliyor, milliyetçi ve Turancılığı sevmiyorum dediğini duymuştum. Mehmet Bek bunun benzerini Türkistan için de gerçekleştirmek için "İttihadı Milli" koymuş olabilir.

Elbette ki "İttihad-ı Milli" cemiyetini "İttihadı Terakki" cemiyeti gibi eskiliklere ve müsamereciliğe karşı mücadele vermiş bir terakkiperverler cemiyeti diyemeyiz. Cemiyette farklı fikirlerden birer temsilci bulmak mümkündü. Terakkiperver, ulema, esnaf gibi zümrelerin içinde barındırdığı bu cemiyete aksi inkılâpçılar cemiyeti de diyemeyiz.²⁹⁰

12. Buhara Halk Cumhuriyeti

Münevver Kâri " Hatıralarımdan" adlı eserinde Buhara Halk Cumhuriyeti konusunda şöyle yazar: Biz Türkistan ve akraba devletler büyükleri olarak "Bakü

²⁸⁸ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri ,s. 138.

²⁸⁹ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 142.

²⁹⁰ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri,s. 143.

Şark Halkları Kurultayındayken Genç Buharalılar tarafından Buhara Emirliği düşürülür. Emir Buhara'yı terk edip kaçar. Bu dönemde Buhara'da gruplaşmalar çoktu. Bazen biri galip diğeri mağlup olarak konum değiştiriliyordu. Mağlup grup Buhara'yı terk edip Harezmi gibi ülkelere gider ve bunu "İftiharlı Hicret" olarak görürdü.

Yine Münevver Kâri'nin anlattığına göre 1920 yılında Buhara Köşkü önündeki meydana Ekim Devrimi şerefine büyük bir miting düzenlenir. Mitingde Merkezi Moskova Vekili (Kuybishev) söz alır Moskova'nın Buhara Halk Cumhuriyetini tanıdığını ilan eder. Ondan sonra söz alan Mirza Kâri Muhiddinov miting yapılan meydanın ismini "Buhara Müstakillik Meydanı" olarak ilan eder. Ardından Feyzullah Hocaev Ekim Bayramı ve Buhara Müstakillliğini kutlar.²⁹¹

Artık Genç Buharalılar sürekli özgürlük ve bağımsızlıktan bahsederler ve bunun gerçekleşmesi için çalışırlar.

3.3. Münevver Kâri'nin Eserleri

3.3.1. Hatıralarımdan

Bu eser, SSSR talebi üzerine Özbek Türklerinin manevi atası sayılan hürmetli Münevver Kâri hapisteyken tarafından yazılmış, içinde önemli konuları barındıran bir kitaptır. Bu eserde genel olarak yirmi yıla yakın devam eden "Milli Özgürlük ve İstiklal" için mücadeleler, "İttihad-ı Terakki", "Milli-ı İttihat", "Milli istiklal" gibi konuları içinde barındırmaktadır.²⁹²

"Hatıralarımdan" eserin birinci bölümünde Ceditçilik hareketinin ortaya çıkışı ve 1917 Ekim devrimine kadarki süreci ele almaktadır. İkinci bölümünde ise 1917-1929 yılları arasındaki dönemden bahsetmektedir. Münevver Kâri'nin "Hatıralarımdan" adlı eserinde ceditçiler hareketinin Sovyetler dönemindeki mücadelesi hakkında şuana kadar bilinmeyen belge ve gerçekler yer almaktadır. Bu belgeler Kasım 1929- Eylül 1930 tarihlerinde yazarın hapishanede bulunduğu sırada katliamla suçlanması için ele alınmıştır. Münevver Kâri de derhal var olan hakikatleri yazmaya başlar. Münevver Kâri bu hatıralarını yazarken sırrın aşikârı,

²⁹¹ D.A. Alimov, s. 91.

²⁹² Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 126.

dostları giriftarı olarak anlaşılmması da vurgulamaktadır. O, Rus istibdadından kimsenin emin olmadığını farkına varmış, başka bir deyişle bu hatıralarını yazmaya mecbur tutulmuştur.²⁹³

Münevver Kâri, ceditçiler hakkındaki fikirlerini yazarken diğeri mahpus arkadaşlarından doğru bir şekilde fikirlerini yazmalarını tavsiye etmiştir. O, bu konuda şöyle yazar:“Onlara benim yolumdan gitmeleri için çağrı yaptım”. Münevver Kâri’nin tutuklanmadan iki ay evvel de ceditler teşkilatı hakkındaki bilgileri topladığı, bunun için köy, kasabalara gittiği de aktarılmaktadır.²⁹⁴

3.3.2. Edib-i Evvel

Münevver Kâri’nin Taşkent’te kurduğu cedit okulunda okutturmak üzere 1907 yılında yazdığı bu eser, ilkokul öğrencilerine harfleri, harflerin seslerini, yazılış şekillerini öğretmesini hedeflemiştir. 1907 yılında yazılan ve basılan eser elimizde bulunmamaktadır.²⁹⁵

3.3.3. Edibu’s- Sâni

Bu eser ise Münevver Kâri’nin “Edib-i Evvel” adlı eserinden sonra yine 1907 yılında ortaöğretim öğrencileri için hazırladığı bir eseridir. Besmele ve salâvatla başlanan bu eser sırasıyla ilim, ahlak, öğüt, doğru, yalan, terbiye, israf, okul, okuma-yazma, ana-baba, gün, ay, mevsim, yıl, merhamet, cömertlik, cimrilik, coğrafya, hava, bulut ve su gibi ilmi, fenni, ahlaki konuları içinde barındırmaktadır. 1901 yılında Taşkent’e eski Arap harfleriyle Özbek Türkçesinde basılan eser, 1980 sonrasında defalarca kiril karakterleriyle modern Özbek Türkçesinde neşredilmiş ve 2003–2004 yılları arasında Taşkent Maneviyat yayımları tarafından seçilmiş toplu eserler adı altında Latin karakterleri neşredilmiştir. Eserin Kiril ve Latin karakteriyle basılmış hali elimizin altında bulunmaktadır.

3.3.4. Usul-ı Hesap

Bu eseri Münevver Kâri, 1911 yılında cedit okullarında matematiği öğretmek üzere yazmıştır.²⁹⁶ Yaptığımız araştırmalar çerçevesinde esere ulaşamadık.

²⁹³ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s.188.

²⁹⁴ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s.189.

²⁹⁵ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s.189.

²⁹⁶ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 91.

3.3.5. Tecvide'l- Kur'an

Adından da anlaşılacağı üzere, Münevver Kâri'nin Kur'an-ı Kerim'i düzgün okunması, harflerin çıkış noktalarının öğretilmesi için 1911 yılında cedit okulları için hazırladığı diğer bir eseridir.²⁹⁷ Eserin aslı elimizde bulunmaktadır.

3.3.6. Tarihi Kavmi Türk

Münevver Kâri'nin, Türkistan Müslüman halkının çocuklarına kendi tarihleri olan Türk kavmi tarihini öğretmek üzere 1911 yılında yazdığı bir eserdir. Günümüzde Münevver Kâri'nin seçilmiş eserleri içinde bulunmayan esere ulaşamadık.²⁹⁸

3.3.7. Tarihi Enbiya

Münevver Kâri bu eserini 1912 yılında usul-ı cedit okullarında okuyan öğrencilere peygamberler tarihi ders kitabı olarak hazırlamıştır.²⁹⁹ Günümüzde eserin baskısı bulunmamaktadır.

3.3.8. Tarihi İslâmiye

Münevver Kâri bu eserini 1912 yılında cedit okullarında okuyan öğrencilere İslam Tarihini anlatmak üzere kaleme almıştır.³⁰⁰ Araştırma sürecinde bu esere ulaşamadık.

3.3.9. Dahrunnecat

Münevver Kâri bu eseri 1912 Kazan'da yazmıştır. Ancak eser Münevver Kâri'nin bu eserine ulaşamadık.

3.3.10. Sabzazar

Münevver Kâri bu eserini 1913 yılında Taşkent'te yazmıştır.³⁰¹

²⁹⁷ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 92.

²⁹⁸ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 93.

²⁹⁹ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 93.

³⁰⁰ Kasimov, s. 231.

³⁰¹ Kasimov, s. 232.

3.3.11.Yer Yüzü

Bu eser Münevver Kâri'nin 1917 yılında Taşkent'te ilköğretim 3-4 sınıf öğrencileri için Türkistan şivesiyle hazırladığı coğrafik konuları içeren bir eserdir. Kitabın içeriğini genel olarak dünya ülkelerinin haritası, nüfus bilgileri, coğrafyası, denizleri, dağları, adaları, suyu ve hava şartları oluşturmaktadır³⁰². Eserin Kiril ve Latin karakteriyle basılmış hali elimizin altında bulunmaktadır.

3.3.12. Müslümanlık

Münevver Kâri 1912 yılında ilk defa Taşkent'te usul-ı cedit okulunu açtığında bu okulda din eğitimi ve ilmi hal bilgisi olarak "Müslümanlık" adlı eserini kaleme almış, aynı yılda bu eseri bastırılmış ve ilkokul öğrencilerine ders vermeye başlamıştır. İslam, iman, tevhit, Enbiya, kitap, kıyamet, sırat köprüsü, cennet, cehennem, kader, sahabe, Emeviler ve Abbasiler gibi önemli konular kitabın içeriğini oluşturmaktadır.³⁰³ 2004 yılında Mâverâünnehir yayınları tarafından Latin karakterleriyle Taşkent'te yayınlanan eser elimizde bulunmaktadır.

3.3.13. Bediî Eserler

Münevver Kâri, Şiirler ve hikayelerden oluşan bu edebi kitabını 1915 yılında yazmıştır. Arzu, güz, kış, tembellik, çalışkanlık, himmetlilik gibi konu oluşlardan oluşan şiir ve hikâyeler risalenin içeriğini oluşturmaktadır.³⁰⁴ 2003 yılında Kiril karakterleriyle neşredilen risale elimizde bulunmaktadır.

3.4. Münevver Kâri'nin Makaleleri

Münevver Kâri'nin 1906–1927 Yılları Arasında Farklı Gazete ve Dergilerde Yayınladığı Makaleleri³⁰⁵

³⁰² Kasimov, s. 63.

³⁰³ Münevver Kâri, **Müslümanlık**, Mâverâünnehir Yayınları, Taşkent, 2004, s. 2.

³⁰⁴ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s., 34.

³⁰⁵ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 30.

Sayı	Makalenin Adı	Makalenin Konusu	Yayın Tarihi
1	Nikâh Hakkında	İslami Evlenmeler	Terakkiyat, 1906
2	Bizim Cehalet, Cehli Mürekkep	Toplumdaki Cahillik	Terakkiyat, 1906
3	Sebebi Tertip	Cedit Okulları	Tüccar, 1907
4	Taşkent'te Müslüman Cemiyeti	Dernekleri Anlatır	Semerkant, 1913
5	Cemiyetler Kandey Kurulur?	Dernek Kurma Yolu	Sd. Türkistan, 1914
6	Turan Topluluğunun Açılışı.	Turan Topluluğu	T.V.Gazeti, 1914
7	Makbul Kurbanlar	Hürriyet İçin Kurban Verme Konusu.	Necat, 1917.
8	Şûra-i İslam Kararnamesi	Kararname	Necat, 1917
9	Hitabnâme	Çağırıda Bulunma	İştirakiyun, 1919
10	Türkistan'da Vakıf İşleri	Vakıf İşleri	Hakikat, 1922
11	Türkistan Gençlerine Hitap	Hitabe	Türkistan, 1923
12	Neşri Maarif Topluluğu	İlim Yayma Top.	Türkistan, 1923
13	Arıza (Hapisteki Durumundan)	Şikâyet Etme	1930
14	Hatıralar	Hatıralar	1929
15	Yanvar Vakası ve "Birlik"	Ulemanın Güçlenmesi	Y.Y
16	Şark Kurultayı ve Enver Paşa	Bakü'daki Kurul.	Y.Y
17	Buhara Vakaları	Buhara Hanlığının Yıkılması	1929
18	İttihadı Terakki Azaları	İttihadı Terakki	1929
19	Birlik Cemiyeti Azaları	Birlik Topluluğ	1929
20	İttihadı Millinin Azaları	İttihadı Milli	1929
21	Teşkilatların Kuruluşu	Teşkilatlanma	1929
22	İttihadı Milli ve Teşekkülü	İttihadı Milli	1931
23	Türkistan Hükümetinin Kuruluşu	T. Muhtariyeti	1930
24	Nemangan Teşkilatına Tavsiye	Nemangan Teşkilatı	1930
25	Taşkent ve Nemangan Teşkilatı	Tanıtımı	1930
26	Pamuk Hakkında	Pamuk Üretimi	1930
27	Opizisyonluktan Aksî İnkılâpçılığa	Devrim Karşıtıçılığı	1930
28	Siyasi İdareye Sözümler	Tavsiyeleri	1930
29	Büyük Kampanya Karşısına Karanlık Ev Sohbetleri	Gizli Mücadele Günleri	1930

30	Afganistan Konsülü İle Görüşmem	Afganistan'a Giriş Konusunda	1930
31	Musa Cârullah Hakkında	Onun Hayatı	1930
32	Abdullah Muradi Hakkında	Onun Hayatı	1930
33	Taviev ve Mennan Ramzi Hakkında	Hayatları, faaliyetleri	1930
34	Moskova'ya Gidişim	Hicreti	1930
35	Nemangalıklar Topluluğu	Negmangan Derneği	1930
36	Murat Hoca ile Görüşmem	Görüşme	1930

3.5. Münevver Kâri'nin Düşünceleri

3.5.1. Sebebi Tertip

Münevver Kâri, “Sebebi Tertip” adlı makalesinde usul-ı cedit yöntemi ve hareketi hakkındaki düşünceleri dile getirerek bu yöntemin basit ve kolaylığı hakkında bilgi verir ve şöyle açıklar:

“Çocuklara yazı öğretmek için usul-ı savtiyenin ne kadar kolay bir yöntem olduğu yıllardır tecrübe görmüş, bütün İslam vilayetlerinin mektep ve medresesi bu yöntemle süslenmiştir. 1902–1903 yılları arasında bizim Türkistan vilayetinde birçok öğretmenimiz kendi rızasıyla bu yöntemle ders vermekteler. Ne yazık ki bu gayretli öğretmenlerimizin hareketi daha ileri gidemedi. Çok geçmeden bu yöntemi terk ederek klasik yöntemi uygulamaya yöneldiler. Bunun sebebi nedir? Uygulanan bütün İslami mekteplerde etki eden bu yöntem Türkistan mekteplerine mi etki edemedi? Hayır efendim. Elbette etki ederdi. Bu Türkistan Müslümanlarının ilerlemesinde çok önemli rol oynardı.

Öğretmenlerimizin bu yöntemden vazgeçmelerinin birinci nedeni öğretmenlerimizin bu yöntemi bilmemeleridir. İkinci sebep ise Türkistan Türkçesinde basılmış kitapçıklara sahip olmamalarıydı. Bu sebeplerden dolayı değerli öğretmenlerimiz bu yöntemden vazgeçmelerinde haklıydılar. Bir de Türkistan halkının zannınca usul-ı savtiye, İbrahim Hakkı'nın “ Akaid” manzumesi ile “Kur'ân Oku Güzelce” şiarının çokça zikredildiği Tatarca bir manzumedan ibaretti. O risalelerin kendi lehçelerinde olmadığı, belki çocukların bunu doğru anlamadığı, öğretmenlerin de doğru bilmemesi de sebeplerindendir. İşte bu sebepler usul-ı savtiyeden yararlanmanın önünde elbette ki bir engeldir.

Şimdi o dönemler geçti. Artık kendi içimizden usul- savtiye bilen adamlarımız çıktı. İstanbul, Kazan, Mısır'dan gelen öğretmenler, usul-ı savtiyeyi Türkistan öğretmenlerine çok iyi öğrettiler. Artık öğretmenlerimiz usul-ı savtiyeyi kendi harflerin seslerini, harflerin çıkış şekillerini, söyleme ve yazmasını öğretmekteler. Bu yöneme göre tarih, coğrafya, matematik, dini bilgiler dersler vermekte ve yeniden bu yöneme geri dönmekteler. Artık Türkistan mekteplerinde bir sıkıntı varsa o da kitap sıkıntısıdır. Kendi lehçelerinde yeni ses yönetimiyle yazılmış, eserlerin bulunmamasıdır. Kendim de bu sıkıntıyı yaşamaktayım. Tatar lehçesinde yazılan eserleri tercüme ederek ders vermekteyim. Her işe en baştan başlamak gerekir usulünce ben de usul-ı savtiye eserlerinin elifbasından tercümeyle başladım ve “Edib-i Evvel” adlı eserimi yazdım.³⁰⁶

Münevver Kâri, bu yöntemi çocukların harfleri ve harflerin seslerini kolay çıkması için yardımcı olacağını düşünür. Bu yöntemle dini ve fenni ilimlerin öğretilmesini savunur. Bu konuda kendisini örnek vererek yıllarca eski yöntemle okuduğunu ve çok zorluklar çektiğini dile getirir. Ayrıca O, bu yöntemle bir sonraki neslin daha çabuk ve kolay okuma yazma öğrenmesini hedeflemiştir.

3.5.2. Neşri Maarif

Cehaletin yerini bilginin alması için emek harcayan Münevver Kâri ilerleyen ülkelerin âlim, tüccar ve sıradan halklarından örnekler vererek bu konudaki düşüncelerini şöyle açıklar:

“Medeni memleketlerinin her birinde maarif ve medeniyet işlerini âdet olarak halkın kendisi uygulamaktadır. Hükümet ise yalnız kılavuzluk ve yardımcılık görevini yapar. Bu sebepten dolayı gelişmiş milletler kendi aralarında ilmi, fenni, edebi ve sosyo- kültürel cemiyetler kurar, hükümetin rehberliği ve halkın yardımı yanı sıra maarif ve medeniyet seviyelerini yükseltirler. Dünyanın en medeni memleketine bakarsak orada maarif ve medeniyet toplulukları en ileri seviyede olduğunu görürüz. Bu ülkelerde devlet büyükleri bile resmi işleri dışındaki boş saatlerinde maarif ve medeniyet topluluklarına katılır, halkla görüşür, vicdani vazifelerini ifa ederler.

³⁰⁶ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 95-96.

İşte bu devlet adamlarının hizmetleri, faaliyetleri ve davranışlarıyla genel olarak halkın desteğini kazanırlar. İşte bu yollarla Avrupa ve Amerika halkları göğe çıkar, denizde yüzer, iletişim aletlerini geliştirir ve böylece medeniyete ulaşırlar. Şimdi biraz kendi tarihimize bakalım. Bir zamanlar Avrupa vahşiyken biz medeni idik. Avrupa papazları kendi aralarında (İsa göğe cismen uçtu mu, Ruhun uçtu mu) gibi dini tartışma ve nizalarla boğuşurken, Osmanlı Türkleri İstanbul'u fethetmekle, Türkistan Türkleri medrese, rasathane açmak gibi medeni işlerle meşguldüler.

Sonradan Avrupa halkı maarif ve medeniyetle meşgul oldular ve bu seviyeye ulaştılar. Biz ise düştük, yattık ve bu hale geldik. Bugüne kadar Avrupa halkı uzaya çıkarken biz hala saç, sakal nizalarıyla, Avrupalılar deniz üstünde gezerken biz hala uzun veya kısa giyim tartışmalarıyla, bütün Avrupa şehirleri elektrikle ısıtılır ve aydınlanırken biz hala okullarımızda coğrafya-tabiat dersleri okutulsun mu? Okutulmasın mı tartışmalarıyla gün geçirmekteyiz.

20. asır başlarından itibaren bizde de maarif ve medeniyet sözlerini ağzına alan, yükselme ve kalkınmanın gerekli olduğunu yazan, bunu toplantılarda söz konusu eden kişiler çıkmaya başladı ve bilfiil yeni usul okulları (usul-ı cedit) açılmaya başladı. Gazeteler çıkarıldı, dernekler kuruldu, ilim yayma toplulukları oluşturuldu. Ancak Çar hükümeti bu işlere pek hoşgörülü davranmadı. Bir taraftan açılan bu kurumlar diğer taraftan kapatıldı. Durum böyle olsa da dönemin sebatkâr gençleri kendi hedeflerinden vazgeçmediler. Hükümet bir gazeteyi kapattı mı aynı gazeteyi ikinci isimde çıkarttılar. İkinci gazete kapatılınca üçüncü isimde çıkartmaya başladılar. Cemiyet ve okullar için aynı yolu izlediler. Bir okul kapatılınca ikincisini açtılar, bir dernek kısıtlanırsa ikinci derneği güçlendirdiler. Hükümetin kıskaç altına almasından, sıkıştırmasından ümitsizleşmediler.

İşte bu yukarıda saydığımız ve bugüne kadar yapılmış olan milli ve medeni işlerin hepsi hükümet öğretmenleri tarafından değil cemiyet okulları tarafından yapılmıştır. O dönemdeki hükümet öğretmenleri belki de böyle faaliyetlerin yapılmasından yana değillerdi. Hatta karşı çıkarlardı. Cedit okulları ve öğretmenleri kıskaç altına alınmış, halkın iradesi ve seviyesi hiç dikkate alınmamıştır. Bizim öğretmenler de inkılâptan sonra devlet işlerine girdiler ve halktan uzaklaştılar. İşte bizim en büyük yanlışımız buradadır. Türkistan'ın geleceği, Türkistan'ın kurtuluşu yalnız maarif ve terakkide ise bütün halkın neşri maarif toplulukları etrafında

toplanmasına bağlıdır. Bu durumda biz medeni milletler içine girer ve kendi hukukumuzda erişiriz.”³⁰⁷

3.5.3. Bizim Cehalet, Cehli Mürekkep

Münevver Kâri Türkistan halkının içindeki cehaletten son derece yakınmakta ve onu en büyük düşman olarak görmektedir. Bu konudaki fikirlerini seçilmiş eserlerinin “Nutuk ve Makaleler” kısmında Bizim Cehalet, Cehli-i Mürekkep” başlığı altında şöyle zikretmektedir:

“Her Milletin mektep ve medresesi olduğu gibi ‘her ne kadar düzensiz ve usulsüz olsa bile bizim de mektep ve medresemiz yok diyecek kadar az değildir. Her milletin kendi çocuklarının eğitim ve terbiyesi için gösterdiği gayret ve ilgiyi biz de kendi masum evlatlarımız için göstermeliyiz. Onların cehalet ve gaflet zulmü altında kalmalarından hiç razı değiliz. Elllerinden geldiğince evlatlarının terbiyesi için hiç kusur göstermeyen büyük zatlarımız da bulunmaktadır.

Bazı değerli insanlarımız da vardır ki çocuklarının ellerinden tutarak okula götürürler ve öğretmene şöyle derler: Efendim, şu oğlumun eti sizin, kemiği benim, bir yolunu bulup biran evvel gelir-gider hesaplarını tutabilecek duruma getir. “Eşeğine yaraşa düşeyi” diyen Özbek deyimine muallimlerimizin çoğu talim ve terbiyeden habersizlerdi. Belki de terbiye etmenin kurallarını bilemezler. Çocuğun iki senede dini bilgilerini öğrenmesi gerekirken dört yılının hece usulü ile din ve dünya için faydası olmayan, Fuzuli, Nevai, Hafız ve Bedil’in müşkül manzume kitaplarıyla geçirirler.

Ey vatandaşlar! Dikkati nazarla bakın! Bir çocuğu okula göndermekten maksat dini ihtiyaçlarımız olan kıraat ilmi, itikat meseleleri, farz, vacip, sünnet, müstahap, haram, mekruh, namaz, oruç, zekât ile birlikte dünyevi zaruretimiz olan matematik, coğrafya, tarih, özellikle “İslam Tarihi” gibi yararlı ilimleri öğretmek olduğu halde, cahil mollaların “ Talimi Filanı, Kaşı Kara, Kara Gözü, Kara Yüzü, Ah Sözü Şirin” diyerek çocukların ahlaklarını bozmada birinci derece sebep olan kitap ve manzumeleri okutmuşlardır.

³⁰⁷ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 120-121.

Benim sözlerim Fuzuli, Nevai, Hafız, ve Bedil hakkında hakaret olarak düşünülmemelidir. Çünkü benim amacım bu kitaplara faydasız ve gereksiz demek değildir. Benim hedef bu kitapların çocuklara okutulması faydasızdır. Mesela bir çocuğa Fuzuli'nin yerine kıraat ilmi, Nevai'nin yerine itikat meseleleri, Hafız'ın yerine amel meseleleri, Bedil'in yerine matematik okutulursa dini ve dünyevi işeri için ne kadar faydalı olduğunu bir düşünür müsünüz? Aksine bu kitaplar okutulsa dini ve dünyevi işlerden bilgisiz kalır. Çünkü bu kitapları yazan zatlar Allah'a yakınlaşmış zatlardır. Söylediği sözlerinin zahiri manası başka ise de batini manası Allah içindir. Ancak bizim çocuklar bu sözlerin zahiri manasına göre amel eder, ahlaki bozukluğa uğrarlar. Mesela Hafız der ki:

Mey nuş ki ömrü cavidani in ast,
 Keyfiyeti ruzgari fani in ast.
 Hangami gülü lale yaran ser mest,
 Hoş baş demi ki zindagni in ast.
 İçki iç ki kalıcı hayat budur,
 Geçici yaşamın nasıl olduğu budur.
 Lale gülü ile sarhoş dostlarla olduğun an
 Bir nefes olsun bile sevinçli ol ki hayat budur.

Bu gibi sözlerin zahiri muhalifi kitap, sünnet ise de hakikati başka bir şeydir. Ancak şüphesiz gençler bunu hakikat olarak görürler. Belki de bunu okutan muallimleri de bilmezler. Çaresizce bu sözlerin zahiriyle amel eder ve ahlaki bozukluğa uğrarlar.

Ey kardeşler, ey soydaşlar! Gözümüzü gaflet uykusundan açıp etrafımıza dikkatle bir bakmamız lazım. Bütün milletlerin kendi saadet ve istikbali için yegâne yol olarak ilmi seçtiği, ilim ve marifet için daha çok çalıştığı bu devirde biz bu cehaletimize devam edersek istikbalimiz tehlikeye düşer ve el âlemin maskarası oluruz. Belki bu cehalet zulmetiyle ahretin saadetinden de mahrum kalabiliriz. Bu cehaletin neticesidir ki biz bu toplulukların yerli halkı olduğumuz halde misafir Rus ve Yahudilerin hizmetçisi durumuna düştük. Bunun sebebi cehalettir. Millet için

kendinin kurban etmeye layık olan aslan gibi gençlerimiz milleti tümünden unutarak tüm gayret ve gücünü çayhane ve eğlence yerlerinde harcamaktalar.”³⁰⁸

Fikir ve eleştirilerini söylemeye devam eden Münevver Kâri bu eksikliklerin sebebini söylemeden geçmez. Ona göre bu olumsuzlukların sorumlusu ve sebebi öğrenci velisi olan baba ve ona dersi veren öğretmen değildir. Çünkü babanın hedefi oğlunun gelir-giderleri yazabilecek duruma gelmesi iken, öğretmenlerin de ancak bu kadar bilime sahip olmalarıdır. Dini ve dünyevi ilimleri yeterince bilmemeleri ve hatta bazılarının ismini bile duymamaları da mümkündür. Münevver Kâri'nin ifadesiyle çaresiz muallimler ne yapsın ki buldukları ve okudukları kitaplar bu kadardır.

3.5.4. Türkistan Gençlerine Hitabesi

Gençleri toplumun dinamik temelleri olarak gören Münevver Kâri hep gençliğe seslenmiş, Türkistan davasını hep onlara havale etmiştir. O, Türkistanlılara hitabe adlı yazısında şöyle yazar:

“Bir zamanlar Çar hükümeti ve onun hain misyonerlerinin baskısı altında ağır haller geçiren Türkistan maarifperverleri Sovyetler döneminde çok geniş planlarla işe başlama imkânı bulmuşlardı. Devrimin ilk beş senesinde maarif işlerimiz çok gelişmiş, alan itibarıyla çok genişleşmişti. Ancak çok geçmeden bu hareketlilik durgunluğa kapılmıştır. Bu durgunluğun sebebi çoksa da en büyük sebebi öğretmenlerimizin Türkistan halkından uzak kalmaları, gençlerin kendi iç ihtilafları, yorganlarına göre ayak uzatmadan Avrupa'nın gazına gelmeleri ile beraber Semerkant, Fergane illerinde beş yıldan beri devam ede gelen “Basmacılık” hareketinin olumsuz etkileridir.

Yukarıda bahsini ettiğimiz bu hakikatlerle mücadele etmezsek, kendi iç ihtilaflarımızı sonlandırmazsak, el ele vermezsek, bütün gücümüzle hep birlikte çalışmazsak, Türkistan maarifi ölmüş ve parlak bir Türkistan geleceğinden umudumuz kalmamış demektir. Çünkü Türkistan'ın parlak geleceği ve belki de Türkistan'ın varlığı maarif yolu ile karanlıklardan kurtulmasına bağlıdır. Bu uğurda şimdi yapacağımız iş çoktur. Belirlenen hedef de çok uzaktır. Yapılması gereken

³⁰⁸ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 93-96.

binden fazla maddi ve manevi işlerin binde biri bile yapılmamıştır. Maarif ve medeniyet yolunda dilimize getiremediğimiz, belki de hayalini edemediğimiz çok büyük hizmet ve pek çok çözülmemiş meseleler bulunmaktadır. Fenni ve ilmi araştırmaları bir tarafa bırakın hala ilkokullarımızı bile bir düzene koyamadık. Dil ve meselesine gelince hala bunun ilk temellerini atamadık. Her birimiz türlü fikirlerle kenara çekildik. Şunu saydığımız eksikler ne kadar çok olursa olsun. Biz Türkistan maarif hadimleri bunu itiraf eder, üzerimize düşen mesuliyetin bilir, çok ağır olduğunu da biliriz

Tek çaremiz sabır, sebat, metanet, kahramanlıkla bunu ifa etmemiz lazım. Bunu asla inkâr edemeyiz. İşte bu durumu göz önünde bulundurarak Taşkent'in bütün maarifperver gençleri, maarif ve medeniyet mesulleri, bir araya gelerek Türkistan maarif ve medeniyeti konusundaki ihtilafları ele alma, anlama ve çözmeleri gerekir. İşte bu doğrultuda gerçekleştiren toplantıda şu konular teklif edilmiştir:

1. Ülkedeki bütün Özbek maarif ve medeniyet hadimlerinin arasındaki anlaşmazlıklara biran evvel son verilmeli ve maarifin yükselişi için çaba gösterilmelidir.

2. Maarif hadimlerinin, halkı maarife, maarifi de halka yaklaştırmak için ellerinden gelen her yola başvurmaları gerekmektedir.

3. Semerkant ve Fergane halkının maarif işlerine zarar veren Basmacılar karşı mücadele vermeli ve bu konuda hükümetle birlikte hareket edilmelidir.

4. Türkistan Özbeklerinin maarif ve medeniyet işlerinin gerçekleştirilmesi için Taşkent'te “ Neşri Maarif” isminde bir dernek açılmalı ve gazetede resmi ilan edildikten sonra her bölgede şubeleri açılmalıdır. Yerli halkın bu konuda yardım taahhüdü alınmalıdır. İşte bu topluluğa bütün Özbek maarif ve medeniyet hadimlerini davet ediyoruz.”³⁰⁹

Malum olduğu üzere Münevver Kâri, “Neşri Maarif” başlığı altında aydınlanma, yenileşme ve yeni düzene ayak uydurma gibi konuları ele almış, bu yönetime göre halkının eğitim alması gerektiğini öne sürmüştür. Artık dünya yaklaştı, daha önceden kendi kendimize yaşardık, bundan sonra dünyaya açıldık

³⁰⁹ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 117-119.

diyerek küreselleşmeye işaret etmiş ve bu döneme hazırlıklı olmamız gerektiğini hedeflemiştir.

3.5.5. Münevver Kâri'nin Moskova'ya Gidişi ve Afgan Konsolu İle Görüşmesinin Sebepleri

Buhara Halk cumhuriyetinin Ruslar tarafından kanlı bir şekilde dağıtılması Münevver Kâri'yi çok olumsuz etkilemiş, 1925 yılından itibaren matbuatta aleyhinde çok güçlü hücumlar ve kara propagandalar başlamış, bu nedenlerden dolayı ülkesi Türkistan'ı terk etme düşüncesine kapılmıştır. Bu yüzden ilk olarak, Moskova'ya gidip Enstitüye girmeyi, ikinci olarak ise Afganistan'a gidip oradaki Özbek Türklerinin eğitimine yardımcı olmayı planlamıştır. Bu olayı Münevver Kâri Özbek Türkçesinde yazmış olduğu "Hatıralarımdan" adlı eserinde şöyle anlatır:

"1925 yılından itibaren matbuatta benim kitap ve makalelerimi hedef alan çok güçlü bir propaganda başladı. Bu karalama politikasının bazılarının biraz gerçeği varsa da çoğu herhangi bir esasa dayanmamaktaydı. Bu sebepten dolayı Taşkent'i temelli olarak terk etmeye, Moskova'ya gidip ömrümün sonuna dek kalmaya, Rus dilini öğrenip herhangi bir iş bulmaya karar verdim. 1926 sonunda kendi ailemden tamamen ilişkiyi kestim ve Moskova'ya gittim. Yolda yoruldum ve Kızıl ordu'da dinlendim. Orada arkadaşım Riskulov'la karşılaştım. Ona yolculuğumun maksadını anlattım.

Onunun yardımıyla Şark Halkları Öğrenme Komitesinde çalışmaya ve onun enstitüsünde okumaya karar verdim. Komite başkanı beni hoş karşılayarak kabul etti. Ancak Özbekistan'da çalıştığım yerlerin herhangi birinden resmi yazıyla gönderilmemi istedi. Komite başkanı bu zamanlarda Moskova'da olan Akmal İkrarov'a ³¹⁰ yazı yazarak bana özel görevlendirme yazısı vermesini rica etti. Kendim de bizzat Akmal İkrarov'la görüştim ve yardım etmesini rica ettim. Kesin olarak bir daha Özbekistan'a dönmeyeceğimi belirttim. Akmal İkrarov ise şöyle dedi: Eğer sizin Özbekistan'dan çıkarma mecburiyeti olsaydı bunu biz kendimiz yapardık. Siz Özbekistan'a dönün dedi. Ben size resmi gönderme yazısı bulurum dedi.

³¹⁰ "Akmal İkrarov (1898-1938) Taşkent'e doğdu. Sovyetlerin Türkistan'daki Komite başkanı."

Bu dönemde beni milliyetçilikle suçlayan ve karalayan o vatan ve o halktan temelli olarak ayrıldım, ilmi işlerle meşgul olmak için Sovyet hükümeti başkenti Moskova'ya geldim. Bunun için resmi olarak ailemden ayrıldım. Varlığımın bir kısmını evlatlarıma paylaştırdım ve bir kısmını da maarif yolunda harcadım. İkramov'un sözü doğrultusunda Taşkent'e döndüm ve oradan da Semerkant'a geçtim. Şark Halkları Öğrenme Komitesinin verdiği yazıyı maarif Halk Komiserliğine verdim ve tekrar Taşkent'e dönüp kendi işlerimle meşgul olmaya başladım. Ben yine öğretmen olmak zorunda kaldım. Ancak Taşkent'te yaşamam günden güne ağırlaşıyordu. Bana karşı yapılan hakaretler ve psikolojik baskılar daha da artmaya başladı. Bu hakaretler ve hücumlara karşı yazdığım makaleler matbuata çıkmazdı.

Bu hücumlar benim ilmi hayatımı aşarak ailevi hayatımı da ayakaltı etmeye çalıştı. Benim özel hayatım ve aileme yapılan saldırıların haddi hududu yoktu. İşte bu saldırılar benim Özbekistan'dan çıkıp gitme fikrinin hazırladı. Bu fikir günden güne artıyordu. Benim bütün fikrimi bir yere gidip, orada bir iş bulup yaşama düşüncesi esir etmişti. Benim resmi gönderilmeden Rusya'da yaşamam çok zordu. Kazakistan veya Türkmenistan'a gitsem de rahat bırakmazlardı. Tataristan ve Azerbaycan'da ise benim gibi insanların iş bulması bir emr-i muhaldi.

Çok düşünüp taşındım ve son olarak Afganistan'a gidip oradaki Afgan Özbeklerinin mekteplerine girmeye ve bu şekilde çalışmaya karar verdim. Benim en çok sevdiğim iş öğretmenlik işiydi. Bu konuda Afganistan'ın ciddi talepleri olduğunu bildiğim için orada yaşayabilirim diye düşündüm. Ancak oraya nasıl varabilirdim? Burada olduğu gibi orada da kaçak yaşamının doğru olmadığını tahmin ediyordum. Kaçak gitmeyi istemediğim için Afgan konsolos ile tanışmaya, eğer imkânı varsa resmi olarak gitmeye karar verdim.

1927 yılının Kasım ayında sokakta Afganistan'dan Mezar-i Şerif'ten Mansur Han adlı bir Afgan'la karşılaştım. Onun Afgan konsolosluğu ile yakından alakası vardı. Yerel tacirlerle ilişki içinde olan bu gençle ben de tanışıyordum. Ondan konsolosluğu ile beni tanıştırmasını rica ettim. 10–15 gün sonra onunla yine karşılaştım. Onu çaya davet ettim ve isteğimin neticesini sordum. O, konsolos ile konuştuğunu ve benimle görüşmeyi kabul ettiğini söyledi. Mansur Han, konsol ile beni kendi evine davet edeceğini ve orada konuşacağımızı da belirtti. Bu esnada

Afganistan'da Baçe-i Sakav'un olayları çıkınca işlerim çok gecikti. Beçe-i Sakav Afganistan'da kazanınca bu işten tamamen vazgeçtim ve nafaka (devlet yardımı) almaya başladım.³¹¹

Bu anlatılanlardan anlaşıldığına göre Münevver Kâri ve umum olarak ceditçileri rahatsız eden unsurlar ise Rusların işgali ve toplumun cehaletidir. Kendi toplumu içinde belli bir konuma sahip olan ve toplumun tarafından sevilip sayılan kimse neden ana yurdunu terk etmeye kalkışsın ki? İnsan bu kadar mı nankör olur ki bir daha dönmek üzere yurdunu terk etsin. Tabii ki ve haklı olarak Münevver Kâri yurdunu ve toplumunu terk eder. Çünkü onun bütün hayalleri suya düşmüş, Buhara Halk cumhuriyeti düşürülmüş, vatan ve millet ülküsü olanlar dışlanmış, saldırıya uğramıştır. Münevver Kâri'nin Kazakistan ve Türkmenistan'ı bırakıp Afganistan'a gitmeyi düşünmesi de bu baskıların tüm Sovyet işgalindeki yerlerde devam edişinin göstergesidir. Münevver Kâri'nin son olarak Afganistan'a gitme fikrini şöyle anlatıyor.

Yine Münevver Kâri'nin ifadelerinden yola çıkarak şu neticeye varabiliriz: Önemli bir din âlimi ve gerçekten bir münevver insan olan Münevver Kâri gücü yettiği kadar Türkistan halkının aydınlanması için çalışmış, mal varlığının yarısını marifet yuvaları olan cedit mektepleri için harcamış, hep kendi el emeğinden yemeye çalışmıştır. Maddi ve manevi yönden işgal altında olan ülkesi Türkistan'da yaşayamayacağına farkına varmış, yegâne çare olarak kutsal hicret yurdunu seçmiştir. Tıpkı İslam'ın ilk dönemlerinde uygulanan hicret yöntemlerini izlemiştir. Ülkesindeki cahil insanların cehaletinden, zararından korunmak için Habeşistan gibi gayrimüslim yurdu olan Moskova'ya ve Müslüman yurdu olan Medine gibi, Afganistan'a hicret etmeyi düşünmüş ancak buna muvaffak olamamıştır.

3.6. Münevver Kâri'nin Şahsiyeti

Münevver Kâri gençliğinden itibaren keskin zihinli, üstün zekalı ve diğer ağabeyleri gibi ilme kendini adayarak bir şahsiyettir. O, dini ve dünyayı yakından takip eder ve özellikle ceditçilik hareketinin lideri İsmail Bey Gaspıralı'nın Tercüman

³¹¹ Halbaev, Münevver Kâri, Hatıralarımdan, s. 25-29.

gazetesini hiç elinden düşürmezdi. İşte bu gazete Münevver Kâri'nin ceditçi, milliyetçi ve halkçı olmasında çok etkili olmuştur.³¹²

O, gençlik yıllarından itibaren, vatanın geleceğini, halkın sosyal durumunu, Rus müstemlekeçilerinin halkı Ruslaştırmasını, dinsizleştirilmesini düşünmeye başladı. Kendini vatani ve milletine adayan Münevver Kâri, vatan özgürlüğünün medeni ve iktisadi kalkınmaya bağlı olduğunu görmüş, bu yüzden İsmail Bek Gaspıralı'nın Kırım'da uygulamaya başlattığı usul-ı savtiye yönetimini benimsemiş, 1901 yılında Türkistan'da bu yöntemi uygulamaya başlamıştır.³¹³

Onun Hatıralarım adlı eserinden anlaşıldığı kadarıyla O, çok mütevazı bir hayat yaşamıştır. Hep kendi el emeğiyle geçinmeye çalışmış, gerektiğinde geçimini sağlamak için evde oturup el dokuma işleri ile meşgul olmuştur. Dini temayülü yüksek olan Münevver Kâri dava hayatında asla İslam dininden taviz vermemiştir. Dindar bir aileden gelen Münevver Kâri peygamber Efendimiz (s.a.v.)in sünnetine itaat ederek sakal bırakmış, şapka giymiş, karısı da başörtüsünü asla çıkartmamıştır.³¹⁴

3.7. Münevver Kâri'nin Vefatı

Yaklaşık 35 yıl ceditçilik adına siyasi ve kültürel mücadele veren Taşkent ceditçilerinin öncüsü Münevver Kâri milli ve manevi değerlerinden asla taviz vermemiş, aksine bir bütün olarak Türkistan'ı ve Müslüman Türkistan duygusunu yaşatmaya çalışmıştır. Bu uğurda onlarca mektep, dernek, şirketin ve siyasi oluşumların kurulmasında başrolü oynarken, aynı şekilde onlarca dergi, gazetenin çıkarılmasında öncülük etmiştir.³¹⁵ O, daima verdiği özgürlükçü dava uğurunda sadakatle dik durmuş, zalim Çar hükümeti ve onun kuklası durumunda olan yerel Buhara Hanlığının acımasız ve katı kararlarına boyun eğmemiştir. İttifak kurduğu her siyasi gruba sadık kalmış, doğruluktan asla vazgeçmemiştir. Rus demokrasisine inanan Münevver Kâri, zalim Çar Hükümetine karşı devrimci komünistlerle

³¹² Hayıt, s. 601.

³¹³ D.A. Alimov, s. 39.

³¹⁴ Andican, s. 26.

³¹⁵ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 32.

anlaşmaya varmış, Bolşevik devrimini desteklemiştir. Ancak antlaşmanın tarafı olan Rus devrimcilerinden herhangi bir sadakat görmemiştir.³¹⁶

Onun, içine yer aldığı “Milli İttihat” hareketi 1926 yılında “Milli İstiklal” hareketi olarak değişmiş ve 1929 yılına kadar devam etmiştir. O, Ceditçilik davasına başlayalı mutlu bir gün görmemiştir. Neredeyse hayatının çoğu takibatla geçmiştir. 1929 yılı Ceditçilerin kara yılı olarak tarihe geçmiş bu yıldan sonra Stalin’in tutuklama kampanyası başlamış Münevver Kâri dâhil Ceditçilerin önderleri gözaltına alınmaya başlanmıştır. Münevver Kâri de 1931 yılında kurşuna dizilerek şehit edilirken ardına bugünkü modern Özbek dil, kültür ve edebiyatını bırakmıştır.³¹⁷

Özetle, Taşkent ceditçisi Münevver Kâri, Sovyetlerin RSFSR cinai işler teşkilatınca devrim ve düzen karşıtı suçlamasıyla sorgulanmıştır. Münevver Kâri ve arkadaşlarının ev ve sahip oldukları kurumlarına baskınlar yapılmış, siyasi hayatları karartılmış, vatan düşmanı, halk düşmanı olarak tanıtılmıştır.

---

³¹⁶ Şerafeddinov vd., Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, s. 39.

³¹⁷ Kasimov, s. 237.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Genel olarak ceditçilik tarihine baktığımızda iki türlü ceditçilik önümüze çıkmaktadır. Biri dini düşüncede ceditçilik ikincisi ise eğitimde ceditçiliktir. Dini düşüncedeki ceditçilik 1850’li yıllara baktığımızda İslam dünyasının birçok noktasında görülmektedir. Buna örnek olarak Abdurrahim Otuzimeni, Abdünnasır Kursavi, Şehâbeddin Mercânî’nin öze dönüş ve dini düşüncedeki ıslahatçılığı, Seyyid Cemâleddin Afganî, Muhammed Abduh, Seyyid Ahmed Han’ın dini düşüncedeki tecdit düşüncelerini örnek olarak verebiliriz.

İlk başta eğitimde ceditçilik ve daha sonraları umumi insan hayatını etkileyen usul-ı cedit ise 1884 yılında İsmail Bey Gaspıralı’nın Bahçesaray’da açtığı usul-ı savtiye okullarıyla başlayan bir harekettir. Bu hareket çok kısa bir sürede dönemin Rusya sınırlarını aşmış, Türkistan illerine yayılmıştır. Burada da Mahmud Hoca Behbudi ve Münevver Kâri öncül rol oynamışlar, Türkistan cedit hareketinin rehberliğini yapmışlardır. Bu zatlar işgal altındaki Türkistan’ı eğitim yoluyla, halkı bilinçlendirmekle kurtarabileceğine inanmışlar, eğitim yuvalarını düzeltmeye çalışmışlardır. Bu çerçevede her biri güçleri yettiği kadar, halkı cehaletten kurtarmak için okul açmış, gazete ve dergi çıkartmışlardır.

Örneğin Mahmud Hoca Behbudi, 1903 yılında Semerkant’ta ilk cedit okulunu açmış, 1913 yılında ilk “Semerkant” gazetesini çıkartmış ve daha sonra ise “Ayna” dergisini çıkartmıştır. Aynı şekilde Münevver Kâri 1903 yılında Taşkent’te ilk cedit okulunu açmış, daha sonra “Hurşit” ve “Terakki” gazetelerini çıkartmıştır. Her iki din âlimi de bu cedit okullarında okutulmak üzere dini ve fenni kitaplar yazmışlardır. Bu âlimler sadece ilmi ve kültürel faaliyetlerle yetinmemiş, vatan ve milletin özgürlüğü için siyasete girmişler, muhtariyet ilan etmişler ve bu uğurda can vermişlerdir.

Kısacası ceditçilik hareketi eğitimle işe başlamış, kültürel faaliyetlerle devam etmiş ve daha sonra siyasi bir yapıya dönüşmüştür. Ceditçilik hareketinin sadece bir eğitim reformu hareketi olmadığı gibi sadece bir Türkçülük, özgürlükçülük hareketi de değildir. Ceditçilik hareketi bunların bir bütünüdür. Ceditçilik tarihine baktığımızda da buna şahit olmaktayız. Nitekim bugünkü Türkistan coğrafyasındaki Türk cumhuriyetleri ceditçilik hareketinin alt yapısını oluşturduğu cumhuriyetlerdir.

Daha bu cumhuriyetler bağımsız bir devlet değilken, milli dil, milli din ve milli kültürlerinin korunması ve devam ettirilmesi için mücadele verilmiştir. Bu uğurda Mahmud Hoca Behbudi, Münevver Kâri gibi yüzlerce ceditçi ya idam edilmiş veya kurşuna dizilmiştir. 1900'li yılların başına aktif siyasete başlayan Türkistan ceditçileri 1938'li yıllara gelindiğinde Bolşevikler tarafından bastırılmış, hapse atılmış, kuruşuna dizilmiş ve birçoğu da idam edilmiştir. Hatta 1980'li yıllara kadar vatan haini ilan edilmiştir. Ancak bu yıllardan sonra aklanmışlar ve “İstiklal Kahramanları” unvanı verilmiştir.

Türk İslam düşünce tarihi açısından İsmail Bey Gaspıralı ne kadar önemli bir şahsiyet ise onun öğrencileri ve arkadaşları da onun kadar değerli şahsiyetlerdir. “Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkış ve Türkistan Âlimleri Üzerindeki Etkisi Mahmud Hoca Behbudi ve Münevver Kâri” adlı çalışmamızı yaparken bitirme tezi, yüksek lisans ve doktora için çalışılması gereken çok önemli konularına rastladık. Şunu farkına vardık İslam Tarihi sadece Arap coğrafyasında olup biten olaylardan ibaret değildir. İslam'ın çıkışı açısından Arap coğrafyası ne kadar önemliyse, İslam'ın yayılması açısından Türkistan coğrafyası da o kadar önemlidir.

İslam Tarihi, tüm Müslümanların tarihini içinde barındırdığı için tüm Müslüman coğrafyasındaki gelişmeleri, oluşum ve hareketlerin araştırılması gerekir. Özellikle Türkistan'ın Buhara, Semerkant bölgelerindeki âlimlerin düşünce ve fikirleri tez olarak çalışılması lazım. Bu bölgeler için sadece Özbek Türkçesi bilmeniz yeterlidir. O kadar kaynak ve o kadar arşiv çoktur ki, araştırma yaparken hiç zorlanmazsınız. Aslında buralar bizim için yabancı değildir. Ata yurtlarımızdır. Oralar da bizim kültürümüzün bir parçasıdır.

Sadece İslam Tarihi için değil, bütün ilim dalları için çalışması gereken çok konu var. Oralar Buhari'nin, Maturidi'nin, Farbai'nin, Nakişbandi'nin, Timur'ın yurtlarıdır. Oralar Türk İslam medeniyetinin beşiği konumundadır. Eleştirmek için değil sadece bilinmedi için bir konuya değinmek istiyorum. Özellikle ilahiyat fakültelerinde öğrenci arkadaşlarımız bitirme, yüksek lisans, doktora tezi yazarken hep Asr-i Saadet, dönemi, Hulefa-i Raşidin dönemine takılıp kalırlar. Bu dönemden ve bu coğrafyadan öteye geçmiyorlar. İslam coğrafyasını in zengin bir coğrafya olduğunun farkında olmalarını ve bu coğrafyalara inmelerini tavsiye ederim.

BİBLİYOGRAFYA

- AÇIK, Fatma, “*Abdullah Avlani*”, Bilge, AKM Yayınları, 2001, s. 1-5.
- AHMEDOV, Böri Bey, MÜNİROV, Zahidullah, el- Arab ve’l-İslâm fî Özbekistan, Şirketü’l Matbuat Li’t-Tevi’ Ven-Neşr, Beyrut, 1996.
- AKARCA, Halil Dünder, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları-Bildiriler, Türksoy Yayınları, Ankara, 2003.
- AKÇURA, Yusuf, Yeni Türk Devletinin Öncüleri, Basıma haz. : Nejat Sefercioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- AKPINAR, Yavuz, İsmail Gaspıralı Seçilmiş Roman ve Hikâyeler, İstanbul, 2007.
- _____, Gaspıralı Seçilmiş Eserleri (Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.
- _____, Gaspıralı Seçilmiş Eserleri (Fikri Eserleri), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.
- AKYOL, Taha, “*Cedîdçilik*”, DİA, İstanbul, 1993, VII, 211-213.
- ALİMOV, D.A., Azam Hocayev, C.C., İhakov, M.M. vd., Ceditçilik: Islahat, Yenileşme, Müstakillik ve Terakkiyat İçin Mücadele, Üniversitit, Taşkent, 1999.
- ALTAYLI, Enver, CIA’nin Türk Casusu, Doğan Kitap, İstanbul, Tarihsiz.
- _____, Ruzi Nazar: CIA’nin Türk Casusu, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul, 2013.
- ANDİCAN Ahad, Ceditizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, Emre Yayınları, İstanbul, 2003.
- _____, Değişim Sürecinde Türk Dünyası, İstanbul, Emre Yayınları, 1991.
- ATLASI, Hadi, Kazan Hanlığının Çöküşü ve Süyün Bike, çev: Hakan Coşkunslan, Kömen Yayınları, Konya, 2004.
- AVCI, Yusuf, Fitrat ve Eserleri, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1967.
- AVLANİ, Abdullah, Edebiyat Yahut Milli Şiirler, İfade-i Mahsusa, Taşkent, 1909.
- _____, Mektep Gülistanı, Taşkent, 1916.
- _____, Seçilmiş Eserler, II. Taşkent, 1988.

- BADRİ, Abdullah, Yaş Buharalılar Kimler?, Moskova, 1919.
- BAYSUN, Abdullah Recep, Türkistan'da Milli Hareketler, Yayınevi Yok, İstanbul, 1945.
- BİGİ, Muhammed Zahir, Mâverâünnehir, Basıma Hazırlayan: Ahmet Kanlıdere, Kitabevi, İstanbul, 2009.
- COŞKUNASLAN, Hakan, “ *Türkistan Bağımsız Hareketinde Münevver Kâri ve İttihat Terakki*”, Baymirza Hayıt Armağanı, Edi: Rasim Ekşi ve Erol Cihangir, Turan Kültür Vakfı ve Hoca Ahmet Yesevi Kültür Vakfı, İstanbul, 1999.
- _____, Kazan Hanlığının Çöküşü ve Süyün Bike, Kömen Yayınları, Konya, 2004.
- DEMİROĞLU, Hasan, Ülfet Gazetesi 1905-1907 Yılları Arasında İdil-Ural Türklerinin Sosyo-Kültürel ve Siyasi Faaliyetleri, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2012.
- DEVLET, Nadir, 1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1998.
- _____, İsmail Bey Gaspıralı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- _____, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- ERŞAHİN, Seyfettin, “*Buhara'da Ceditçilik- Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurravuf Fitrat*” (XX. Yüzyıl Başları), Dini Araştırmalar, Ocak-Nisan, 1999, s. 235–238.
- GASPIRALI, İsmail Bey Gaspıralı, Rehberi Milli Ya Ki Muallimlerde Yoldaş, Simferopol, 1898.
- GÖRÜCÜ, Çağdaş, Zeki Velidi Togan: Milliyetçilik ve Tarih Yazımı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- GÜLSOY, Ufuk, “*Islahat Fermanı*”, DİA, İstanbul, 1999, XIX, 185–186.
- GÜNGÖR, Ebubekir, Türkistan'da Fikir Akımları, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011.

- HABLEMİTOĞLU, Necip, Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri (1905-1917), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1997.
- _____, Şengül ve HABLEMİTOĞLU Necip, Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi(1893-1920), Ajans Türk Matbaacılık Sanayi A.Ş., Yayınları, Ankara, 1998.
- HALBAYEV, Satım Can, Münevver Kâri, Hatıralarımdan, Taşkent, 2011.
- HAYIT, Baymirza, Milli Türkistan Hürriyet Davası, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004.
- _____, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- HIDIRALİYEV, Darhan, Muhtariyetten Muhacerete Türkistan Davası: Mustafa Çokay", Edt., Timur Kocaoğlu, Türkistan'da Yenlik Hareketleri ve İhtilaller (1900-1924), Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayınları, Sota, Haarlem, 2001.
- Türkistan'da Cedit Hareketi ve Bunun Türkiye İle Münasebeti, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2001.
- KADİRİ, Abdullah, Ötken Künler, Taşkent Devlet Matbaası, Taşkent, 1958.
- KALKAN, İbrahim, "Sovyet Dönemi Öncesi Orta Asya Aydınları ve Değişim" A.Ü., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S., 4., Erzurum, 2000, s. 33-37.
- KANLIDERE, Ahmet, Kadimle Cedit Arasında Musa Musa Cârullah, Dergah Yayınları, İstanbul, 2005.
- _____, Muhammed Zâhir Bigi Mâverâünnehir'de Seyahat, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005.
- KÂRİ , Münevver, Müslümanlık, Mâverâünnehir yayınları, Taşkent, 2004.
- KASIMOV, Begali, Dilimiz ve Edebiyatımız", <http://www.edebi.net/index.php/kardes-edebiyatlar/oezbek-edebiyat/20-21-as-r/1018-mirmuhsin-shermuhamedov-1895-1929>, Erişim Tarihi: (04.04.2014).

- _____, Milli Uyanış, çev: Fatma Açık, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2009.
- KERİMOV, Naim, “*Türkistanlı Ceditçi Mahmud Hoca Behbudi’nin Ölümü*”, çev: YELOK, Veli Savaş, Gazi Türkiyat, 2010, S., 6., s. 1-12.
- KIRIMER, Cafer Seyit Ahmet, Yayına Hazırlayan: BAKKAL, Ramazan, Gaspıralı İsmail Bey, “Dilde, Fikirde, İşte Birlik”, Avrasya Bir Vakfı Yayınları-2, İstanbul, Tarihsiz.
- KIRIMLI, Hakan, “*Gaspıralı İsmail Bey*”, DİA, İstanbul, 1996, XIII, 394-395.
- KOÇAOĞLU, Timur, Türkistan’da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924, Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını, Sota- Haarlem, 2011.
- KOMATSU, Hisao, “*Üç Ceditçi ve Değişen Dünya*”, Edt: Timur Kocaoğlu, Türkistan’da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller (1900–1924), Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayınları, Sota, Haarlem, 2001.
- MARAŞ, İbrahim, “*İdil-Ural Bölgesi Müslümanları ve Ceditçilik Düşüncesi*”, Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet’e Katkıları Sempozyumu, 31 Mayıs-1 Haziran, 2007, s. 93-95.
- _____, Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917), Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2002.
- MARDİN, Şerif, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- _____, Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, çev: Türköne, Mumtazer, Unan Fahri, Erdoğan İrfan, Yayına Hazırlayan: Laçiner Ömer, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- RAHMANOV, M., Hamza ve Özbek Tiyatrosu, Özdenneşir, Taşkent, 1959.
- SELİMOV, Serdar “Pehlivan Niyaz Hacı Niyazov”, <http://jadid.uz/polvonniyoz-hojiyusupov/>, Erişim Tarihi: (04.04.2014)
- SİDDİKÎ, Mazharuddin, İslam Dünyasında Modernist Düşünce, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.

- ŞERAFEDDİNOV, Azat, Ahmedov, Nemam, Münevver Kâri ve Seçilmiş Eserleri, Maneviyat yayınları, Taşkent, 2003.
- ŞERAFEDDİNOV, Azat, Aminov, Emin, Kerimov, Naim vd., Mahmud Hoca Behbudi ve Seçilmiş Eserleri, Maneviyat yayınları, Taşkent, 1999.
- ŞERAFEDDİNOV, Azat, Hacı Muin ve Seçilmiş Eserleri, Maneviyat, Taşkent, 2005.
- TAYMAS, Abdullah Battal, Kazan Türkleri, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.
- TOGAN, Zeki Velidi, Hatıralar, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999.
- ÜLKÜ, İrfan,, Büyük Oyundaki Türk Enver Altaylı, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
- VOLL, J. Obert, İslam Süreklilik Ve Değişim I. , çev: Aydın Cemil, Şişman Cengiz, Demirhan Mehmet, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991.
- _____, İslam Süreklilik ve Değişim II. , çev: Aydın Cemil, Şişman Cengiz, Demirhan Mehmet, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991.
- YALÇINKAYA, Alâeddin, Sömürgecilik, Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze, Lalezar Kitabevi, Ankara, 2008.
- YARKIN, İbrahim, Türkistan'da Uyanış – Milli Hareketler ve Münevver Kari, Türk Kültürü, Ankara, 1966.
- YENGİN, Naci, Ata Yurt'tan Anadolu'ya Buhara Emirliği Türkistan ve Enver Paşa, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul, 2012.
- YUSUFOV, Pehlivan Niyaz Hacı”,
https://uz.wikipedia.org/wiki/Yusupov_Polvonniyoz_hoji, Erişim Tarihi:
 (04.04.2014)
- YÜKSEL, Zuhul, “Gaspıralı ve Dil Birliği”, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumu, Basıma Haz.: H. Dünder Akarca, Türksoy Yayınları, Ankara, 2003.